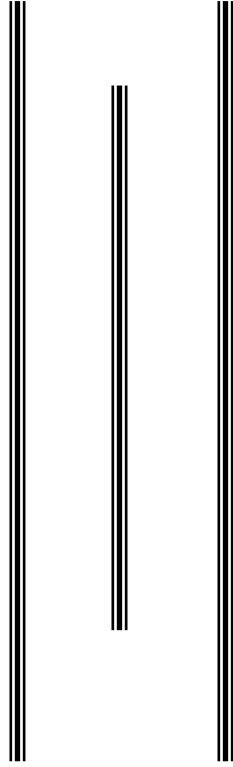

संघीय संसद
प्रतिनिधि सभा
कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समिति
वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९

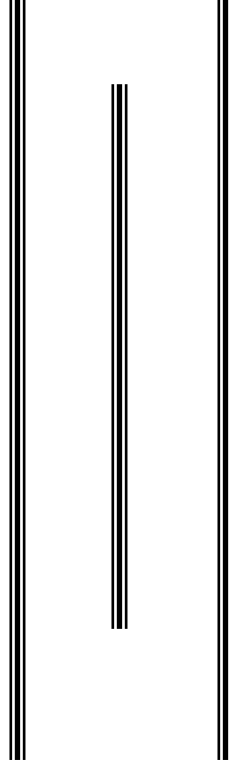

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समिति सचिवालय
सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

Email: coacn@parliament.gov.np

URL: www.parliament.gov.np

संघीय संसद
प्रतिनिधि सभा
कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समिति
वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समिति सचिवालय
सिंहदरवार, काठमाण्डौ।

Email: coacn@parliament.gov.np

URL : www.parliament.gov.np

सम्माननीय सभामुख महोदय,
माननीय सदस्यज्यूहरू ।

प्रतिनिधि सभाको नियमित कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन प्रतिनिधि सभाले विषयगत समिति गठन गर्न सक्नेछु भन्ने प्रतिनिधि सभा नियमावलीको नियम १७० को व्यवस्था अनुसार कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समितिको गठन भएको थियो । हाल यो समितिमा पदेन सदस्य बाहेक २१ जना माननीय सदस्य रहनु भएको छ ।

संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ बमोजिम समितिको कार्यक्षेत्रभित्र उर्जा, जलश्रोत तथा सिंचाई, कृषि तथा पशुपंक्षी विकास, भुमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र ती मन्त्रालय मातहतका निकायहरू रहने व्यवस्था रहेको छ ।

समितिले आफ्नो कार्यसम्पादन गर्ने क्रममा हालसम्म २०३ वटा बैठकहरू मार्फत राष्ट्रिय सरोकारका विभिन्न विषयहरूमा छलफल गर्नुभयो । आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ र २०७८/०७९ मा समितिका ४५ वटा बैठक बसी सम्बद्ध मन्त्रालय र मातहत निकायहरूका अतिरिक्त सम्बन्धित विषयविज्ञहरूलाई समितिको बैठकमा आमन्त्रण गरी छलफल र अन्तरक्रिया गरेको थियो ।

समितिले विभिन्न निकायहरूसँग गरेको छलफलका क्रममा सम्बन्धित निकायहरूले सञ्चालन गरेका योजनाहरू, आगामी वर्षहरूमा सञ्चालन गर्ने योजनाहरू, सङ्गठन संरचना, कार्यसम्पादनका क्रममा भोग्नु परेका समस्याहरू र आगामी दिनमा गर्नुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा छलफल गरी आवश्यक सुझाव तथा निर्देशन दिएको थियो ।

समितिको कार्यक्षेत्र भित्रका कार्यहरूको अध्ययन अनुगमन गर्ने क्रममा समितिले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन, राष्ट्रिय गौरवका आयोजना (सिक्टा सिंचाई आयोजना, भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना र रानीजमरा कुलेरिया आयोजना), सुदुरपश्चिम प्रदेशमा देखिएको छाडा चौपाया समस्याका सम्बन्धमा कार्यदल गठन गरी स्थलगत अनुगमन गरेको थियो ।

संसदीय समितिले दिएका निर्देशन तथा राय सुझावहरूको पालना गरी जनप्रतिनिधिमूलक निकाय संसदप्रति उत्तरदायी हुनु विषयगत मन्त्रालयहरूको दायित्व हुन्छ, जसको परिपालनाबाट जनमतको कदर एवम् लोकतन्त्रको सुदृढिकरण हुन मद्दत पुग्दछ ।

अन्तमा, समितिको कार्यसम्पादनमा पुऱ्याएको सहयोगका लागि सम्माननीय सभामुख, माननीय मन्त्रीहरू, समितिका माननीय सदस्यहरू, संघीय संसदका महासचिव, सचिवहरू एवम् राष्ट्र सेवक

कर्मचारीहरु, विषय विज्ञहरु लगायत आम सञ्चारकर्मीहरु सबैलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

प्रतिनिधि सभा नियमावली २०७५ को नियम १७५ को उपनियम ७ मा प्रतिनिधि सभामा बजेट प्रस्तुत हुनु अगावै समितिको वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्ने व्यवस्था भए बमोजिम समितिले तयार गरेको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९ सम्मानीय सभामुखज्यू मार्फत सम्मानीत सदन समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

धन्यवाद ।

२०७९।०२।१२

पूर्णकुमारी सुवेदी

सभापति

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समिति

विषय-सूची

विषय

पृष्ठ संख्या

परिच्छेद-१

परिचय

१.१	पृष्ठभूमी -----	१
१.२	समितिको महत्व -----	२
१.३	समितिको कार्यक्षेत्र -----	२
१.४	समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार -----	३
१.५	कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिको गठन -----	४
१.६	अध्ययन विधि -----	४
१.७	समितिको बैठक सञ्चालन प्रक्रिया -----	४
१.८	समितिको सचिवालय -----	५

परिच्छेद-२

समितिबाट भए गरेका कार्यहरू

२.१	उर्जा जलश्रोत तथा सिंचाई मन्त्रालय -----	७
२.२	कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय -----	११
२.३	भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिविनिवारण मन्त्रालय -----	१५
२.४	वन तथा वातावरण मन्त्रालय -----	१८
२.५	अन्य निकाय -----	२१

परिच्छेद-३

समिति अन्तर्गत गठित कार्यदल

३.१	वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययन कार्यदल-----	२२
३.२	सिक्टा, रानी जमरा कुलेरिया सिंचाई आयोजना र भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजनाको अनुगमन कार्यदल-----	२४
३.३	सुदूरपश्चिम प्रदेशमा छाडा चौपायाको कारण उत्पन्न समस्या सम्बन्धी अनुगमन कार्यदल-----	२६
३.४	समितिको कार्यक्षेत्र भित्रका विषयहरूलाई अध्ययन गर्न गठित कार्यदल-----	२७

अनुसूचीहरू

१. समितिमा रहनु भएका माननीय सदस्यहरूको नामावली
२. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययन कार्यदलको प्रतिवेदन
३. सिक्टा, रानी जमरा कुलेरिया सिंचाई आयोजना र भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजनाको अनुगमन कार्यदलको प्रतिवेदन
४. सुदूरपश्चिम प्रदेशमा छाडा चौपायाको कारण उत्पन्न समस्या सम्बन्धी अनुगमन कार्यदलको प्रतिवेदन

परिच्छेद-१

परिचय

१.१ पृष्ठभूमी

शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त अनुरूप नेपालको संविधानले व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकालाई राज्यका तीन अङ्गको रूपमा लिएको छ । आफ्ना पृथक अधिकारहरूका कारण राज्यका उक्त अङ्गहरूलाई निरंकुश हुनबाट रोक्न र आपसमा सहकार्य, समन्वय एवं सहअस्तित्व कायम गर्न ती निकायहरूबीच नियन्त्रण र सन्तुलनको व्यवस्था समेत गरिएको छ । राज्यका सबै अङ्गले व्यवस्थित र प्रभावकारी काम गर्दा नै लोकतन्त्र दिगो, स्थायी र जनमुखी हुन सक्छ । राज्यका तीन अङ्गहरूमध्ये जनप्रतिनिधिमूलक सर्वोच्च संस्था हो, व्यवस्थापिका । नेपालको संविधानको धारा ८३ ले प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा गरी दुई सदनात्मक व्यवस्थापिका हुने जसलाई संघीय संसद भनिने व्यवस्था गरेको छ ।

नागरिकले आफ्नो मताधिकारको प्रयोग मार्फत जनप्रतिनिधि चुनी उक्त निर्वाचित जनप्रतिनिधिबाट शासन सञ्चालन गर्ने संरचनाको स्वरूप नै संसद हो । संघीय सरकार निर्माण गर्ने, सरकारलाई उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउने, विधिपूर्वक शासन संचालनका लागि कानून निर्माण गर्ने, सरकारको काम कारवाहीको अनुगमन मूल्याङ्कन गर्ने, देशको बजेट पारित गर्ने लगायतका कामहरू संसदबाट नै हुने गर्दछन् । संसदले नीति निर्माणका अलावा कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन भयो वा भएन भनेर नियमन र जाँचबुझ समेत गर्दछ । सरकारको कार्यलाई जनभावना अनुकूल बनाउनमा संसदको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ ।

संसदीय शासन प्रणाली अबलम्बन गरेको नेपालमा संवैधानिक राष्ट्रपति र कार्यकारी प्रधानमन्त्री रहने, राष्ट्रपतिको चयन प्रदेशसभा सदस्य र संघीय संसदका सदस्यहरूले गर्ने तथा प्रधानमन्त्री संसदबाट चुनिने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । यस्तो व्यवस्थामा संविधान प्रदत्त व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको संरक्षण, सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने लगायतका मौलिक हक अधिकार सुरक्षित गरिएको हुन्छ । जनउत्तरदायी तथा लोककल्याणकारी राज्य स्थापनाका आधारका रूपमा कानूनी शासन र स्वतन्त्र न्यायप्रणालीलाई लिन सकिन्छ ।

संसदीय शासन प्रणालीमा सरकार प्रत्यक्ष रूपमा संसदप्रति उत्तरदायी हुन्छ । सरकारका कार्यक्रमका सम्बन्धमा संसदमा नियमित रूपमा छलफल गर्ने गरिन्छ । सरकारी क्रियाकलापको मूल्याङ्कन गर्ने, आवश्यक निर्देशन दिने, समुचित टिप्पणी र सुझावद्वारा सरकारबाट संचालित काम कारवाहीहरू जनपक्षीय बनाउन संसदीय समितिहरू क्रियाशील रहन्छन् ।

१.२ समितिको महत्व

मुलुकमा संवैधानिक एवम् कानूनी व्यवस्था बमोजिम जनचाहना अनुसारको शासन संचालन गरी जनतामा सुशासनको अनुभूति दिलाउनका लागि संसदीय समितिहरूको भूमिका अहम् रहेको हुन्छ । सरकारलाई संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन, सरकारबाट भए गरेका काम कारबाहीको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी कानून बमोजिम सरकारलाई आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिनका लागि समितिको व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

प्रतिनिधि सभाको नियमित कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन तथा नेपाल सरकारलाई प्रतिनिधि सभाप्रति उत्तरदायी, जवाफदेही बनाउन, सरकारबाट भए गरेका काम कारबाहीको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन प्रतिनिधि सभामा विभिन्न विषयगत समितिहरूको व्यवस्था गरिएको छ । संसदीय पद्धती अवलम्बन गरेका मुलुकहरूमा समितिले विधायिकी कार्यका अलावा सरकारको काम कारबाहीको निगरानीका साथै अनुगमन-मूल्याङ्कन गर्ने प्रचलन बढ्दै गएको पाइन्छ । तसर्थ, संसदको कामलाई सहयोग पुऱ्याउन, सरकारबाट सम्पन्न हुने कार्यहरूलाई प्रभावकारी बनाउन, संसदको कार्यबोझ कम गर्न, संसदीय काम कारबाहीहरूमा विशेषज्ञ सेवा प्राप्त गर्न समेत संसदीय समितिहरू गठन गर्ने गरिन्छ ।

सरकारबाट भए गरेका काम कारबाहीहरू ठीक ढङ्गले भएका छन् वा छैनन् भनी जाँच्ने संयन्त्र संसदीय समिति हो । समितिले सरकारी काम प्रभावकारी ढङ्गबाट कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा सरकारलाई आवश्यक निर्देशन एवम् सुझाव दिने र आफ्नो राय सहितको प्रतिवेदन बैठकमा पेश गर्ने गर्दछ । सरकारलाई प्रतिनिधि सभाप्रति उत्तरदायी बनाउन र जनअपेक्षा अनुरूप काम कारबाही होस् भन्नका लागि नै प्रतिनिधि सभामा समितिहरूको व्यवस्था गरिएको हो ।

साथै, प्रत्यायोजित विधायन अन्तर्गत निर्माण हुने कानूनको परिधि नियन्त्रण गर्ने, प्रतिवेदन तथा निर्णय मार्फत सरकारलाई आवश्यक सुझाव, सल्लाह तथा निर्देशन दिने र मुलुकमा सुशासन कायम गर्ने सम्बन्धमा प्रतिनिधि सभाका समितिहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन् । यस्तै प्रकृतिका व्यवस्थापिकीय कार्य सम्पादन गर्ने हुनाले संसदीय समितिलाई Mini Parliament पनि भन्ने गरिन्छ ।

१.३ समितिको कार्यक्षेत्र

नेपालको संविधानको धारा ९७ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी प्रतिनिधि सभाले प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम १७० बमोजिम विषयगत समितिहरूको गठन गरेको छ । नेपाल सरकारलाई प्रतिनिधि सभाप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन, सरकारबाट भए गरेका काम कारबाहीको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिनका लागि दश वटा

विषयगत समितिहरूको व्यवस्था गरिएको छ । जसमध्ये कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समिति पनि एक हो । यस समितिको कार्य क्षेत्रभित्र उर्जा, जलश्रोत तथा सिंचाई, कृषि तथा पशुपंक्षी विकास, भूमिव्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण र वन तथा वातावरण मन्त्रालय गरी चार वटा मन्त्रालय र सो मातहतका निकायहरू रहेका छन् ।

१.४ समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार

प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम १७५ ले आफ्नो कार्यक्षेत्रको परिधिभित्र रही प्रत्येक विषयगत समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ भनी उपनियम (१) मा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ-

- (क) आ-आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने मन्त्रालय, आयोग र निकायसँग सम्बन्धित विधेयक उपर दफावार छलफल गरी सो सम्बन्धी प्रतिवेदन पेश गर्ने,
- (ख) मन्त्रालय, विभाग र अन्तर्गतका निकायको नीति तथा कार्यक्रम, स्रोत परिचालन, व्यवस्थापन र अरू यस्तै क्रियाकलापको मूल्याङ्कन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिने र समुचित टिप्पणी, सिफारिस र निर्देशन सहितको वार्षिक प्रतिवेदन बैठकमा पेश गर्ने,
- (ग) मन्त्रालय, विभाग र अन्तर्गतका निकायको राजस्व र व्यय सम्बन्धी अनुमानको जाँच गरी वार्षिक अनुमान तयार गर्ने तरिका, वार्षिक अनुमानमा निहित नीतिको सट्टा अपनाउन सकिने वैकल्पिक नीति र वार्षिक अनुमानमा रहेको रकममा के कति किफायत गर्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिने र आफ्नो राय सहितको वार्षिक प्रतिवेदन बैठकमा पेश गर्ने,
- (घ) मन्त्रिले सरकारको तर्फबाट बैठकमा समय-समयमा दिएका आश्वासनलाई पूरा गर्न नेपाल सरकारद्वारा के-कस्ता कदम उठाइएका छन् सो सम्बन्धमा अध्ययन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिने र बैठकमा प्रतिवेदन पेश गर्ने,
- (ङ) विषयसँग सम्बन्धित सरकारी निकायको सार्वजनिक सम्पत्तिको हिनामिना भए, नभएको अध्ययन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन दिने र बैठकमा प्रतिवेदन पेश गर्ने,
- (च) सभाद्वारा प्रत्यायोजित अधिकार अन्तर्गत बनाइएको नियम, संविधान, सम्बन्धित ऐन, प्रचलित कानून बमोजिम वनेको छ वा छैन र सरकारद्वारा प्रचलित ऐन, नियम अनुरूप काम भए गरेको छ वा छैन भन्ने विषयमा मुल्यांकन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिने,

- (छ) सरकारद्वारा समय-समयमा गठन हुने छानबिन आयोग/समिति र जाँचबुझ आयोग/समितिद्वारा प्रस्तुत प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक राय, सल्लाह र निर्देशन दिने,
- (ज) मन्त्रालय, विभाग र अन्य निकायबाट सम्पादन भएका कामको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी सो सम्बन्धमा आवश्यक निर्देशन दिने,
- (झ) बैठकले सुम्पेको अन्य काम गर्ने, र
- (ञ) समितिको सिफारिसमा सभामुखबाट अनुमोदित बजेट र कार्यक्रमको अधीनमा रही आफ्नो कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

१.५ कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिको गठन

प्रत्येक समितिमा सभामुखले प्रतिनिधि सभाको सहमति लिई पदेन सदस्य बाहेक बढीमा २७ जना सदस्यहरू मनोनयन गर्ने, प्रधानमन्त्री सबै समितिको र समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित मन्त्री सो समितिको पदेन सदस्य रहने व्यवस्था छ । समितिका सदस्यहरूको मनोनयन गर्दा सदनमा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दलको सदस्य संख्या, महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस-आर्य, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसंख्यक समुदाय समेतको समानुपातिक प्रतिनिधित्वलाई ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । हाल समितिमा कायम रहनु भएका माननीय सदस्यहरूको नामावली अनुसूची १ मा राखिएको छ ।

१.६ अध्ययन विधि

समितिले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रका विषयहरूमा प्राथमिक एवम् द्वितीय तथ्याङ्कको उपयोग गरी संसदको नियमित कार्यमा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ । समितिले आफ्नो कार्यसम्पादन गर्न विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूमा प्रकाशित समाचार, समितिमा प्राप्त सुझाव, उजुरी तथा गुनासाहरू, विज्ञहरूको राय सुझाव, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास, सरकारबाट प्राप्त प्रतिवेदन एवम् जानकारीहरू तथा कतिपय अवस्थामा स्थलगत अध्ययन, अवलोकन मार्फत सरकारलाई आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह प्रदान गर्ने गरेको छ ।

१.७ समितिको बैठक सञ्चालन प्रक्रिया

समितिको बैठक सम्बन्धित समितिको सभापतिले आवश्यकता अनुसार बोलाउन सक्ने, बैठकमा सभापतिले वा निजको अनुपस्थितिमा समितिका सदस्यहरूले आफूमध्येबाट छानेको व्यक्तिले सभापतित्व गर्ने र सदस्यहरूले आफूमध्येबाट छानेको व्यक्तिले सभापतित्व गरेकोमा सोको जानकारी

सभामुखलाई दिनु पर्ने व्यवस्था छ । साथै समितिको गणपूरक संख्या समितिको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एकाउन्न प्रतिशत हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

समितिको बैठकमा उपस्थित समितिका सदस्यहरूको बहुमतको निर्णय समितिको निर्णय मानिने, मत बराबर भएमा सभापतिले निर्णायक मत दिन सक्ने र समितिको निर्णय प्रमाणीकरण सभापति र समिति सचिवले गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

सभापतिले उपयुक्त सम्झेमा समितिको आन्तरिक काम कारबाही सम्पन्न गर्न वा समितिको कार्यक्षेत्र भित्रको विषयमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन दिन समितिका सदस्यहरू मध्येबाट उपसमिति गठन गर्न सकिने व्यवस्था छ । उपसमिति गठन गर्दा उपसमितिले गर्नुपर्ने काम र सो काम सम्पन्न हुनुपर्ने अवधि समेत किटान गरिनु पर्दछ । कुनै विषयको अध्ययन गरी प्रतिवेदन दिन उपसमितिका सदस्यहरूले कुनै स्थानको भ्रमण गर्नु परेमा सभापति मार्फत सभामुखको पूर्व स्वीकृति लिई भ्रमण गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

समितिमा कुनै विषयमाथि छलफल हुँदा विषयको प्रकृति हेरी सम्बन्धित मन्त्रीले आवश्यक ठानेमा सो विषयका सम्बन्धमा स्पष्ट जानकारी दिन नेपाल सरकारको सम्बन्धित अधिकारी वा विशेषज्ञलाई सभापतिको अनुमति लिई समितिमा लिएर जान सकिने र समितिले आवश्यक ठानेमा सम्बन्धित पक्ष वा हित समुहका प्रतिनिधि र विशेषज्ञलाई समेत आमन्त्रण गरी सुझाव लिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । सोही व्यवस्थाका आधारमा संसद र यसका समितिमा मुख्य रूपमा मन्त्री नै उत्तरदायी रहने र आफ्नो सहयोगका लागि अन्य सम्बन्धित अधिकारी वा विज्ञको सहयोग लिन सकिने प्रावधान रहेको छ । समितिले आफ्नो कामको सिलसिलामा आवश्यक कुनै कागजपत्र झिकाउन वा कुनै व्यक्ति वा पदाधिकारीलाई उपस्थित गराउन र उपस्थित गराईएको व्यक्ति वा पदाधिकारीलाई बयान लिन र बकपत्र गराउन सक्ने व्यवस्था छ ।

समितिको प्रतिवेदन सभापतिले वा निजको अनुपस्थितिमा सभामुखले तोकेको सो समितिको अन्य कुनै सदस्यले प्रतिनिधि सभामा पेश गर्नु पर्दछ । प्रतिवेदन पेश गर्दा प्रतिवेदनको सम्बन्धमा संक्षिप्त वक्तव्य दिन सक्ने र त्यसरी सभामा पेश भएका प्रतिवेदनको कार्यान्वयन सम्बन्धित मन्त्रीले गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । समितिले आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन एवं मूल्याङ्कन गरी सोको प्रतिवेदन सभामा पेश गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

१.८ समितिको सचिवालय

संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा अन्तर्गत गठन हुने प्रत्येक समितिको छुट्टा छुट्टै सचिवालय रहने व्यवस्था रहेको छ । प्रतिनिधि सभाका सचिव प्रत्येक समितिको पदेन सचिव हुने व्यवस्था छ ।

महासचिवले आफू मातहतको वरिष्ठ अधिकृतलाई समिति सचिव भई काम गर्न तोक्न सक्ने समेत व्यवस्था छ । समिति सचिवले समितिको कार्य सम्पादनमा सहयोग पुऱ्याउन सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग वा निकायसँग आवश्यक जानकारी माग गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

परिच्छेद-२

समितिबाट भए गरेका कार्यहरु

नेपालको संविधानको भाग ८ मा संघीय व्यवस्थापिका सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । संविधानको धारा ९७ मा प्रतिनिधि सभाले संघीय कानून बमोजिम समितिहरु गठन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ बमोजिम समितिका कार्यक्षेत्र भित्रका मन्त्रालय, विभाग र अन्तर्गतका निकायहरुको नीति तथा कार्यक्रम, स्रोत परिचालन, व्यवस्थापन र अरु यस्तै क्रियाकलापहरुको मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन दिने र समुचित टिप्पणी, सिफारिस र निर्देशन सहितको वार्षिक प्रतिवेदन प्रतिनिधिसभामा पेश गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यस प्रतिवेदनले सरकारलाई वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न सहयोग पुऱ्याउनुका अतिरिक्त सरकारका काम कारबाही प्रभावकारी बनाई जनपक्षीय बनाउन मद्दत पुऱ्याउने छ । सरकारबाट सम्पादित कामलाई जनताप्रति जवाफदेही बनाउने, प्रचलित ऐन, नियम अनुरूप भए भएनन् भनी संसदीय निगरानी गर्ने, कामकारबाही कानून सङ्गत र औचित्यपूर्ण तवरबाट गराउने लगायतका कार्यमा समितिमा छलफल गरी सरकारलाई आवश्यक निर्देशन गरिएको छ । साथै, समिति मातहतका सरकारी संगठनहरुको संरचनागत सुधार एवं साधन स्रोत र जनशक्तिको उचित व्यवस्थापन सम्बन्धमा समेत व्यापक छलफल गरी आवश्यक सुधारका लागि निर्देशन दिएको छ ।

२.१ उर्जा जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालय

नेपाल सरकार (कार्यविभाजन) नियमावली, २०७४ बमोजिम यस मन्त्रालयको कार्य क्षेत्र देहाय बमोजिम रहेको छः-

१. जलस्रोत र ऊर्जाको दिगो विकास, संरक्षण, उपयोग र पानीको बाँडफाँड सम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन,
२. जलस्रोत र ऊर्जा पूर्वाधार संरचना निर्माण सम्बन्धी एकीकृत नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन,
३. सिँचाई सम्बन्धी एकीकृत नीति, कानून र मापदण्ड,
४. नदी बेसिन योजना र जलउपयोगसम्बन्धी गूरूयोजना र नियमन,
५. जलस्रोत, ऊर्जा, सिँचाई र भूमिगत जलस्रोत सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र प्रविधि विकास,
६. प्रमुख नदीहरुको बहाव क्षेत्र निर्धारण र सो क्षेत्रको जमिनको संरक्षण, व्यवस्थापन र उपयोग सम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन,

७. जलस्रोत सम्बन्धी वस्तु वा सेवा उपयोगको मापदण्ड र नियमन,
८. जलस्रोत, ऊर्जा र सिँचाई क्षेत्रसँग सम्बन्धित निकायहरुसँगको समन्वय,
९. संघीय र अन्तर प्रदेश स्तरमा संचालन हुने जलस्रोत बहुउद्देश्यीय आयोजनाको पहिचान, अध्ययन, निर्माण र नियमन,
१०. संघीय र प्रादेशिक सिँचाई र अन्तर प्रदेश जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण आयोजनाको पहिचान, अध्ययन, निर्माण र नियमन,
११. जलस्रोत, ऊर्जा र सिँचाई सम्बन्धी ठूला पूर्वाधार आयोजनाबाट विस्थापितहरुको पुनर्वास र पुनर्स्थापना,
१२. संघीय र अन्तर प्रदेश सिँचाई प्रणालीको बाँध, जलाशय, अन्य संरचना, मूलनहरको संचालन, मर्मत-सम्भार, व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति, मापदण्ड र कार्यान्वयन,
१३. प्रदेश सीमा नदीको बाढी र नदी नियन्त्रण कार्यक्रम संचालनमा समन्वय र सहयोग,
१४. जलस्रोत, ऊर्जा र सिँचाई सम्बन्धी तथ्याङ्क व्यवस्थापन, अध्ययन अनुसन्धान,
१५. राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय विद्युत प्रसारण लाइन तथा विस्तार,
१६. राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय विद्युत प्रसारणसम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, सन्धि-सम्झौता, कार्यान्वयन र नियमन,
१७. राष्ट्रिय महत्वका बहुउद्देश्यीय जल आयोजना र अन्तरजलाधार स्थानान्तरण,
१८. विद्युत सेवाको मापदण्ड, गुणस्तर र महशुल सम्बन्धी नीति र नियमन,
१९. विद्युत सेवाको राष्ट्रिय र क्षेत्रीय भार प्रणाली व्यवस्थापन र संचालन,
२०. नवीकरणीय र बैकल्पिक ऊर्जाको उपयोग, गुणस्तर र मापदण्ड,
२१. विद्युत विकासमा लगानी,
२२. जलतथा मौसम विज्ञान सेवा सम्बन्धी, कानून, मापदण्ड, तथ्याङ्क, योजना, कार्यान्वयन र नियमन,
२३. मौसम तथा बाढी पूर्वानुमान,
२४. विपद पूर्वसूचना प्रणालीको विकास तथा सम्प्रेषण,
२५. जलवायुसम्बन्धी अध्ययन तथा अनुसन्धान, सूचनाआदान प्रदान,
२६. जल तथा मौसम राडार, रेडियोसोन्डे, चट्याड नेटवर्क, सौरविकिरण केन्द्रहरुको व्यवस्थापन र सूचना प्रवाह,
२७. हिमनदी तथा हिमताल,
२८. मन्त्रालय सम्बन्धी राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता, अभिसन्धि, सम्पर्क र समन्वय,

२९. मन्त्रालय सम्बन्धी सार्वजनिक संस्थान, प्राधिकरण, समिति, प्रतिष्ठान, कम्पनी आदिको सञ्चालन र नियमन,
३०. नेपाल इन्जिनियरीङ सेवाअन्तर्गत देहायका समूह, उपसमूहको सञ्चालन:-
- (क) इलेक्ट्रिकल इन्जिनियरिङ समूह
  - (ख) मेकानिकल इन्जिनियरिङ समूह
  - (ग) मेटेरेलोजी समूह
  - (घ) एगृ इरिगेशन समूह
  - (ङ) सिभिल इन्जिनियरिङ समूहको इरिगेशन, हाइड्रोपावर र हाइड्रोलेजी उपसमूह ।

उल्लेखित कार्यक्षेत्र भित्र रही सम्पादित काम कारबाहीका सम्बन्धमा समितिले संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ बमोजिम सरकारलाई संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन सम्पादन गरेका मुख्य-मुख्य कार्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:-

- राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाको रूपमा संचालित अपर तामाकोशी हाइड्रोपावर आयोजनाको मिति २०७७ साल चैत्र १४ गतेदेखि ऐ १७ गतेसम्म स्थलगत अनुगमन गरी आयोजनाको प्रारम्भ अवधि, सम्पन्न हुनु पर्ने समय, प्रस्तावित लागत, हालसम्म भएको खर्च लगायत आयोजनाका व्यवस्थापकीय पक्षहरूको जानकारी लिन तथा आयोजनासँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया गरी समिति समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्न देहायको कार्यदल गठन भएको थियो ।

क्र.सं.	नाम, थर	पद
१	मा० पूर्णकुमारी सुवेदी	सभापति
२	मा० घनश्याम खतिवडा	सदस्य
३	मा० दलबहादुर राना	सदस्य
४	मा० देवप्रसाद तिमलसेना	सदस्य
५	मा० पोल्देन छोपाङ गुरुङ	सदस्य
६	मा० भुपेन्द्रबहादुर थापा	सदस्य
७	मा० भुमिप्रसाद त्रिपाठी	सदस्य
८	मा० राजबहादुर बुढाक्षेत्री	सदस्य

९	मा० शान्ता चौधरी	सदस्य
१०	मा० शान्तीमाया तामाङ पाख्रीन	सदस्य
११	मा० सत्यनारायण शर्मा खनाल	सदस्य

- २०७८ साल भाद्र १७ गतेदेखि २३ गतेसम्म राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको रूपमा संचालित सिक्टा सिंचाइ आयोजना, भेरी बबई सिंचाइ/डाइभर्सन आयोजना, रानीजमरा कुलेरीया सिंचाइ आयोजनाहरूको स्थलगत अवलोकन तथा सुदुरपश्चिम प्रदेशमा छाडा चौपायाहरूको व्यवस्थापनको अवस्थाको अनुगमन गर्न देहाय बमोजिमको कार्यदल गठन भएको थियो ।

क्र.सं.	नाम, थर	पद
१	मा० पूर्णकुमारी सुवेदी	सभापति
२	मा० घनश्याम खतिवडा	सदस्य
३	मा० देवप्रसाद तिमलसेना	सदस्य
४	मा० भवानीप्रसाद खापुड	सदस्य
५	मा० भुपेन्द्रबहादुर थापा	सदस्य
६	मा० राजबहादुर बुढाक्षेत्री	सदस्य
७	मा० शक्तिबहादुर वस्नेत	सदस्य
८	मा० शान्तीमाया तामाङ पाख्रीन	सदस्य

- दार्चुलास्थित चमेलिया जलविद्युत आयोजना र बर्दिया स्थित बबई सिंचाई आयोजनाको मिति २०७८ साल कार्तिक २२ गतेदेखि ऐ. २७ गतेसम्म स्थलगत अनुगमन गर्न समितिका माननीय सभापतिको संयोजकत्वमा देहाय बमोजिमको कार्यदल गठन भएको थियो ।

क्र.सं.	नाम, थर	पद
१	मा० पूर्णकुमारी सुवेदी	संयोजक
२	मा० घनश्याम खतिवडा	सदस्य
३	मा० भुपेन्द्रबहादुर थापा	सदस्य
४	मा० राजबहादुर बुढाक्षेत्री	सदस्य
५	मा० शान्तिमायाँ तामाङ पाख्रीन	सदस्य

२.२ कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय

नेपाल सरकार (कार्यविभाजन) नियमावली, २०७४ बमोजिम यस मन्त्रालयको कार्य क्षेत्र देहाय बमोजिम रहेको छः-

१. कृषि सम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन,
२. खाद्यान्न, नगदेबाली, औद्योगिक बाली (सजिवन तथा रबर प्लान्टसमेत), तरकारी र फलफूल खेतीको विकास तथा प्रवर्द्धन,
३. कृषि रसायन तथा माटो सम्बन्धी अनुसन्धान र प्रविधि विस्तार,
४. कृषि इन्जिनियरिङ र उन्नत कृषि औजारको अनुसन्धान, विकास तथा विस्तार,
५. बाली संरक्षण, अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण,
६. कृषि प्रचार प्रसार तथा युवा कृषक कार्यक्रम,
७. कृषि नर्सरी तथा बीउ बिजनको विकास,
८. रेशम खेती,
९. कृषिक्षेत्रको व्यवसायीकरण, औद्योगिकीकरण र कृषिजन्य वस्तुको बजार व्यवस्थापन तथा विस्तार,
१०. प्राङ्गारिक, जैविक तथा रासायनिक मल,
११. खाद्य गुणस्तर निर्धारण, अनुसन्धान, नियन्त्रण तथा विस्तार,
१२. कृषि क्षेत्रको बिऊ, बिजन, विरुवाको गुणस्तर निर्धारण, प्रमाणीकरण तथा नियमन,
१३. कृषि क्षेत्रसंग सम्बन्धित विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण,
१४. खाद्य सुरक्षा,
१५. कृषि सूचना प्रणाली,
१६. कृषि वातावरण तथा विषादि व्यवस्थापन,
१७. प्राङ्गारिक खेती तथा प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण,
१८. कृषि सम्बन्धी जैविक विविधता र जैविक प्रविधि (द्युष्य(तभअजलययिनथ) को विकास तथा विस्तार,
१९. फसल बिमा,
२०. कृषि वस्तु, सेवा र प्रविधिको सम्बद्धता, स्तरीयकरण तथा प्रमाणीकरण,
२१. कृषि सम्बन्धी प्रयोगशालाको सम्बद्धता सम्बन्धी विषय,
२२. खाद्यान्नबाली र अत्यावश्यक वस्तुहरूको उत्पादन तथा बजार व्यवस्थापन,

२३. संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय खाद्य तथा कृषि सङ्गठन, विश्व पशु स्वास्थ्य सङ्गठन, कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष तथा अन्तर्राष्ट्रिय कृषि संस्था,
२४. कृषि फार्म तथा कृषि केन्द्र,
२५. कृषि सम्बन्धी संस्थान, समिति तथा कम्पनी ,
२६. नेपाल कृषि सेवाको सञ्चालन,
२७. पशु विकास सम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन,
२८. पशुपंक्षी पालन तथा यसको विकास, व्यवस्थापन, नक्षसुधार, दाना र चरनको अनुसन्धान तथा विकास,
२९. पशुचिकित्सा, औषधि उत्पादन तथा नियमन,
३०. दुग्ध र दुग्ध पदार्थबाट बनेका वस्तुहरूको अनुसन्धान, विकास तथा बजार प्रवर्द्धन,
३१. मत्स्यपालन र जलचर सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान, विकास तथा बजार प्रवर्द्धन,
३२. माहुरीपालन तथा रेशम खेती,
३३. खाद्य, पशु तथा प्लान्ट क्वारेन्टाइन,
३४. पशुपंक्षीसँग सम्बन्धित विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण,
३५. मासु तथा मासुजन्य पदार्थ र पशु छाला तथा अन्य पदार्थको विकास,
३६. पशुपंक्षी बिमा,
३७. पशु सेवा र प्राविधिको सम्बद्धता, स्तरीकरण तथा प्रमाणीकरण,
३८. पशु सेवा सम्बन्धी प्रयोगशालाको सम्बद्धता सम्बन्धी विषय,
३९. विश्व पशु स्वास्थ्य संगठन,
४०. पशुपंक्षी आहार, पशुपन्ध्री फर्म तथा पशुपंक्षी विकास केन्द्र र
४१. नेपाल कृषि सेवाका सम्बन्धित समूहको सञ्चालन ।

कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालयले उल्लेखित कार्यक्षेत्र भित्र रही सम्पादित काम कारबाहीका सम्बन्धमा समितिले संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ बमोजिम संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन सम्पादन गरेका मुख्य-मुख्य कार्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:-

- कोभिड-१९ को विश्वव्यापी महामारी पछाडि नेपाल सरकारले कृषिको आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरणको योजनासहित गरिबीको कारणले "कोही भोकै पर्दैन, भोकले कोही मर्दैन" भन्ने नारालाई सशक्त ढंगबाट कार्यान्वयनमा लैजानु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । नेपालको सबै खाली जमिनलाई खेर जान नदिने र कृषियोग्य भूमिको पूर्ण उपयोग गरी सघन खेती

प्रणालीका माध्यमबाट धान, गहुँ, मकै, तरकारी, आलुलगायतका कृषि उपजको उत्पादन वृद्धि गर्नु आवश्यक देखिन्छ । साथै खाद्य सुरक्षाको स्थितिमा सुधार गरी स्वदेशी वस्तुको उपभोग गर्ने प्रवृत्तिलाई प्रोत्साहन गर्दै आन्तरिक उत्पादनलाई बढावा दिई स्वदेशी उत्पादनले पुग्ने तरकारी एवम् खाद्य सामग्री आयात रोक्नु पर्ने देखिन्छ जसका लागि राष्ट्रिय आवश्यकता र स्थानीय सम्भाव्यताको आधारमा उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्दै ठूलो परिमाणमा एक स्थानमा एउटा बालीको खेती मार्फत उत्पादन वृद्धि गरी कृषिलाई आयमूलक, आधुनिक र मर्यादित पेशा तथा उत्पादनशील व्यवसायको रूपमा विकास गर्न मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।

- कोभिड-१९ का कारण समस्यामा परेका किसानहरूलाई आवश्यक राहत तथा क्षतिपूर्तीको व्यवस्था गरी वास्तविक कृषकलाई उत्पादनका आधारमा सरल ढंगले अनुदान उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिन्छ । कृषकहरूलाई बीऊ तथा मल र नवीनतम् प्रविधि समयमै उपलब्ध गराई लागतका आधारमा उत्पादनको उचित मूल्य प्राप्त गर्न सघाउ पुऱ्याउन कृषि उपजको बजारीकरणको प्रबन्ध गरी कृषिको व्यावसायिक उत्पादन बढाउन मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
- कोभिड-१९ को कारण मारमा परेका पोल्ट्रि कृषकहरूलाई सामान अभाव लगायका बहानामा गुणस्तरहिन दाना तथा औषधिजन्य पदार्थको बिक्री गरी थप मारमा पारिएको गुनासो प्राप्त भएको प्रति समितिको गम्भिर ध्यानाकर्षण भएको छ । तसर्थ, कुखुरा पालक कृषकहरूलाई गुणस्तरीय दाना तथा औषधीजन्य पदार्थमात्र उपलब्ध गराउने सुनिश्चितता गर्न मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
- सलह किराले कृषिबालीमा पारेको क्षती र सोको रोकथामका लागि नेपाल सरकारले चालेका कदमका सम्बन्धमा माननीय कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्री घनश्याम भुषाल र मन्त्रालयका सचिवसँग छलफल भएको र छलफलका क्रममा माननीय सदस्यहरूले सलह कीराको प्रकोप नियन्त्रणमा मन्त्रालयको पुर्वानुमान फेल भएको र सो सम्बन्धमा मन्त्रालयको तयारी समेत कमजोर देखिएको प्रति ध्यानाकर्षण गराएको ।
- समितिको मिति २०७८।०४।१३ गतेको बैठकबाट भारी वर्षाको कारण मुलुकको विभिन्न भागमा बाढी र पहिरोले पुऱ्याएको धनजनको ठूलो क्षतिप्रति गहिरो दुःख प्रकट गर्दै अकल्पनीय प्राकृतिक प्रकोपमा परी जीवन गुमाएकाहरूप्रति समिति हार्दिक श्रद्धाञ्जली व्यक्त गर्दछ । यस घडिमा शोक सन्तप्त परिवारजनप्रति समवेदना व्यक्त गर्दै युद्धस्तरमा तत्काल उद्धार कार्य गर्न र विस्थापितहरूको राहत, पुनर्वास एवम् क्षतिको न्यूनीकरणका साथै

- अन्नबाली तथा पशुपंक्षीमा पुग्न गएको क्षतिको राहतको लागि सघन पहल गर्न नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिएको ।
- रासायनिक मल क्षेत्रसँग सम्बन्धित समस्यालाई सम्बोधन गर्न मन्त्रालयले बनाएका अल्पकालीन र दीर्घकालीन योजनाहरू समितिलाई उपलब्ध गराउन कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
  - आ.व. २०७८।०७९ मा के कति मात्रामा रासायनिक मल आवश्यक पर्ने हो ? हाल के कति संचित रहेको छ ? आयातित मलको वितरणको प्रकृया, मापदण्ड र अनुगमनको व्यवस्था के कस्तो छ ? सोको विस्तृत विवरण समितिमा उपलब्ध गराउन कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
  - कृषि बालीको सघन उत्पादन र व्यावसायिक खेतीमा जोड दिएसँगै भविष्यमा समेत रासायनिक मलको माग बढ्दै जाने हुँदा देशभित्र नै रासायनिक मलको कारखाना स्थापनाका लागि आवश्यक प्रकृया थालनी गर्न कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
  - नेपाली किसानलाई बाली लगाउने समयमा मल-खाद सहज र सरल ढंगले उपलब्ध गराउन नसक्दा कृषि उत्पादनमा समेत असर परेको प्रति समितिको गम्भीर ध्यानाकर्षण भएको छ । जी.टु.जी./ग्लोबल टेण्डर वा अन्य कुनै प्रकृयाबाट रासायनिक मल उपलब्ध गराउने र सोको भण्डारण गर्ने व्यवस्था मिलाई किसानलाई आवश्यक परेको समयमा माग बमोजिमको मल-खादको समुचित व्यवस्था मिलाउन कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
  - लुम्बिनी प्रदेश, रुपन्देही जिल्ला, ओमसतिया गाउँपालिका स्थित नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् मातहतको राष्ट्रिय गहुँबाली अनुसन्धान कार्यक्रम कृषि अनुसन्धानको एक महत्वपूर्ण क्षेत्र हो । गहुँ बालीको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्नका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत यस केन्द्रको उपादेयता महत्वपूर्ण रहेको छ । नेपाल, भारत, भूटान तथा बंगलादेशमा समेत यहाँबाट विकास गरिएका गहुँका प्रजातिहरूको खेती हुँदै आएको छ । यस्तो महत्वपूर्ण अनुसन्धान केन्द्रको कार्यमा अवरोध एवम् बाधा श्रृजना हुने कुनै काम गर्न दिनु हुँदैन । तसर्थ, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को स्वामित्वमा रहेका भैरहवा, विराटनगर, दैलेख लगायत विभिन्न स्थानमा रहेका भवन र जग्गाको अतिक्रमण हुन नदिन सम्बन्धित पक्षको ध्यानाकर्षण गर्दै यस सम्बन्धमा के भएको हो सोको यथार्थ जानकारी शिघ्र समिति समक्ष पेश गर्न कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।

- सुदूरपश्चिम प्रदेशमा छाडा चौपायाहरुको व्यवस्थापनको अवस्थाको अनुगमन गर्न देहाय बमोजिमको कार्यदल गठन भएको:-

क्र.सं.	नाम, थर	पद
१	मा० पूर्णकुमारी सुवेदी	सभापति
२	मा० घनश्याम खतिवडा	सदस्य
३	मा० देवप्रसाद तिमलसेना	सदस्य
४	मा० भवानीप्रसाद खापुड	सदस्य
५	मा० भुपेन्द्रबहादुर थापा	सदस्य
६	मा० राजबहादुर बुढाक्षेत्री	सदस्य
७	मा० शक्तिबहादुर बस्नेत	सदस्य
८	मा० शान्तीमाया तामाङ पाखीन	सदस्य

२.३ भूमिव्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय

नेपाल सरकार (कार्यविभाजन) नियमावली, २०७४ बमोजिम यस मन्त्रालयको कार्य क्षेत्र देहाय बमोजिम रहेको छ:-

१. भूमिसुधार तथा व्यवस्था सम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन,
२. मालपोत रजिष्ट्रेसन,
३. जग्गा दर्ता, मूल्याङ्कन, जग्गा प्रशासन र राजस्व सङ्कलन,
४. सरकारी जग्गा र सार्वजनिक जग्गाको अभिलेख व्यवस्थापन तथा संरक्षण,
५. भूमिसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन,
६. अन्तर्राष्ट्रिय सीमा र सीमा स्तम्भको निर्माण, पुनःस्थापना तथा मर्मत सम्भार,
७. जग्गा नापजाँच सम्बन्धी प्रशासन,
८. अनिवार्य बचत योजना, ऋण वितरण तथा असुली,
९. जियोडेटिकल नापी, टोपोग्राफिक नक्सा तयारी र हवाई सर्वेक्षण लगायत नाप नक्सासम्बन्धी कार्य,
१०. गुठी संस्थान र सार्वजनिक गुठी अन्तर्गतको जग्गा व्यवस्थापन,
११. सुकुम्बासी समस्या,

१२. मुक्त कर्मैया, कम्लहरी र हलिया व्यवस्थापन,
१३. भू-उपयोगसम्बन्धी नीति तथा व्यवस्थापन,
१४. भौगोलिक सूचना पूर्वाधार,
१५. भू-सूचना तथा अभिलेख,
१६. सरकारी तथा पर्ती जग्गा अभिलेख, संरक्षण,
१७. अन्य मन्त्रालयको कार्य विभाजनमा नपरेका भूमिसम्बन्धी विषयहरू ।

भूमिव्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयले उल्लेखित कार्यक्षेत्रभित्र रही सम्पादित काम कारबाहीका सम्बन्धमा समितिले संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ बमोजिम संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन सम्पादन गरेका मुख्य-मुख्य कार्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:-

- लिम्पियाधुरा, लिपुलेक र कालापानी सहित नेपालको गुमेको भूभाग समेटेर नयाँ नक्सा जारी गरेकोमा मन्त्रालय लगायत नेपाल सरकारलाई धन्यवाद दिएको । साथै यथेष्ट र आधिकारिक प्रमाणहरू जुटाएर वार्ताका लागि तयार रहन मन्त्रालयलाई सुझाव दिएको ।
- जमिन बाँझो राख्ने कार्यलाई दुरुत्साहन गर्न र जमिनको उत्पादकत्व बढाउन कृषि उत्पादन गर्न चाहने किसानका हातमा जमिन पुऱ्याउने गरी भूमि बैंकको स्थापना र संचालन गर्ने विधायकी मनसाय हो जसले खाद्य सुरक्षा प्रवर्द्धनमा समेत सघाउ पुगी उत्पादकत्व वृद्धि हुन जानेछ । तसर्थ किसानको सहभागितामा प्रत्येक स्थानीय तहमा भूमि बैंक स्थापना गरी जमिनको उच्चतम उपयोग हुने गरी स्पष्ट कार्यविधि तथा कार्ययोजना तयार गरी एक महिनाभित्र समिति समक्ष पेश गर्न भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
- भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोगको कामको अनुगमन गर्न देहायको उपसमिति गठन भएको

क्र.स	पद, नाम र थर
१.	मा० राजबहादुर बुढाक्षेत्री (संयोजक)
२.	मा० शान्तीमाया तामाङ पाख्रिन - सदस्य
३.	मा० सत्य नारायण शर्मा खनाल - सदस्य
४.	मा० दलबहादुर राना- आमन्त्रित सदस्य
प्रदेशगत रूपमा थप सदस्य	
प्रदेश नं. १	मा० घनश्याम खतिवडा
प्रदेश नं. २	मा० चन्द्रकान्त चौधरी

- नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्ले मिति २०७८।०१।१३ गते झापास्थित गिरीबन्धु टि. स्टेट प्रा. लि. को स्वामित्वमा रहेको जग्गा सट्टापट्टा वा स्थानान्तरणका लागि दिएको स्वीकृतिप्रति समितिको गम्भिर ध्यानाकर्षण भएको र उक्त निर्णय कार्यान्वयन नगर्न/नगराउन प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
- भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयले भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ७ अनुसारका जग्गाहरूको दर्ता हक, स्वामित्व र भोगको दर्ता श्रेस्ता दुरूस्त, अद्यावधिक र व्यवस्थित रूपमा राख्नु पर्दछ । यस सन्दर्भमा कुन-कुन कृषि फर्म, उद्योग, प्रतिष्ठान, कम्पनी वा संस्थाको नाममा के कति परिमाणमा कुन-कुन प्रदेश, जिल्ला वा पालिकामा हदबन्दी भन्दा धेरै जग्गा रहेका छन् ? सोको विस्तृत विवरण २०७८ भदौ ३१ गते भित्र समिति समक्ष पेश गर्न भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
- कानूनको उचित प्रक्रिया अपनाई हदबन्दी भन्दा धेरै रहेका जग्गाको संरक्षण गर्नु सम्बन्धित मन्त्रालय र पदाधिकारीहरूको कर्तव्य हो । कानूनले तोकेको भन्दा धेरै जग्गा नेपाल सरकारको स्वामित्वको जग्गा हो । उक्त जग्गाहरूको संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि विस्तृत कार्ययोजना यथाशिघ्र समिति समक्ष पेश गर्न भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
- संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा नियमावली २०७५ को नियम १७६ को प्रत्यायोजित व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यका लागि भूमि सम्बन्धी नियमहरू, २०२१ समिति समक्ष सात (७) दिन भित्र पेश गर्न भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
- राष्ट्रिय आवास कम्पनी लिमिटेडको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेका फुटकर जग्गाहरू (साविक पुनर्वास कम्पनीले वितरण गरी बाँकी रही राष्ट्रिय आवास कम्पनी लि. मा दायित्व सरेको) मध्ये नापी हुन नसकेको र पहिलो किस्ता बुझाईसकेका बसोबासीहरूले समेत नियमानुसार जग्गा प्राप्त गर्न नसकेकोप्रति समितिको ध्यानाकर्षण भएको छ । तसर्थ, नापी हुँन बाँकी जग्गाहरू मालपोत ऐन, २०३४ बमोजिम नापी गरी बसोबासीहरूलाई न्यूनतम मूल्यमा जग्गा हस्तान्तरण गर्न सहरी विकास मन्त्रालयको नेतृत्वमा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी

निवारण मन्त्रालय सहितको एक कार्यदल गठन गरी जग्गा हस्तान्तरणमा देखिएको समस्याको यथाशिघ्र समाधान गर्न सहरी विकास मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।

२.४ वन तथा वातावरण मन्त्रालय

नेपाल सरकार (कार्यविभाजन) नियमावली, २०७२ बमोजिम यस मन्त्रालयको कार्य क्षेत्र देहाय बमोजिम रहेको छः-

१. राष्ट्रिय वन सम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन,
२. राष्ट्रिय वनको सर्वेक्षण, वर्गीकरण, नाप नक्सा र सीमाङ्कन,
३. निजी वन, सार्वजनिक वन, सरकारी वन, धार्मिक वन, सामुदायिक वन, साझेदारी वन, कबुलियती वन, चक्ला वन सम्बन्धी नीति, कानून र मापदण्ड,
४. वन्यजन्तु र चराचुरुङ्गी सम्बन्धी नीति, कानून र मापदण्ड,
५. राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष तथा सिकार आरक्ष र सीमसार क्षेत्रसम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, योजना तथा कार्यान्वयन,
६. हात्तीसार,
७. प्राणी उद्यान (चिडियाखाना) सम्बन्धी नीति, कानून र मापदण्ड,
८. मधवर्ती क्षेत्र तथा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति र मापदण्ड,
९. जैविक विविधता, प्राकृतिक वातावरण संरक्षण, सदुपयोग र स्रोतको व्यवस्थापन,
१०. वन्यजन्तु, जैविक विविधता र वन पैदावार ओसारपसार एवं अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, कार्यान्वयन र नियमन,
११. वन क्षेत्र अतिक्रमण र वन क्षेत्रको भू-उपयोगको परिवर्तन,
१२. वनस्पति उद्यान र वनस्पति पहिचान तथा अभिलेखीकरण सम्बन्धी नीति, कानून र मापदण्ड,
१३. हर्वेरियम व्यवस्थापन,
१४. वनस्पतिहरूको रासयनिक गुणहरूको परीक्षण, प्रयोगशाला, प्रत्यायन, प्रमाणीकरण र गुणस्तर,
१५. आनुवांशिक स्रोत, दुर्लभ तथा लोपोन्मुख प्रजाति र आयातित प्रजाति,
१६. वातावरण, जलवायु परिवर्तन, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, न्यूनीकरणसम्बन्धी नीति, कानून र मापदण्ड,
१७. कार्बन सेवा र कार्बन सञ्चिति,

१८. अन्तर प्रादेशिक जङ्गल, हिमाल, वन, संरक्षण क्षेत्र, जैविक विविधता तथा भू-जलाधार क्षेत्रको संरक्षण, सम्बर्द्धन र व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन,
१९. अन्तरदेशीय वन तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी विषय,
२०. वन, वनस्पति, वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान,
२१. प्राकृतिक नदी नाला, ताल तलैया, पोखरी, सीमसार एवं जलाधार क्षेत्रको वातावरणीय संरक्षण एवं स्वच्छता कायम सम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन,
२२. वायु र वायुमण्डलको गुणस्तर, मापदण्ड, अनुगमन र लेखाजोखा,
२३. हरित अर्थतन्त्र सम्बन्धी नीति र मापदण्ड,
२४. विकिरण, जल, ठोस, तापीय, नाभकीय, विद्युतीय, चुम्बकीय, रसायन, ध्वनिलगायतका प्रदूषण नियन्त्रण,
२५. हरितगृह ग्यासको मापदण्ड र नियमन,
२६. राष्ट्रियस्तरमा वातावरणीय सूचना प्रणाली,
२७. वातावरणीय प्रभाव अध्ययनसम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन,
२८. राष्ट्रपति चुरे तराई मधेश संरक्षण विकास समिति, राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष,
२९. सशस्त्र वन रक्षक,
३०. मन्त्रालयसम्बन्धी राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थासँग सन्धि, सम्झौता, अभिसन्धि, सम्पर्क र समन्वय
३१. मन्त्रालयसम्बन्धी सार्वजनिक संस्थान, प्राधिकरण, समिति, प्रतिष्ठान, कम्पनी आदिको सञ्चालन र नियमन,
३२. नेपाल वन सेवाको सञ्चालन।

वन तथा वातावरण मन्त्रालयले उल्लेखित कार्यक्षेत्र भित्र रही सम्पादित काम कारबाहीका सम्बन्धमा समितिले संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ बमोजिम संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन सम्पादन गरेका मुख्य-मुख्य कार्यहरु देहाय बमोजिम रहेका छन्:-

- नेपालको वनलाई नेपालको समृद्धिसँग जोड्दै हरियो वन नेपालको धनको नारालाई व्यवहारमा चरितार्थ गर्न पुराना रुखहरु तथा ढले पढेका काठको पूर्ण क्षमतामा उपयोग गरी ठूलो मात्रामा भईरहेको काठजन्य वस्तुको आयातलाई प्रतिस्थापन गर्ने परिणाममुखी कार्यक्रम ल्याउन वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको।
- वन जंगलको अवैध फडानी र काठ तथा काठजन्य सामग्रीहरुको कानून विपरित कारोबार गर्ने तस्करहरुलाई कडाइका साथ कारावाही गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गरेको।

- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको नाममा बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर र दाङ लगायत देशका विभिन्न भागमा वन जंगलको व्यापक फडानी भएको सम्बन्धमा समितिमा उजुरी प्राप्त भएको र समय समयमा विभिन्न सञ्चार माध्यममा सो सम्बन्धी समाचार प्रकाशन/प्रशारण भएकोमा समितिको गम्भीर ध्यानाकर्षण भयो । सो सम्बन्धमा यथाशिघ्र स्थलगत अवलोकन गरी समिति समक्ष तीन महिना भित्र प्रतिवेदन पेश गर्न देहाय बमोजिमको उपसमिति गठन गरेको:-

मा० शान्ता चौधरी - संयोजक

मा० सत्यनारायण शर्मा खनाल - सदस्य

मा० राजबहादुर वुढा क्षेत्री - सदस्य

- प्रतिनिधि सभा नियमावलीको नियम १७० ले विषयगत मन्त्रालयहरूको कार्यक्षेत्र सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । हालसालै सार्वजनिक लेखा समितिले यस समितिको कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको नाममा वन फडानी भएको सम्बन्धमा छानविन गर्न उपसमिति गठन भएकोप्रति समितिको गम्भीर ध्यानाकर्षण भई सो सम्बन्धमा माननीय सभापति मार्फत सम्माननीय सभामुखलाई अवगत गराएको ।

- प्रदेश नं १, मधेश प्रदेश, बागमती प्रदेश, गण्डकी प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेशमा लागु भएको साल श्रावणको दोश्रो साता स्थलगत वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको अवस्थाको २०७७ अवलोकन गरी असोज मसान्त भित्र समितिमा प्रतिवेदन पेश गर्न समितिका माननीय सभापतिको संयोजकत्वमा देहाय बमोजिम स्थलगत अवलोकन कार्यदल गठन गर्ने निर्णय भयो ।

मा० पुर्णकुमारीसुवेदी (सभापति) संयोजक

मा० घनश्याम खतिवडा सदस्य

मा० चन्द्रकान्त चौधरी सदस्य

मा० देवप्रसाद तिमलसेना सदस्य

मा० राजबहादुर वुढाक्षेत्री सदस्य

मा० शान्ता चौधरी सदस्य

मा० शान्तीमाया तामाङ पाखीन सदस्य

- चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्ने आम नागरिकहरू भोक, रोग, अशिक्षा, गरिबी र उचित बासस्थानको सुविधाबाट बञ्चित रहेकामा समितिले विगतमा पनि मन्त्रालयलाई विभिन्न निर्देशनहरू दिँदै आएको छ । यस विषयमा सम्बन्धित मन्त्रालयले जिम्मेवारीपूर्वक काम गर्नमा ढिलाई गर्नु हुँदैन । यस्ता संवेदनशिल कार्यमा कुनै त्रुटी वा कमजोरी सैह्य हुँदैन । सामाजिक वन्धितीकरणमा परेका र निकुञ्जलाई नै आफ्नो जीविकोपार्जनको माध्यम बनाएका यस निकुञ्ज वरपर बस्ने अव्यवस्थित बसोबासीहरूको

समेत व्यवस्थापन गर्न भूमि ऐनको आठौं संशोधनले सम्बोधन गरी भूमि समस्या आयोग गठन भैसकेको सन्दर्भलाई समेत मध्यनजर गर्दै निजहरूको कानून बमोजिम व्यवस्थापन यथाशिघ्र गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको।

- चितवनको माडिमा चेपाङ बस्ती हटाउने क्रममा घटेको घटनाप्रति समिति खेद व्यक्त गर्दछ । यस घटनालाई संवेदनशिल भई छुनविन गरी दोषीउपर विभागीय कारबाही गर्न, आगामी दिनमा यस्ता दुखद घटना दोहोरीन नदिन, स्थानीय जनताका हितको प्रबर्द्धन गर्दै संरक्षणका लागि समुदायसँग मिलेर अगाडि बढ्न, पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ती प्रदान गर्न तथा कानूनको कार्यान्वयनमा मन्त्रालय अझबढी जिम्मेवार हुन समितिले मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको।
- संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनको जिम्मेवारी संघमा रहने संवैधानिक व्यवस्था रहेको सन्दर्भमा सम्बन्धित प्रदेश, स्थानीय तह तथा स्थानीय समुदायहरूसँगको सहकार्यमा सोको व्यवस्थापन हुनुपर्ने देखिन्छ । प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, उपयोग र लाभको बाँडफाँडमा तीनवटै तहका सरकारबीच समन्वय, सहयोग र सहकार्य अपरिहार्य रहन्छ । संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा विशेषज्ञ सेवा पुऱ्याई आएका संस्थाको भूमिका समेत प्रष्ट किटान गरी अन्नपूर्ण एवम् मनास्लु लगायतका संरक्षण क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन तथा सञ्चालन सम्बन्धी कार्ययोजना यस समिति समक्ष एक महिना भित्र पेश गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको।

२.५ अन्य निकाय

- सर्वसाधारण जनताको स्वास्थ्यको ख्याल गर्दै खाद्य पदार्थमा कुनै अखाद्य पदार्थको मिसावट रोक्न तथा नेपाललाई आवश्यक पर्ने खाद्य सञ्चिती कायम गरी कोभिड-१९ बाट उत्पन्न हुन सक्ने महामारीमा खाद्यान्न अभाव हुन नदिन उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
- कोभिड-१९ रोकथाम गर्ने नाममा कानूनलाई हातमा लिई अनाधिकृत रूपमा तरकारी तथा फलफूल नष्ट गर्ने व्यक्तिहरूलाई कानून बमोजिम कारबाही गरी किसानका उत्पादनहरू निर्वाध रूपमा ओसारपसार गर्न सक्ने व्यवस्था गर्न गृह मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको ।
- कृषि फर्म तथा पशुपंक्षी फर्ममा काम गर्ने किसान एवम् मजदुर तथा समग्र किसानलाई प्राथमिकतामा राखी कोभिड-१९ विरुद्धको भ्याक्सिन लगाउने व्यवस्था गर्न स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको।

परिच्छेद-३

समिति अन्तर्गत गठित कार्यदल

समितिले गर्नु पर्ने काम छिटो छरितो ढंगबाट सम्पादन गर्न समितिमा रहेका माननीय सदस्यहरूको रुची र क्षमता समेतलाई मध्यनजर गरी प्रतिनिधि सभा नियमावली २०७५ को नियम १८२ बमोजिम गठित समिति समक्ष प्रतिवेदन पेश गरेका कार्यदलको विवरण देहाय बमोजिम रहेको छ।

३.१ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययन कार्यदल

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमका सम्बन्धमा विभिन्न सञ्चारमाध्यमहरूबाट प्रकाशन/प्रसारण गरिएका समाचारहरू र यस सम्बन्धमा समितिमा प्राप्त उजुरीहरूलाई समेत मध्यनजर गरी समितिको मिति २०७७।०३।१० गतेको बैठकबाट बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर र दाङ जिल्लामा लागू भएको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको स्थलगत अवलोकन गरी तीन महिना भित्र समितिमा प्रतिवेदन पेश गर्न देहाय बमोजिमको उपसमिति गठन भएको थियो:-

१. माननीय शान्ता चौधरी - संयोजक
२. माननीय राजबहादुर बुढाक्षेत्री - सदस्य
३. माननीय सत्यनारायण शर्मा खनाल - सदस्य

उपसमितिले स्थलगत अवलोकन सम्पन्न गरी समितिमा प्रस्तुतीकरण गरेपश्चात समितिको मिति २०७७।०४।०१ गतेको बैठकले प्रदेश नं १, मधेश प्रदेश, बाग्मती प्रदेश, गण्डकी प्रदेश र कर्णाली प्रदेशमा लागू भएको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको अवस्थाको स्थलगत अवलोकन गरी एकिकृत प्रतिवेदन समिति समक्ष पेश गर्न देहाय बमोजिम स्थलगत अवलोकन कार्यदल गठन भएको थियो:-

१. मा० पुर्णकुमारी सुवेदी (सभापति) -संयोजक
२. मा० घनश्याम खतिवडा - सदस्य
३. मा० चन्द्रकान्त चौधरी - सदस्य
४. मा० देवप्रसाद तिमलसेना - सदस्य
५. मा० राजबहादुर बुढाक्षेत्री - सदस्य
६. मा० शान्ता चौधरी - सदस्य
७. मा० शान्तीमाया तामाङ पाख्रीन - सदस्य

स्थलगत अवलोकन पश्चात उपसमिति/कार्यदलको निष्कर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

नेपालको वनजन्य पारिस्थितिकीय प्रणालिको संरक्षण गर्दै नेपाललाई आवश्यक पर्ने वन पैदावारहरूको उत्पादन स्वदेश भित्रै गरी तिनको आयात प्रतिस्थापन गर्ने र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा वन

क्षेत्रबाट ठोस योगदान पुऱ्याई "समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली" को नारालाई साकार तुल्याउन नेपालको संविधान, वन नीति, २०७५ र वन ऐन, २०७६ कार्यान्वयनमा रहेको वर्तमान सन्दर्भमा विद्यमान वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ को सट्टा नयाँ कार्यविधि निर्माण गरी वनको वैज्ञानिक ढंगले व्यवस्थापन गर्नका लागि निम्न उल्लेखित सुझावहरूको ठोस कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिने।

१. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधिको कार्यान्वयनको समस्याहरू, यस सम्बन्धमा देखापरेका विसङ्गतिहरूलाई तत्कालै सुधार गर्न, बेथितिहरूका सम्बन्धमा आवश्यक मापदण्ड/निर्देशिका बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउन, टेण्डर एवम् ठेक्का प्रक्रियालाई सरलीकृत, पारदर्शी बनाउन, समयमा नै निर्णय नगर्ने/लापरवाही गर्ने/गुणस्तरीय कार्य सम्पादन नगर्ने पदाधिकारीहरू (निर्णयकर्ता, परामर्शदाता, व्यवसायी लगायत) लाई कारबाही गर्न तथा राम्रो काम गर्नेलाई पुरस्कृत गर्न,
२. नयाँ वन्ने वन प्रवर्द्धन कार्यविधि वा निर्देशिकामा वन तथा वातावरण मन्त्रालयले वनको दिगो व्यवस्थापनका लागि नीतिगत मापदण्डहरू तयार गर्ने र कार्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धी विषयमा प्रदेश तहमा वन क्षेत्र हेर्ने मन्त्रालयले आवश्यक कार्यविधि/निर्देशिका निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउदा वन प्रवर्द्धनका कार्यक्रमलाई कार्ययोजना स्वीकृति गर्दाका चरणमा नै तयार गरी कार्यविधि/निर्देशिका अङ्गका रूपमा राख्ने व्यवस्था मिलाउन,
३. वनको पहिचान गर्न, सक्रिय समूहहरू परिचालन गर्न, विस्तृत वन सर्वेक्षण गर्न र वनजन्य पदार्थको मौज्जात विश्लेषण गर्ने जस्ता कार्य गर्न सिलसिलेवार रूपमा कामका बारेमा समेत स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरी कार्यविधि/निर्देशिका जारी गर्न,
४. वैज्ञानिक वनका विविध पक्षहरूसँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरू बीच समन्वयको अभाव देखिएकाले उत्पन्न हुन सक्ने समस्याहरूलाई एकद्वार प्रणालीबाट समाधान गर्न माननीय मन्त्रीस्तरीय एक उच्च संयन्त्र निर्माण गरी प्रभावकारी अन्तरसमन्वय कायम गर्दै कार्यसम्पादन गर्न/गराउन,
५. संवेदनशील चुरेक्षेत्रको वचावट, पर्यावरणको रक्षा, सीमसार तथा पानीको मुहान क्षेत्रको संरक्षण गर्न नेपालको पूर्व देखि पश्चिम तराईको माथिल्लो भागमा फैलिएको चुरे क्षेत्रको संरक्षणको लागि ठोस कार्यक्रम ल्याउन,
६. नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्बाट भएको काठ दाउरा संकलन तथा बिक्री वितरणलाई पूर्ण रूपमा बन्द गर्ने निर्णयका कारण कानून बमोजिम कटान गरी घाट गद्दी गरिएका काठ तथा दाउराहरू उचित व्यवस्थापनका अभावमा कुहिने, सडने वा काम नलागी उपयोगमा

नआउने हुने हुँदा उक्त निर्णय तत्काल फिर्ता लिई काठ दाउरा संकलन, बिक्री वितरण खोल्न,

७. वन व्यवस्थापन योजना निर्माण, कार्यान्वयन, नियन्त्रण र बजार व्यवस्था अन्तर्गतका कार्यक्रम वनाउने, स्वीकृत गर्ने, नियमन गर्ने, बजारीकरण गर्ने सबै अधिकार एकै निकायमा राख्दा संगठन भित्र आन्तरिक नियन्त्रण (Internal Control) अभाव भई बेथिति मौलाएको हुँदा सोको निवारणका लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउन ।

उपसमिति/कार्यदलले स्थलगत अवलोकन पश्चात समिति समक्ष प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदनलाई अनुसूची-२ मा समावेश गरिएको छ ।

३.२ सिक्टा, रानी जमरा कुलेरिया सिँचाई आयोजना र भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजनाको अनुगमन कार्यदल

समितिको कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने उर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालय अन्तर्गतको राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूमध्ये सिक्टा सिँचाई आयोजना, रानीजमरा कुलेरिया सिँचाई आयोजना र भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजनाको मिति २०७८ साल भाद्र १७ गतेदेखि २२ गतेसम्म स्थलगत अवलोकन गर्न देहायको कार्यदल गठन भएको थियो:-

१. माननीय सभापति पुर्णकुमारी सुवेदी - संयोजक
२. माननीय भवानीप्रसाद खापुड - सदस्य
३. माननीय भुपेन्द्र बहादुर थापा - सदस्य
४. माननीय राजबहादुर बुढाक्षेत्री - सदस्य
५. माननीय शान्तिमायाँ तामाङ पाख्रिन - सदस्य

अनुगमनका क्रममा आयोजनाहरूको हालसम्मको कार्यप्रगतिको अवस्थाको स्थलगत निरीक्षण गरिएको थियो । सो क्रममा आयोजना निर्माण तथा संचालनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतिहरू पहिचान गरी आयोजनाहरूको काममा तदारुकता दिन सम्बन्धित पक्षलाई देहायको निर्देशन दिएको थियो:-

सिक्टा सिँचाई आयोजनासंग सम्बन्धी

१. पश्चिम मूल नहरको चेनेज २०.०० कि.मि. देखि २६.०० कि.मि. सम्म घुलनशील माटोका कारणले वर्षायाममा नहरको माटो पग्लो फुट्ने जोखिम स्थायी निवारण गर्न मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गर्ने ।
२. नहर अतिक्रमण र ढलका कारण तथा नहरलाई सडकको रूपमा प्रयोग गर्दा नहर मर्मत सम्भारको लागि अष्टचारो परेको देखियो । निर्माण सामग्री थुपार्ने र नहरको सिल्ट राख्ने

ठाउँ समेत नभएको तथा नहरलाई वारपार गर्नका लागि मापदण्ड बिना बनाइएका ह्युम पाइप हटाउन नसकिएकोले पानी को वहाव अवरुद्ध भै माथिल्लो क्षेत्र मा डुबान र तल्लो क्षेत्रमा पानी नपुग्ने भै रहेको हुँदा गृह मन्त्रालयको सहयोगमा सो प्रकृतिका अतिक्रमण तत्काल रोक्न आवश्यक कदम चाल्ने ।

३. सी.डी.ई. नभएका कारण नयाँ ठेक्का व्यवस्थापन तथा जग्गा प्राप्तिमा असर परेको हुँदा आयोजनालाई आवश्यक पर्ने प्राविधिक जनशक्ति तत्काल व्यवस्था गरी निर्धारित समय भित्र तोकिएको कार्य सक्ने गरी कार्य विभाजन हुन मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गर्ने ।

रानीजमरा कुलेरिया सिँचाइ आयोजना

१. लम्की विस्तार ६०० हेक्टर अन्तर्गत केही घरहरूले क्षतिपूर्ती रकम कम भएको भनी रकम बुझ्न आउन नचाहेको देखिन्छ । त्यसका साथै धेरै व्यक्तिहरूले उक्त नहरको रेखाङ्कनमा आफूले भोगचलन गरी आएको ऐलानी जग्गाको राहत नपाएको भनी आयोजनामा निवेदन समेत परेको र मूल नहरको रेखाङ्कनमा परेका सम्पूर्ण जग्गाहरूमा निर्माण गर्न सकिने अवस्था श्रृजना गर्न नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्ले आवश्यक निर्णय गर्नुपर्ने ।
२. विद्युत प्रसारण लाइन पावर हाउस देखि लम्किक सबस्टेशन सम्ममा पर्ने १५ वटा रुखको व्यवस्थापन गर्न वन मन्त्रालयले यथाशिघ्र स्वीकृती दिनुपर्ने ।
३. मूल नहरमा अतिक्रमण गरी नहरको राइट अफ वे मा बनेका संरचनाहरू भत्काउन गृह मन्त्रालयलाई निर्देशन दिने ।

भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना

१. निर्माण व्यवसायीको योजना कार्यक्रम तालिका अनुसारको श्रोत व्यवस्थापन दक्षतामा कमी आउन नदिन मन्त्रालयले आवश्यक कार्य गर्ने ।
२. ठूला यन्त्र, उपकरणको प्रयोग गर्नुपर्ने हुँदा सोको व्यवस्थापन तथा पैठारीमा पर्ने गरेको समस्या समाधान गर्न मन्त्रालयले पहल गर्ने ।
३. आयोजना कार्यान्वयनमा आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्तिको दिगो व्यवस्थापनमा पहल गरी आयोजनका लागि मन्त्रालयले आवश्यक प्राविधिक जनशक्तिको कमी हुन नदिने ।
४. स्थानीयहरूको असिमित मागहरूले गर्दा निर्माण कार्यमा अवरोध हुने गरेको तथा केही स्थानीय व्यक्तिहरू द्वारा संरचना तोडफोड देखि कामदारहरूलाई कुटपिट समेत गर्ने गरेको बुझिएको हुँदा आयोजना निर्माण स्थलमा सुरक्षाका लागी मन्त्रालयले नेपाली सेना वा सशस्त्र प्रहरीको टुकडी को प्रबन्ध गर्ने ।

५. ऐलानी जग्गा प्राप्तीको सन्दर्भमा आवश्यक निर्णय उचित समयमा गर्न मन्त्रालयलाई निर्देशन दिने ।
६. राष्ट्रिय गौरवको आयोजना र अन्य आयोजनाहरूको कार्यान्वयनको मापदण्ड, नीति, नियम तथा कार्यविधिहरूमा पृथक नीतिगत व्यवस्था गर्न सरकारलाई निर्देशन दिने ।
७. अध्ययन, अनुसन्धान एवं सुधार गर्दै Learning By Doing को सिद्धान्तलाई समेत आत्मसात गर्दै प्राविधिक अध्ययन, अनुसन्धानमा राष्ट्रको लगानी एवं विज्ञहरूको समुचित व्यवस्थामा प्राथमिकता दिन मन्त्रालयलाई निर्देशन दिने ।

३.३ सुदूरपश्चिम प्रदेशमा छाडा चौपायाको कारण उत्पन्न समस्या सम्बन्धी अनुगमन कार्यदल

समितिले सुदूरपश्चिम प्रदेशमा छाडा चौपायाको कारण उत्पन्न समस्या तथा सोको व्यवस्थापन सम्बन्धमा स्थलगत निरीक्षण तथा सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया गरी समिति समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्न कार्यदल गठन गरेको थियो । यस कार्यदलले मिति २०७८ भाद्र २० देखि २२ सम्म कैलाली र कञ्चनपुरका विभिन्न सार्वजनिक स्थान, सडक, खुला चौर, सामुदायिक वन, गौशाला लगायतको स्थलगत अनुगमन तथा निरीक्षण गरेको थियो । निरीक्षण पश्चात कार्यदलको तर्फबाट समिति समक्ष देहायको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छः-

१. छाडा चौपाया समस्यालाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूले राष्ट्रिय तथा सामूहिक समस्याको रूपमा ग्रहण गरी सबैको सामूहिक दायित्व बोध गर्न जरुरी देखियो । संघीय सरकारले स्थानीय र प्रदेश तहलाई सशर्त बजेट मार्फत छाडा चौपाया समस्या समाधानका लागि कार्यक्रम तर्जुमा गर्नु पर्ने,
२. कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयले वन तथा वातावरण मन्त्रालयसँग समन्वय गरी प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबीच सहकार्य गरी समुदायिक तथा राष्ट्रिय वनक्षेत्र भित्र गौशाला सञ्चालन र पशुहरूको चरिचरनको व्यवस्था गर्नु पर्ने,
३. छिमेकी मुलुक भारतबाट छाडा पशुहरू नेपालमा भित्रिने गरेको गुनासाका सम्बन्धमा पशु क्वारेन्टाइन कार्यालय र चेकपोष्टका साथै सुरक्षाका निकाय र स्थानीय तहको समन्वयमा रोक्न पहल गर्न,
४. कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयले तत्काल पशु कल्याण र पशु पहिचान सम्बन्धी राष्ट्रिय स्तरमा नियमन र समन्वय गर्नका लागि तीनवटै तहमा आवश्यक संगठन खडा गर्नु पर्ने,

५. छाडा पशु समस्या समाधानलाई दीर्घकालिन रूपमा समाधान गर्न पशु कल्याण र पशु पहिचान सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्ने।

कार्यदलले स्थलगत अवलोकन पश्चात समिति समक्ष प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदनलाई अनुसूची-४ मा समावेश गरिएको छ।

३.४ समितिको कार्यक्षेत्र भित्रका विषयहरूलाई अध्ययन गर्न गठित कार्यदल

समितिको कार्यक्षेत्र भित्रका विषयहरूलाई अध्ययन गरी समिति समक्ष पेश गर्न देहायको कार्यदल गठन भएको थियो-

१.	मा० पुर्णकुमारी सुवेदी (सभापति)	- संयोजक
२.	मा० घनश्याम खतिवडा	- सदस्य
३.	मा० चन्द्रकान्त चौधरी	- सदस्य
४.	मा० दलबहादुर राना	- सदस्य
५.	मा० भुपेन्द्रबहादुर थापा	- सदस्य
६.	मा० राजबहादुर बुढाक्षेत्री	- सदस्य
७.	मा० सत्यनारायण शर्मा खनाल	- सदस्य
८.	मा० शक्तिबहादुर बस्नेत	- सदस्य
९.	मा० शान्तिमाया तामाङ पाख्रिन	- सदस्य

कार्यदलको बैठकबाट देहायका निर्णयहरू भएका थिए:-

- भूउपयोग नियमावली मस्यौदा, २०७८ मा परिमार्जन गर्न कार्यदलबाट निर्णय भएका विषयहरू:

१. प्रस्तावित नियमावलीले तत्कालको अवस्थामात्र हेरेको भविष्यको परिकल्पना गर्न नसकेको देखिन्छ। नियमावलीले कम्तिमा पनि ५०-६० वर्षको दीर्घकालीन सोच ल्याउन सक्नु पर्ने।
२. नापी विभागले Google Map को माध्यमबाट तयार पारेको भू-उपयोग नक्सा र स्थानीय आवश्यकता र यथार्थताबीच मेलनखान सक्ने हुँदा बेमेल स्थानहरूमा स्थानीय पालिकाको सुझाव बमोजिम उक्त नक्सा परिमार्जन गरिनु पर्ने।
३. नियमावलीको नियम (३) को उपनियम (१) मा सरकारले यो कार्य किस्ता किस्तामा मात्र गर्न चाहने देखिन्छ। उक्त कार्य देशव्यापि रूपमा एकै पटक लागू गर्दा प्रभावकारी

हुन्छ। तसर्थ पालिकाहरूलाई उपयोग कार्यक्रम सम्पन्न गर्न पाँच वर्षको सीमा उल्लेख गरि समय दिनु पर्ने। पाँच वर्ष भित्र उक्त कार्यक्रम सम्पन्न गर्न नसक्ने पालिकाका काम प्रदेशका तत् सम्बन्धी मन्त्रालयले दुई वर्ष भित्र सक्नु पर्ने। उक्त दुई वर्ष भित्र सो कार्य नभएमा सोको एक वर्ष भित्र नेपाल सरकारले सम्पन्न गर्नु पर्ने।

- भू-उपयोग सम्बन्धी कार्य सम्पन्न गर्न पालिकाहरूले आफूलाई आवश्यक पर्ने जनशक्तिका लागि बजेट व्यवस्थापन आधिक वर्ष २०७९/०८० देखि पाँच वर्षसम्म अनिवार्य गर्नु पर्ने ।

४. नियम (४) को उपनियम (२) मा भूउपयोग क्षेत्र वर्गीकरण सम्बन्धी प्राविधिक स्पेशिफिकेशन हरेक पालिकालाई सोझै दिनु पर्दछ।

५. नियम (५) को व्यवस्था ऐनको दफा ४ को उपदफा (४) देखि उपदफा (७) सम्म जस्ताको तस्तै रहेकोले सो हटाउन पर्ने ।

६. नियम (१०) को उपनियम (५) मा रहेको "मालपोत कार्यालयमा" भन्ने शब्दको सट्टा "स्थानीय पालिकामा" भन्ने शब्द राखी उपनियम (७) र (८) हटाइ उपनियमक्रम मिलाउने ।

७. जमिन चक्लाबन्दी गर्ने बृस्तृत विवरण नियममा समावेश गरी चक्लाबन्दीका लागि सहूलियत र प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्नु पर्ने ।

८. नियमावलीको नियम (१५) को उपनियम (३), (७), (८), (१०) र (११) झिकि क्रम मिलाउने।

- नियमावलीको नियम (१५) को उपनियम (९) मा रहेको "कानून बमोजिम" भन्ने शब्दावली पछि "स्थानीय तहमा दर्ता भै" भन्ने शब्दावली थप्ने

९. नियमावलीको नियम (१८), (१९), (२०), (२१) र (२२) झिकी क्रम मिलाउने।

१०. नियमावलीको अनुसूची-१ मा राखिएका विषयहरू मूल नियमावलीमा समेट्नु पर्ने।

११. नियमावलीमा ऐनको दफा १३ को सम्बन्धमा प्रष्ट पार्ने व्यवस्था गर्नु पर्ने।

१२. नियमावलीमा ऐनको दफा २२ प्रष्ट पारी वर्गीकरण भित्र परेका सबै जग्गाहरूको अधिकतम उपयोग गर्ने उपभोक्ताहरूलाई आवश्यक सुविधा तथा प्रोत्साहन दिने व्यवस्था गर्नु पर्ने।

- २०७८ माघ ९ गते सडक निर्माण गर्ने क्रममा खनिएको नालीको खोंचमा परेर गैंडा मरेको घटना प्रति समितिको गम्भिर ध्यानाकर्षण भएको छ । वन्यजन्तु विचरण गर्ने स्थानमा वन्यजन्तु मैत्री संरचना निर्माण गर्न, वन्यजन्तुको वासस्थान, जैविक मार्ग र पारिस्थितिकीय प्रणालीमा पर्नसक्ने प्रतिकूल प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न नेपाल सरकारले तत्काल वन्यजन्तु मैत्री पूर्वाधार

निर्माण निर्देशिका/मापदण्ड कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ । राष्ट्रिय निकुञ्ज लगायत अति संवेदनशिल स्थलमा विकास निर्माणका कार्य संचालन गर्दा संरक्षण गर्ने निकायको सहभागिता अनिवार्य गर्ने व्यवस्था मिलाउन वन तथा वातावरण मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गराएको ।

अनुसूची-१

समितिमा रहनु भएका माननीय सदस्यहरुको नामावली

पदेन सदस्यः

क्र.स	पद	कैफियत
१	सम्माननीय प्रधानमन्त्री	
२	माननीय उर्जा, जलश्रोत तथा सिचाई मन्त्री	
३	माननीय कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्री	
४	माननीय वन तथा वातावरण मन्त्री	
५	माननीय भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्री	

समितिका माननीय सदस्यहरुः

क्र.सं.	नाम, थर	समिति पदाधिकारी	कैफियत
१.	मा० पूर्ण कुमारी सुवेदी	सभापति	
२.	मा० ओनसरी घर्ती	सदस्य	
३.	मा० घनश्याम खतिवडा	सदस्य	
४.	मा० चन्द्रकान्त चौधरी	सदस्य	
५.	मा० छविलाल विश्वकर्मा	सदस्य	
६.	मा० दलबहादुर राना	सदस्य	
७.	मा० देवप्रसाद तिमलसेना	सदस्य	
८.	मा० नागेन्द्र कुमार	सदस्य	
९.	मा० पोल्देनछोपाङ गुरुङ	सदस्य	
१०.	मा० भवानीप्रसाद खापुङ	सदस्य	मिति २०७८।०६।२१ सम्म
११.	मा० भुपेन्द्रबहादुर थापा	सदस्य	
१२.	मा० भुमिप्रसाद त्रिपाठी	सदस्य	
१३.	मा० महेश वस्नेत	सदस्य	मिति २०७७।१२।३० सम्म
१४.	मा० राजबहादुर बुढाक्षेत्री	सदस्य	
१५.	मा० राधाकुमारी ज्ञवाली	सदस्य	
१६.	मा० रेनुकुमारी यादव		मिति २०७८।०६।२१ सम्म

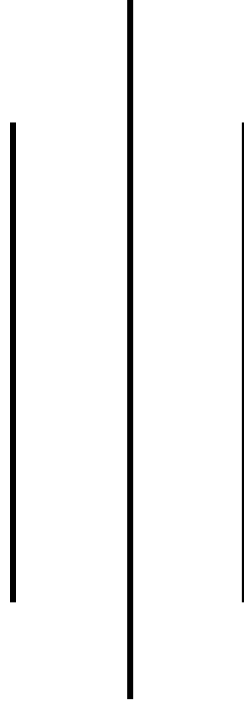
क्र.सं.	नाम, थर	समिति पदाधिकारी	कैफियत
१७.	मा० लालकाजी गुरुङ्ग	सदस्य	
१८.	मा० शक्तिबहादुर बस्नेत	सदस्य	मिति २०७७।१२।३० देखि
१९.	मा० शान्ता चौधरी	सदस्य	
२०.	मा० शान्तीमाया तामाङ पाख्रीन	सदस्य	
२१.	मा० सत्यनारायण शर्मा खनाल	सदस्य	
२२.	मा० सीतादेवी यादव	सदस्य	
२३.	मा० सुरेसचन्द्र दास	सदस्य	
२४.	मा० हरिवोलप्रसाद गजुरेल	सदस्य	
२५.	मा० ज्ञानकुमारी छन्त्याल	सदस्य	मिति २०७७।०३।१७ सम्म

अनुसूची २

संघीय संसद
प्रतिनिधि सभा

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति
वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन,
२०७८

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति
सिंहदरवार, काठमाडौं।

विषयसूची:

खण्ड एक — पृष्ठभूमि	१
खण्ड दुई — वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन	५
खण्ड तीन — अन्तरक्रिया र स्थलगत अवलोकन	१२
खण्ड चार — अन्तर्राष्ट्रिय आयाम	१६
खण्ड पाँच — सरोकारवालाको धारणा	१९
खण्ड छ — तथ्याङ्क	३५
खण्ड सात — चुनौति र समस्या	४४
खण्ड आठ — निष्कर्ष र सुझाव	४९
अनुसूचीहरु	६१

खण्ड-एक पृष्ठभूमि

१.१ पृष्ठभूमि:

नेपाल सरकारलाई संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन, सरकारबाट भए गरेका काम कारवाहीको अनुगमन र मूल्याल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिनका लागि विषयगत संसदीय समितिहरूको स्थापना गरीएको हो। संसदीय समितिलाई विधेयकमाथि दफावार छलफल गर्ने, सरकारी काम कारवाहीको मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन दिने, राजस्व र व्यय सम्बन्धी अनुमानको जाँच गर्ने, सरकारी आश्वासनको कार्यान्वयनको अवस्था हेर्ने, सार्वजनिक सम्पत्तिको रक्षा गर्ने, प्रत्यायोजित अधिकार सम्बन्धी कार्य (नियम, विनियम, निर्देशिका, कार्यविधि, मापदण्ड) गर्ने लगायतका अधिकार कानूनले प्रदान गरेको छ। विद्यमान प्रतिनिधि सभा नियमावलीले गठन गरेका विभिन्न विषयगत समितिहरूमध्ये कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति पनि एक हो।

संसदले गर्ने कार्यहरू पूर्ण सदनबाट मात्र नगरी संसदीय समितिहरू मार्फत गर्ने गरिन्छ। समितिहरूको गठनको मुख्य उद्देश्य नै संसदीय काममा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनु रहेको हुन्छ। संसदीय समितिहरू कानूनद्वारा गठन गरिन्छन्। संसदीय समितिमा छलफल वा बहस हुँदा दलीय भागबन्डा नगरी विज्ञ विशेषज्ञहरू समेत आमन्त्रण गरी यथेष्ट समय छुट्टाएर समस्याको चुरोमा पुग्ने गरिन्छ। तसर्थ, संसदीय समितिहरूलाई Mini Parliament समेतको नामले चिनिन्छ।

संसदको अधिवेशन अन्त्य भएको समयमा पनि संसदीय समितिहरूले नियमित रूपमा आफ्ना कार्यहरू गरीरहेका हुन्छन् जसले गर्दा पूर्ण सदनको समयको बचत हुन जान्छ। संसदीय समितिहरूमा भएका छलफलहरूले सार्वजनिक नीतिलाई जनपक्षीय बनाउन मद्दत पुऱ्याउ

ने हुँदा संसदीय समितिको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ।

१.२ उपसमिति/कार्यदल गठन:

प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम १८२ मा सभापतिले उपयुक्त सम्झेमा समितिको आन्तरिक काम कारवाही सञ्चालन गर्न वा समितिको कार्यक्षेत्र भित्रको विषयको अध्ययन गरी प्रतिवेदन दिन उपसमिति गठन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। सोही अधिकारको प्रयोग गरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमका सम्बन्धमा विभिन्न सञ्चारमाध्यमहरूबाट प्रकाशन/प्रसारण गरिएका समाचारहरू र यस सम्बन्धमा समितिमा प्राप्त उजुरीहरूलाई समेत मध्यनजर गरी समितिको

मिति २०७७।०३।१० गतेको बैठकबाट बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर र दाङ जिल्लामा लागू भएको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको स्थलगत अवलोकन गरी तीन महिना भित्र समितिमा प्रतिवेदन पेश गर्न देहाय बमोजिमको उपसमिति गठन भएको थियोः-

१. माननीय शान्ता चौधरी - संयोजक
२. माननीय राजबहादुर वुढाक्षेत्री - सदस्य
३. माननीय सत्यनारायण शर्मा खनाल - सदस्य

उपसमितिले माथि उल्लिखित जिल्लाहरूको स्थलगत अवलोकन सम्पन्न गरी समितिमा प्रस्तुतीकरण गरेपश्चात समितिको मिति २०७७।०४।०१ गतेको बैठकले प्रदेश नं. १, प्रदेश नं. २, बागमती प्रदेश, गण्डकी प्रदेश र प्रदेश नं. ५ मा लागू भएको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको अवस्थाको स्थलगत अवलोकन गरी एकिकृत प्रतिवेदन समिति समक्ष पेश गर्न देहाय बमोजिम स्थलगत अवलोकन कार्यदल गठन भएको थियोः-

१. मा० पुर्णकुमारी सुवेदी (सभापति) - संयोजक
२. मा० घनश्याम खतिवडा - सदस्य
३. मा० चन्द्रकान्त चौधरी - सदस्य
४. मा० देवप्रसाद तिमलसेना - सदस्य
५. मा० राजबहादुर वुढाक्षेत्री - सदस्य
६. मा० शान्ता चौधरी - सदस्य
७. मा० शान्तीमाया तामाङ पाखीन - सदस्य

१.३ अनुगमन विधि:

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको कार्यान्वयनको अवस्था, कार्यक्रम लागू भएका सामुदायिक तथा साझेदारी वनहरूको स्थलगत अवलोकन, सरोकारवालाहरूबीच राय परामर्श लगायतका कार्यहरू गर्न कार्यदलले देहायको अनुगमन विधि अवलम्बन गरेको थियोः-

१.३.१ अन्तरक्रिया र छलफल

- वन तथा वातावरण मन्त्रालय,
- प्रदेश सभाका अर्थ, विकास तथा प्राकृतिक स्रोत समितिका सभापति र सदस्यहरू,
- डिभिजन वन कार्यालयका पदाधिकारीहरू,

- जिल्लास्थित राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरु,
- स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरु,
- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू भएका सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिका प्रतिनिधिहरु,
- सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघका प्रतिनिधिहरु,
- सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरु
- साझेदारी वनका उपभोक्ताहरु

१.३.२ स्थलगत अवलोकन

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू भएका सामुदायिक/साझेदारी वनहरुमध्ये उजुरीकर्ताले समस्या रहेको भनी उल्लेख गरेका सामुदायिक वन, सर्वप्रथम कार्यक्रम लागू गरीएका सामुदायिक/साझेदारी वन र आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ बाट कार्यक्रम लागू गरीएका सामुदायिक/साझेदारी वनको समेत स्थलगत अवलोकन गरीएको थियो।

१.३.३ कागजातको अध्ययन

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू गर्दा अवलम्बन गरीएका कार्यविधिहरु, निर्णय प्रक्रिया एवं उपभोक्ता समितिले तयार पारेको कार्ययोजना, साधारणसभाका निर्णय लगायतका कागजातहरुको अध्ययन गरिएको थियो।

१.३.४ छलफल

कार्यदलले स्थलगत अवलोकनपूर्व र स्थलगत अवलोकन सम्पन्न गरे पश्चात विषय विज्ञहरुसँग छलफल गरेको थियो।

१.३.५ चेक लिष्ट

विद्यमान ऐन, नियम तथा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ भित्र रही समितिले अनुसूची-१ मा संलग्न बमोजिमको चेक लिष्ट पारित गरी अनुगमनका क्रममा कानूनको पालना सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन गरेको थियो।

१.४ भ्रमणको उद्देश्य र क्षेत्र

समितिको कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत नेपाल राज्यभर वनको दिगो व्यवस्थापनका लागि लागू गरीएको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमका सम्बन्धमा प्रदेश सभाका

अर्थ, विकास तथा प्राकृतिक स्रोत समिति, डिभिजन वन कार्यालय, राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, सम्बन्धित स्थानीय पालिका, सामुदायिक एवं साझेदारी वन उपभोक्ता समिति, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ, उपभोक्ता लगायत सरोकारवालाहरूसँग छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्ने र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू भएका वनहरूको स्थलगत अनुगमन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन समिति समक्ष पेश गर्ने।

१.५ अध्ययन भ्रमणको सीमा

वैज्ञानिक वन जस्तो जटिल विषयमा थोरै समयावधिभित्र छनोटमा परेका विज्ञ एवम् संघ संस्थासँगमात्र अन्तरक्रिया एवम् छलफल गरी वैज्ञानिक वन लागू भएका सीमित वनमा मात्र स्थलगत अनुगमन गरी यो प्रतिवेदन तयार पारिएको छ । कोभिड-१९ को महामारीबीच मध्य वर्षा ऋतुमा यो अध्ययन भ्रमण भएको हुँदा सिमित सरोकारवालाहरूसँगमात्र अन्तरक्रिया गरिएको थियो।

खण्ड-दुई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन

२.१ वैज्ञानिक वन

वर्तमान पिँढीको आवश्यकता पूर्ति गर्दा भावी पिँढीलाई कुनै असर नपर्ने गरी वन पैदावारको उपयोग गर्ने विधि नै वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन हो । काठ दाउराको दिगो उत्पादन गरी राज्यको आर्थिक उद्देश्य समेत परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन प्रारम्भ गरीएको देखिन्छ । तथापी यसको वातावरणीय, सामाजिक र साँस्कृतिक पक्ष पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छन् । तसर्थ, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका चार वटा खम्बाहरुमा पर्यावरण, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक पक्ष रहेका छन् । यो वन व्यवस्थापनको नवीनतम् आयाम हो । यसमा वन उपभोक्ता र सरकारबीच साझेदारी भई लक्षित उद्देश्य हासिल गरिन्छ । वन पैदावारको अधिकतम उपयोग गरी सोको सामाजिक-वातावरणीय एवम् सामाजिक-साँस्कृतिक तथा आर्थिक पक्षबीच सकारात्मक सह-सम्बन्ध अभिवृद्धि गरी वनको संरक्षण गर्नु नै वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको उद्देश्य हो ।

मानवीय कृयाकलापबाट पर्यावरणमा तात्त्विक असर नपर्ने गरी वन क्षेत्र कायम राखी वातावरणमा क्षती नपुन्याउने ढंगले सरोकारवालाहरुको सहभागितामा अर्थोपार्जन हुने क्रियाकलाप संचालन गरी वनको पुनरोत्पादनका लागि आवश्यक कार्य गर्ने पद्धति वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन प्रणाली हो जसमा व्यापारिक र गैरव्यापारिक मूल्य, वातावरणीय समवेदना, सामाजिक आवश्यकता र जलवायु परिवर्तनमा असर नपारेर वनमा रहेका काठको उपयोग गर्ने गरिन्छ । पूराना र धोत्रो परेका रुखहरुले कार्बन उत्सर्जन कम गर्ने हुँदा सोको सट्टा सोही प्रजातिका नयाँ वयस्क रुख उत्पादन गरी पूराना रुखलाई विस्थापन गर्ने प्रणाली नै वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन हो ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमा वनको संरक्षण, सम्बर्धन, दिगो उपयोग, वातावरणीय सन्तुलन तथा जैविक विविधता संरक्षण एवम् गरीबी न्यूनीकरणमा योगदान पुन्याउने लक्ष्य रहेको हुन्छ । यो पद्धती संरक्षणवादी सौँचबाट वातावरणीय, सामाजिक-साँस्कृतिक पक्षलाई मात्र हेर्ने परम्परागत दृष्टिकोणमा परिवर्तन गरी वनलाई आर्थिक पक्षबाट पनि उपभोग गर्नका लागि अवलम्बन गरीएको वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने पद्धती हो ।

२.२ नेपालमा वैज्ञानिक वन

नेपालको इतिहासमा वन जंगललाई महत्वपूर्ण विकासको साधन मानी सोको उपयोग गर्ने तर संरक्षण नगर्ने परिपाटिले वन क्षेत्र विनास भएको पाइन्छ । सो समयमा वन जंगलको विनास सामुहिक हितका लागि नभएर व्यक्तिगत आय आर्जनका लागि भएको देखिन्छ । नेपालमा वनको संरक्षणवादी दृष्टिकोणले सन् १९७० को दशक देखि सन् २००० को दशकसम्म जरो गाडेको देखिन्छ जस अवधिमा वन जंगल काट्नै नहुने र यो संरक्षणका खातिर मात्र हो भन्ने मान्यता थियो । तत्पश्चात् वनको संरक्षण गर्दै उपयोग गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताले प्रधानता पाएको देखिन्छ ।

सन् २००० पछि जंगल जोगाउनका लागि नेपाल सरकारले समुदायको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम ल्याएको पाइन्छ । समुदायको सहभागितामा वनको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी सोको दिगो उपयोग गर्ने परिपाटि प्रारम्भ भएको देखिन्छ जसलाई हामी दिगो वन व्यवस्थापन वा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका नामबाट चिन्न सक्दछौं । वनबाट स्थानीयको माग बमोजिमको वन पैदावार उपलब्ध गराउन सरकार र समुदायबीच साझेदारीमा अगाडि बढ्नुपर्ने विषय स्थापित भएको देखिन्छ । वन जन्य वस्तुको माग र आपूर्तिबीच रहेको ठूलो खाडललाई सानो बनाउन समेत यस्तो साझेदारीले मद्दत पुर्याएको पाइन्छ ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पद्धतिको विकास हेर्दा नेपाल सरकारलाई अहिलेको अवस्थासम्म आइपुग्न झण्डै दुई दशक लागेको छ । नेपाल सरकार, विकास साझेदारहरू, वन तथा वातावरण विद्हरूको साझा प्रयासबाट वन क्षेत्रको समन्यायिक विकास गरी आर्थिक वृद्धि, गरिबी निवारण तथा जलवायु परिवर्तनसँग जुझ्ने महत्वपूर्ण अस्त्रको रूपमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पद्धति लागू गरिएको देखिन्छ । यस पद्धतिले वन क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गरी थप रोजगारीका असरहरू सृजना गरी ग्रामीण समुदाय, गरिब, वञ्चितिकरणमा परेका र जलवायु परिवर्तनका दृष्टिले संवेदनशिल क्षेत्रमा बसोबास गरेका जनसमुदाय यसको पहिलो लाभ लिने वर्गमा पर्नु पर्ने मान्यता लिएको देखिन्छ ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन अन्तर्गत वनको नियमित हेरालु, वन डढेलो नियन्त्रणका लागि सिजनल हेरालु, तारबार, बिरुवा उत्पादन, पुनः रोपण, गोडमेल, झाडी सफाइ, पत्ल्याउने कार्य, काठ-दाउरा उत्पादन, पुनः उत्पादन, कटानपछिको सरसफाइ जस्ता कार्यमा रोजगारी श्रृजना गरी विपन्न र दलित समुदायको जीवनस्तर उकास्न सघाउ पुग्ने देखिन्छ ।

२.३ वनको अवस्था

नेपालको कुल भू-भागको ४०.३६% वन र ४.३८% झाडी तथा बुट्यान क्षेत्र गरी कुल क्षेत्रफलको ४४.७४% वन क्षेत्रले ओगटेको छ जसमध्ये करिब २२ लाख हेक्टर (३७%) वन उपभोक्ता समूहहरूबाट संरक्षण र व्यवस्थित हुँदै आएको छ । नेपालको भू-धरातलीय आधारमा हेर्दा सबैभन्दा बढी वनक्षेत्र मध्य-पहाड (३७.८०%) मा छ भने सबैभन्दा कम वनक्षेत्र तराई (६.९०%) मा रहेको छ । कुल वन क्षेत्रमध्ये संरक्षित क्षेत्रभन्दा बाहिर ८२.६८% र संरक्षित क्षेत्रमा १७.३२% वन रहेको पाइएको छ । प्रजातिगत आधारमा कुल वन क्षेत्रको सालले १५.२७%, खोटेसल्लाले ८.४५%, बाँझले ७.६४% र गोब्रेसल्लाले ३.३७% ओगटेको छ । कुल वन क्षेत्रको सबैभन्दा बढी वन क्षेत्र कर्णाली प्रदेशमा रहेको छ भने सबैभन्दा कम प्रदेश नं २ मा रहेको छ ।

७५२ वटा सामुदायिक वन, १५ वटा साझेदारी वन र केही संरक्षित वन गरी करिब १ लाख १५ हजार हेक्टर (कुल वन क्षेत्रको २ %) वनमा मात्र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन शुरू भएको छ । सम्पूर्ण वन क्षेत्रबाट करिब ३ प्रतिशत मात्र कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा योगदान पुगेको देखिन्छ भने झण्डै १२ लाख रोजगारी दिनसक्ने सम्भावना भएको भनिएको वन क्षेत्रले हाल करिब १ लाखको हाराहारीमा मात्र पूर्णकालीन रोजगारी प्रदान गरेको देखिन्छ । आ.व. २०७४/७५ को तुलनामा आ.व. २०७५/७६ मा काठको आयात २०% घटेको पाइन्छ। अझैपनि वन क्षेत्रबाट आशातीत प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको देखिदैन ।

राष्ट्रिय वन नीति, २०७५ ले वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने अवधारणालाई अघि सारेको छ । चालु पन्ध्रौँ आवधिक योजनामा वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन र उद्यमशिलताबाट समृद्धि र सुखमा योगदान पुऱ्याउने उल्लेख छ । हाल प्रतिवर्ष १ करोड ५० लाख घन फिट काठ उत्पादन हुँदै आएकोमा योजनाको अन्तसम्ममा प्रतिवर्ष कम्तीमा ३ करोड घन फिट काठ उत्पादन गर्ने लक्ष्य लिएको छ । नेपाल सरकारको आ.व. २०७७/०७८ को नीति तथा कार्यक्रममा दिगो एवम् वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन र वनजन्य उद्यम विकास गर्न समृद्धिका लागि वन कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि बजेट समेत विनियोजन भएको छ ।

नेपालमा सालको एउटा वनलाई ८० खण्डमा विभाजन गरेर हरेक वर्ष एक/एक खण्डको दरले काट्दै जाने प्रावधान कार्यविधिमा रहेको छ । एउटा वनमा यो चक्र पूरा गर्न ८० वर्ष लाग्छ । यस पद्धतिमा सबै रुखहरू काटिदैनन् । यसमा कार्ययोजना अनुसार माउ रुखहरू छाडिन्छ । अन्य खाद्यबाली पाकेपछि काटेजस्तै रुखहरू पनि यसको उमेर पुगेपछि कटान गरी उपयोग गरीने पद्धति

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन हो । वनको संरक्षणको अलावा वनमा रहेका सडेगलेका, ढलेका, कुहिएका तथा बुढा रुखलाई हटाएर साना बिरुवालाई हुर्काउने पद्धति पनि हो । यस पद्धतिमा कुन अनुपातमा रुख काट्दा वन बिग्रदैन भन्ने वैज्ञानिक आधार समेत हुन्छ ।

२.४ वन व्यवस्थापन

राष्ट्रिय वन योजना-२०३३, वन विकास गुरुयोजना-२०४६, परिमार्जित वन नीति-२०५७, वन क्षेत्रको रणनीति-२०७२, राष्ट्रिय वन नीति-२०७५ र वन ऐन-२०७६ ले वनको दिगो व्यवस्थापनका लागि जोड दिएका छन् । वन क्षेत्रको उत्पादकत्व र वन पैदावारको उत्पादनलाई वृद्धि गर्न आ.व. २०६८/०६९ बाट कपिलवस्तु जिल्लाको तिलौराकोट साझेदारी वनमा वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यको सुरुवात भएता पनि २०७१ सालमा आएर मन्त्रालयले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको देखिन्छ ।

तराईको उत्पादनशील वनमा साल र मध्य पहाडमा सल्ला प्रजातिको बाहुल्यता रहेको छ । तराईका अधिकांश साल प्रजातिको बाहुल्यता भएको प्राकृतिक वनले बालीचक्र अवधि पार गरीसकेका छन् भने पुनरुत्पादनको अवस्था कमजोर छ । साल, असना र सल्ला प्रजाति प्रकाशार्थी (Light demander) भएको हुँदा उक्त प्रजातिहरूको पुनरुत्पादन, स्थापना र बढावाका लागि छत्र घनत्व खुला हुन आवश्यक छ । तसर्थ, परिपक्व र बालीचक्र अवधि पार गरीसकेका वनमा साल, असना, सल्ला, कटुस, चिलाउने जस्ता इच्छाईएको प्रजातिहरूको पुनरुत्पादन स्थापना र बढावा गर्नको लागि सेल्टरउड प्रणाली लागू गरी वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन कार्यलाई अगाडि बढाइएको पाइन्छ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ अनुसार सामुदायिक वन, साझेदारी वन र चकला वनको कार्ययोजना बनाई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गरीएको देखिन्छ ।

सेल्टरउड प्रणाली लागू गरी वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्दा सम्पूर्ण वनलाई अवस्था र प्राकृतिक सिमानाका आधारमा खण्ड वा कम्पार्टमेन्टहरूमा विभाजन गरिन्छ । वन व्यवस्थापनलाई सहज र लागत प्रभावी बनाउन खण्ड वा कम्पार्टमेन्टको क्षेत्रफल कमिमा १०० हेक्टर हुने गरी विभाजन गरिन्छ । इच्छाईएको प्रजातिको पुनरुत्पादन अवधि र बालीचक्र अवधि किटान गरी प्रत्येक खण्ड वा कम्पार्टमेन्टलाई आवधिक खण्ड वा सब-कम्पार्टमेन्टमा विभाजन गरिन्छ । वन स्रोतको सर्वेक्षणबाट आएको नतिजाका आधारमा जुन आवधिक खण्डमा प्रति रुख आयतन बढी हुन्छ सोही खण्डमा पुनरुत्पादन स्थापना वा बढावाका लागि पुनरुत्पादन कटान कार्य गरिन्छ । पुनरुत्पादन

व्यवस्थापन गर्ने आवधिक खण्डको रुख नक्साङ्कन (रुखको प्रजाति, उचाई, गोलाई, क्लास, स्वस्थ्य अवस्था र जि.पि.यस. लोकेशन सहित) गरिन्छ। यसरी रुख नक्साङ्कनका लागि तथ्याङ्क प्राप्त भएपछि जि.पी.एस. बाट रुखहरूको अवस्थिति देखिने नक्सा तयार गरिन्छ र सोही नक्साको सहायताले माउ रुखहरू पहिचान गरिन्छ । मध्यम उमेरका, स्वस्थ, सोझा र छत्र घनत्व ठूलो भएका रुखहरूलाई माउरुखको रूपमा छनौट गरिन्छ । माउ रुख राख्दा वनको अवस्था अनुसार प्रति हेक्टर १५-२५ माउरुखहरू राखिन्छन् । कायम राख्ने माउ रुखको संख्याको आधारमा एक माउरुख देखि अर्को माउरुख सम्मको दूरी हिसाब गरी निकाल्ने र यसैको आधारमा उपयुक्त रुखहरू उपलब्ध भएसम्म मोटामोटी दूरी कायम हुने गरी माउ रुखहरू पहिचान गरिन्छ । माउरुख छनौट गर्दा मुख्यः प्रजातिका साथै जैविक विविधताको दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण प्रजातिहरूको समेत छनौट गरिन्छ । माउरुख तथा कटान गरीने रुखहरूलाई कटान गरीने वर्षमा निर्धारित वर्कीङ्ग युनिटमा पुनः माउरुख तथा कटान गरीने रुखहरूको प्रदेश वन निर्देशकले स्थलगत निरीक्षण पश्चात स्वीकृति दिएपछि मात्र ती माउरुखहरूलाई छानी निश्चित उचाईमा सेतो इनामेलले ४ इन्च फराकिलो रिङ्ग पेन्टिङ्ग गरिन्छ । यसो गर्दा कार्ययोजनामा उल्लेखित माउ रुखहरू फेरबदल पनि हुन सक्दछन् । प्रत्येक वर्ष पुनरुत्पादन कटान गर्दा रुखको संख्या वा क्षेत्रफल वा आयतनको आधारमा गर्ने गरिन्छ । पुनरुत्पादन कटान पश्चात पनि पुनरुत्पादन स्थापनाका लागि कार्ययोजनामा उल्लेख भए अनुसारका वन सम्बर्द्धन र वन परिपालनका कार्यहरू नियमित रूपमा गरिन्छ । स्वीकृत वन कार्ययोजना बमोजिम सामुदायिक वनको हकमा सामुदायिक वनको काठ दाउरा सङ्कलन तथा बिक्री वितरण निर्देशिका, २०७१ बमोजिम र चक्ला र साझेदारी वनको हकमा वन पैदावार संकलन तथा बिक्री वितरण निर्देशिका, २०७३ बमोजिम वन पैदावार संकलन र समूह भित्र आन्तरिक खपत भई बाँकी रहेको काठ दाउरा प्रतिस्पर्धा गरी २१ दिनको म्याद दिई बोलपत्रको माध्यमबाट बाहिर लिलाम गरिन्छ ।

विगत दश वर्षको अवधिमा वनको क्षेत्रफल ३९.६ प्रतिशतबाट ४४.७४ प्रतिशतमा वृद्धि भएतापनि वनको हैसियत (काण्ड आयतन १७८ घ.मि. बाट १६५ घ.मि. प्रति हेक्टर) मा भने हास आएको देखिन्छ । तराईको हकमा भने वनको हैसियतमा हासका साथै वनको क्षेत्रफलमा समेत संकुचन भइरहेको अवस्था छ । वनको हैसियतमा सुधार गर्दै वनको उत्पादकत्व र वन पैदावारको उत्पादनमा वृद्धि गरी सम्वृद्धिमा टेवा पुऱ्याउन वनको दिगो व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु गरेको देखिन्छ । वनमा रुख, खाँवा, लाथ्रा र बिरुवा सही अनुपातमा उपस्थिति हुनेगरी वनको दिगो

व्यवस्थापन गर्न वन विज्ञान शास्त्र अनुरूप वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित भएर वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन हुनु पर्ने सैद्धान्तिक व्यवस्था रहेको देखिन्छ । चालू पन्ध्रौं आवधिक योजनाको लक्ष्य अनुसार वार्षिक रूपमा तीन करोड क्यूबिक फिट काठको उत्पादन गरी काठको आपूर्तिलाई सहज बनाउन र काठमा आत्मनिर्भर भई निर्यात प्रबर्द्धन गर्नका लागि तराई तथा मध्य पहाडका उत्पादनशील वनमा वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्नका लागि नेपाल सरकारबाट कार्यक्रम स्वीकृत भई कार्यान्वयन भइरहेको छ।

२.५ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमा खर्च भएको रकम

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू भएपश्चात आर्थिक वर्ष अनुसार विनियोजन र खर्च भएका रकमको विवरणः

क्र.सं	आर्थिक वर्ष	विनियोजित रकम रु.	खर्च रकम रु	खर्च प्रतिशत
१.	२०६९/७०	१,९५,३९,०००	८४,७०,०००	४३ %
२.	२०७०/७१	२,१६,००,०००	२,०४,२२,८८१	९५ %
३.	२०७१/७२	३१,००,०००	२४,६९,४९०	८० %
४.	२०७२/७३	२,२२,४०,९३४	१,४०,००,०००	६३%
५.	२०७३/७४	१५,९७,९९,०००	१३,०१,१६,९७७	८१ %
६.	२०७४/७५	१७,४३,००,०००	१३,७७,४४,९२०	७९ %
७.	२०७५/७६	२७,३४,८३,०००	उल्लेखित बजेट सशर्त अनुदानका रूपमा प्रदेश मन्त्रालयमा गएको हुँदा खर्चको विवरण नभएको।	
८.	२०७६/७७	१६,००,००,०००		
९.	२०७७/७८	१४,५०,००,०००		

२.६ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू गरीएका सामुदायिक वनहरूको संक्षिप्त विवरणः

विभिन्न जिल्लाहरूमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना स्वीकृत भएका सामुदायिक वनहरूको विवरणः

प्रदेश	कुल जम्मा	आर्थिक वर्ष ०७३/७४		आर्थिक वर्ष ०७४/७५		आर्थिक वर्ष ०७५/७६		आर्थिक वर्ष ०७६/७७		कुल जम्मा	
		संख्या	क्षेत्रफल	संख्या	क्षेत्रफल	संख्या	क्षेत्रफल	संख्या	क्षेत्रफल	संख्या	क्षेत्रफल

			हे.		हे.		हे.		हे.		हे.
एक	१३	३१	६,८२१	२	८७४	२३	६,३५६	१६	४,२८६	७२	१८,३३७
जिल्ला											
दुई	६	१४	३,१७५	४	९०२	९	२,२७१	४	६८५	३१	७,०३३
वाग्मती	१३	३४	७,९५३	४८	१४,७५३	४८	१२,२९४	४३	११,२००	१७३	४६,१९०
गण्डकी	८	४७	८,६०७	१९	४,६२४	४०	७,६५७	३	६२१	१०९	२१,५१०
पाँच	१३	६३	१२,२४१	३६	८,०६६	६८	१८,९७४	५१	११,३७९	२१८	५०,६६०
कर्णाली	६	१४	१,६६६	७	५७३	१७	४,९२९	३	६७५	४३	८,०४६
सु.पश्चिम	६	१४	३,३५२	१५	४,१०४	३९	९,४६५	५९	१६,३९१	१२७	३३,३१२
जम्मा											

२.७ वैज्ञानिक कि दिगो वन व्यवस्थापन बारेको बहस:

सामान्यतया दीर्घकाल सम्मका लागि आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय लाभ प्राप्त गर्ने गरी माग र आपूर्ति समेत हेरी, विविधता कायम गर्नेगरी वनको संरक्षण र उपयोग गर्ने पद्धतिलाई दिगो वन व्यवस्थापन पद्धति भन्ने बुझिन्छ । दिगो वन व्यवस्थापनका लागि अपनाइएको वैज्ञानिक पद्धति वा वन व्यवस्थापनमा विज्ञानको प्रयोग गरीने पद्धतिलाई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन भनिन्छ । वनको अवस्था, प्रकार, व्यवस्थापनको उद्देश्य हेरी उपयुक्त वन सम्बर्द्धन प्रणाली (Silvicultural System) को विकास, पहिचान र प्रयोग गरी उत्पादनशिल वन वा संरक्षित वन वा जलाधार क्षेत्रको व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक बनाउन सकिन्छ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्दा वन्यजन्तु, जडिबुटी, वातावरणीय सेवा, कार्बन सञ्चिती जस्ता वनजन्य उत्पादन र सेवाको निरन्तरता दिन सकिन्छ । दिगो वन व्यवस्थापन साध्य हो भने वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन साधन हो । जस्तै वनको उत्पादकत्व वृद्धि गर्नु लक्ष्य हो भने धोत्रा र बुढा रुख हटाई पुनरुत्पादन गरी नयाँ र गुणस्तरीय काठ उत्पादन गर्नु वैज्ञानिक व्यवस्थापन कार्य हो । त्यसैगरी वन क्षेत्रबाट आर्थिक समृद्धी हासिल गर्नु लक्ष्य हो भने वन पैदावारमा आधारित उद्यमशीलता विकास, विविध वनजन्य उत्पादन गर्नु र त्यसको दिगोपनाको समेत ख्याल गरी वनको व्यवस्थापन गर्नु पनि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन अन्तर्गत पर्दछ । केवल तोकिएको वन सम्बर्द्धन पद्धतीको हुबहु अनुसरण गरी काठ उत्पादन र बिक्री गर्नु मात्र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन होइन । नेपालको वनको अवस्था, उपभोक्ताको चाहना र भोलीको वनको परिकल्पना गरी वन सम्बर्द्धनको मौलिक पद्धति विकास गर्न पनि सकिन्छ । यिनै विविध अवस्था र परिस्थितिको मनन गरी समृद्धीका लागि वनको अवधारणा निर्माण गर्दै वनको दिगो उपयोग गर्न वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन थालिएको हो ।

खण्ड-तीन

अन्तरकृया र स्थलगत अवलोकन

उपसमिति/कार्यदलले नेपालमा लागू भएको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको अवस्थाको स्थलगत अवलोकन गर्ने क्रममा जिल्लास्थित डिभिजन वन कार्यालयसँग समन्वय गरेर सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया गरेको थियो । अन्तरक्रिया सम्पन्न भएको मिति, स्थान र सहभागीहरूको विवरण तालिका १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

अन्तरक्रियामा जिल्ला समन्वय समितिका प्रमुख, स्थानीय पालिका प्रमुख तथा उपप्रमुख, जिल्ला स्थित राजनीतिक दलका प्रमुख तथा प्रतिनिधि, डिभिजनल वन अधिकृत, सामुदायिक/साझेदारी वन उपभोक्ता महासंघका प्रतिनिधि, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू भएका सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिका अध्यक्षहरू तथा साझेदारी वनका उपभोक्ताहरूले सक्रियतापूर्वक भाग लिएका थिए । सुदूरपश्चिम प्रदेशको धनगढीमा भएको अन्तरक्रियामा प्रदेश सभाका अर्थ, विकास तथा प्राकृतिक स्रोत समितिका माननीय सभापति लगायत माननीय सदस्यहरू र उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयका सचिवको सहभागिता रहेको थियो । त्यसैगरी प्रदेश नं १ को मोरङमा भएको अन्तरक्रियामा प्रदेश सभाका अर्थ, विकास तथा प्राकृतिक स्रोत समितिका सभापतिको उपस्थिति रहेको थियो । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू भएका सामुदायिक वनहरू मध्ये उपसमितिले कञ्चनपुरमा चार, कैलालीमा छ, बर्दियामा तीन, बाँकेमा एक र दाङमा दुईवटा गरी जम्मा सोह्रवटा सामुदायिक वनहरूको स्थलगत अवलोकन गरेको थियो ।

त्यसैगरी कार्यदलले सिन्धुलीमा दुई, झापामा तीन, मोरङमा पाँच, सुनसरीमा दुई, नवलपरासी पूर्वमा तीन र कपिलवस्तुमा दुई गरी जम्मा सत्रवटा सामुदायिक वनहरूको स्थलगत अवलोकन गरेको थियो । स्थलगत अवलोकन गरिएका सामुदायिक वनहरूको विवरण अनुसूची २ मा समावेश गरिएको छ । अवलोकनको क्रममा सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिका पदाधिकारीहरू, स्थानीय उपभोक्ताहरू, स्थानीय जनप्रतिनिधि तथा पत्रकारहरूको समेत उपस्थिति रहेको थियो ।

तालिका: १ अन्तरक्रिया सम्पन्न भएका मिति, स्थान र सहभागीहरूको विवरण

क्रसं	अन्तरक्रिया सम्पन्न भएका स्थान	मिति	अन्तरक्रियामा सहभागी संख्या
१.	डिभिजन वन कार्यालय, महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर	२०७७/०३/२२ गते	३२ जना
२.	डिभिजन वन कार्यालय, धनगढी, कैलाली	२०७७/०३/२३ गते	४५ जना
३.	डिभिजन वन कार्यालय, पहलमानपुर, कैलाली	२०७७/०३/२३ गते	६१ जना
४.	ठाकुरबाबा नगरपालिका, शाहीपुर, बर्दिया	२०७७/०३/२४ गते	४६ जना
५.	होटल अतिथी, कोहलपुर, बाँके	२०७७/०३/२४ गते	३३ जना
६.	डिभिजन वन कार्यालय, घोराही, दाङ	२०७७/०३/२५ गते	२६ जना
७.	डिभिजन वन कार्यालय, सिन्धुलीगढी, सिन्धुली	२०७७/०४/१५ गते	४८ जना
८.	डिभिजन वन कार्यालय, भद्रपुर, झापा	२०७७/०४/१६ गते	६८ जना
९.	डिभिजन वन कार्यालय, पथरी, मोरङ	२०७७/०४/१७ गते	१२० जना
१०.	डिभिजन वन कार्यालय, इनरुवा, सुनसरी	२०७७/०४/१८ गते	४७ जना
११.	डिभिजन वन कार्यालय, कावासोती, नवलपरासी पूर्व	२०७७/०४/१९ गते	४८ जना
१२.	तिलौराकोट साझेदारी वन, कपिलवस्तु	२०७७/०४/२० गते	१९ जना

छलफलको क्रममा सरोकारवालाहरूबाट व्यक्त भएका विचारहरू

उपभोक्ताहरूको तर्फबाट	सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिका अध्यक्ष तथा पदाधिकारीहरूको तर्फबाट
<ul style="list-style-type: none"> काठ दाउरा प्राप्त गर्ने प्रक्रिया झण्डै टिलो छ, आफूले चाहेको बेलामा काठ उपलब्ध हुँदैन, 	<ul style="list-style-type: none"> हामीले निर्देशिका र वन कार्यालयको निर्णय अनुसार काम गर्ने हो,

<ul style="list-style-type: none"> • पहुँच हुने र भनसुन गर्न सक्नेले बढि फाइदा उठाएका छन्, • उपभोक्ता समिति, वन कार्यालय र व्यापारीको मिलेमतो मै काम हुन्छ • आफूले देखेको भोगेको जंगल फडानी हुँदा नराम्रो लागेको छ, • सबैको रुख कटानमा ध्यान छ, पछि यही अवस्थामा जंगल फर्किन्छ भन्ने ग्यारेन्टी कसले दिने ? • हामी उपभोक्ताहरूलाई नसोधी वैज्ञानिक वनको कार्ययोजना बनाईयो । 	<ul style="list-style-type: none"> • वनको पुनः उत्पादन राम्रो भएको छ । वन अतिक्रमण, डढेलो र चरिचरन रोक्न सकेमा अरु समस्या छैन, • कार्यविधि पास गराएर नै नियमसंगत काम गर्ने हो । उपभोक्ताले रोजेर बाँकी रहेको काठमात्र बाहिर बिक्री हुन्छ, • नदी कटान नियन्त्रण र खाली जमिनमा हरियाली बनाउन सकिएको छ, • दाहसंस्कार गर्नका लागि दाउरा नपाएर पराल गुईँठा आदिको प्रयोग गर्नु परेको अवस्था थियो । अहिले सहज रूपमा पाईएको छ, • स्थानीयले रोजगारी पाएका छन्, • काटेका ६० प्रतिशत भन्दा बढि रुख धोत्रो हुन्छन् । राम्रो काठ आउँदैन, • हाम्रा निर्णयहरू र साधारणसभा पारदर्शी हुन्छन्, हेर्न सक्नुहुन्छ, • टुना काठ जंगलमै छन् घाट गदिमा ल्याउन नपाउँदा नोक्सानी हुन सक्छ, • वितरण गरेर बाँकी रहेका काठ बिक्री वितरण गर्न नपाउने हो भने हामीलाई खर्च धान्न मुस्किल पर्छ, • एकठाउमा भएको बदमासीको परिणाम सबैले भोग्नु परिरहेको छ ।
<p>सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ (फेकोफन) को तर्फबाट</p>	<p>स्थानीय जनप्रतिनिधिहरूको भनाई</p>
<ul style="list-style-type: none"> • वनको दिगो व्यवस्थापन गर्नु पर्नेमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन ल्याएर विवाद श्रृजना गराईयो, • सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको विपक्षमा छ, • चुरे क्षेत्र मासियो भने यसको असर अकल्पनीय हुन्छ, • सर्पट कटानले पर्यावरणलाई नराम्रो प्रभाव पार्छ । यसको अध्ययन खै ? • यदि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको लक्ष्य पनि वनको दिगो व्यवस्थापन नै हो भने सँगसँगै जान सकिन्छ, • के दिगो वन व्यवस्थापनको औचित्य सकिएकै हो त ? • विदेशमा रहेका र मरिमराउ भएका व्यक्तिको 	<ul style="list-style-type: none"> • स्थानीय उपभोक्ताहरूले पाउनुपर्ने काठ दाउरा सहज रूपमा पाएका छैनन, • हामी जनप्रतिनिधिको त मर्काको सुनुवाई हुँदैन भने अरुको के अवस्था होला ? • स्थानीय निकायसँग कुनै समन्वय छैन । गुनासो हामीकहाँ आउछ तर हामीलाई जानकारी नै दिइँदैन, • निर्देशिका २०७१ सालमा तयार पारियो । संघीयताको मर्म र भावना अनुसार त्यसमा संशोधन गरिएन । कार्यविधिमा तत्काल परिमार्जन गरिनु पर्छ, • सुरु सुरुमा यो कार्यक्रम ठिक छैन भन्ने नै लागेको हो । बुझ्दै जाँदा ठीकै रहेछ, • जनसाधारणलाई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका बारेमा बुझाउन सकिएको छैन, • अवसर पाउने र नपाउने बीचको विवाद पनि कहिले

<p>नाममा समेत कागजात तयार पारिएको छ,</p> <ul style="list-style-type: none"> • यसभित्र ठूलो मिलेमतो छ । वन कार्यालयको सहमति बेगर केही हुन पाउँदैन, • सालको रुख भएको जंगललाई लक्षित गरियो, • ठूलो महत्वाकांक्षा राखियो तर उपलब्धी नगन्य छ, • लेखापरीक्षण हुँदैन । उपभोक्ता समितिका अध्यक्षहरू मुद्दा खेप्दै हुनुहुन्छ । 	<p>कहिले सतहमा आउँदा बढि नकारात्मक प्रचार भयो,</p> <ul style="list-style-type: none"> • वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन नीतिमा ठिकै भएपनि यसको कार्यान्वयनमा निकै विकृति विसंगती मौलाउदै गएको गुनासो सुनिन्छ, • वन्यजन्तुको चोरी सिकारी बढेको छ । पर्यावरणको संरक्षणमा ध्यान दिइएको छैन ।
---	---

खण्ड-चार
अन्तर्राष्ट्रिय आयाम

वन व्यवस्थापनका धेरै अन्तर्राष्ट्रिय आयामहरू छन् । वन सम्पदाहरूको उपयोग गर्दा नेपालले विभिन्न मितिमा संयुक्त राष्ट्रसंघ लगायत अन्य द्विपक्षीय एवम् बहुपक्षीय सन्धी सम्झौता मार्फत प्रतिबद्धता गरेका विषयहरूलाई पनि मध्यनजर गर्नु पर्ने हुन्छ । यी महासन्धीहरूमध्ये जैविक विविधता महासन्धी-१९९२, जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संरचना महासन्धी-१९९२, पेरिस एग्रिमेण्ट-२०१५ प्रमुख रहेका छन् । वातावरण संरक्षणको दृष्टिबाट पनि वनको अन्तर्राष्ट्रिय आयाम महत्त्वपूर्ण छ । तसर्थ, वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने विषयमा निम्न प्रावधानहरूमा पनि उत्तिकै ध्यान दिनु पर्छ ।

१. संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा प्रतिपादित दिगो विकासका लक्ष्यहरूमध्ये लक्ष्य नं १५ मा पृथ्वीमा भएको पर्यावरणको रक्षा गर्ने, यसलाई हास हुनबाट जोगाउने, दिगो उपयोग गर्ने पद्धतिको विकास गर्ने, वनको दिगो विकास गर्दै मरुभूमिकरण हुनबाट जोगाउने र जैविक विविधताको नास हुने क्रमलाई रोक्ने लक्ष्य रहेको छ । यस लक्ष्यका १२ वटा गन्तव्यहरूमध्ये अधिकांशले वन व्यवस्थापनमा सामाजिक र आर्थिक पाटोलाई महत्त्व दिएका छन् । यसका साथै लक्ष्य नं १५ लाई सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्न, वन क्षेत्रले जलवायु अनुकुलनमा पार्ने सकारात्मक प्रभाव र यसबाट प्राप्त हुने आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय लाभका कारण यो लक्ष्य अन्य लक्ष्यहरूसँग पनि गाँसिएर रहेको छ । त्यसैले वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाको निर्माण गर्दा हामीले वनको अन्तरनिहित सम्बन्ध र यसले जन जीविकामा पार्ने प्रभाव तथा यसको वातावरणीय तथा जलवायु समानुकुलन गर्ने क्षमताका आधारमा कार्यक्रम बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने गर्नु पर्छ ।
२. राष्ट्र संघीय विश्वव्यापी वनका लक्ष्यहरू: संयुक्त राष्ट्र संघले सन् २०१७ मा विश्वव्यापी वनका लक्ष्यहरू (ग्लोबल फरेष्ट गोल) तर्जुमा गरेको छ । सन् २०३० सम्मका लागि लक्षित ग्लोबल फरेष्ट गोल भित्र ६ वटा विश्वव्यापी लक्ष्यहरू तथा २६ वटा गन्तव्यहरू रहेका छन् । सदस्य मुलुकहरूले ग्लोबल फरेष्ट गोल अनुरूप भए गरेको प्रगति संयुक्त राष्ट्र संघको सम्बद्ध इकाईमा पठाउनु पर्ने हुन्छ । ग्लोबल फरेष्ट गोल र टारगेटहरू पुरा गर्न हामीले हाम्रा वन व्यवस्थापन सम्बन्धी कानूनमा व्यवस्थापन गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।
३. वनको वातावरणीय संरक्षण गर्न सक्ने, सामाजिक रूपमा लाभकारी तथा आर्थिक रूपले सम्भव हुने विश्वभरिका वनको जिम्मेवारी पूर्ण ढंगले व्यवस्थापन गर्ने भन्ने लक्ष्यका साथ २५ वर्ष

देखि फरेष्ट स्टेवार्डसिप काउन्सिलले काम गर्दै आएको छ । यसले दिगो वन व्यवस्थापनका लागि १० वटा सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरेको छ । जिम्मेवारपूर्ण ढंगले गरिने वन व्यवस्थापनका लागि वन प्रमाणिकरण गर्न यिनै सिद्धान्तका आधारमा विश्वका ६० भन्दा बढी मुलुकहरूमा राष्ट्रिय मापदण्डहरू निर्माण भएका छन् । वनको व्यवस्थापन दिगो रूपमा भएको छ वा छैन भनी तेस्रो पक्षबाट प्रमाणित गर्ने कार्य वन प्रमाणिकरण हो । नेपालमा दिगो वन व्यवस्थापन प्रमाणिकरणका लागि फरेष्ट स्टेवार्डसिप काउन्सिलका १० वटा सिद्धान्तहरूका आधारमा ७० वटा मापदण्डहरू भएको राष्ट्रिय मापदण्ड (National Standards) तयार गरिएको छ । नेपालको यस राष्ट्रिय मापदण्डलाई नेपाल सरकार, वनसँग सम्बन्धित सबै किसिमका सरोकारवालाहरूको सहकार्यमा निर्माण गरिएकाले यसमा सबैको सहभागिता पनि रहेको छ । वन प्रमाणिकरणसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय मापदण्डलाई वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने सिलसिलामा मानकको रूपमा प्रस्तुत गर्नपर्ने हुन्छ ।

४. सन् २००७ सेप्टेम्बर १३ मा संयुक्त राष्ट्र संघले आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी राष्ट्र संघीय घोषणापत्र जारी गर्यो । संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य राष्ट्रका रूपमा नेपालले पनि यस घोषणापत्रलाई समर्थन गरेको छ । यसका कतिपय प्रावधानहरू यस पछि निर्माण भएका संविधान, ऐन तथा नियमहरूमा प्रतिबिम्बित पनि भएका छन् । नेपालले सन् २०१५ मा प्राकृतिक प्रकोपको रोकथाम गर्ने सम्बन्धी सेन्डाइ फ्रेमवर्क (Sendai Framework) मा हस्ताक्षर गरेको छ । यसमा उल्लेखित लक्ष्य अनुसार सदस्य राष्ट्रहरूले विपद्जन्य जोखिमबाट आफ्ना पूर्वाधारहरूको संरक्षण गर्ने र शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका आधारभूत सेवाहरू सुरक्षित राख्ने गरी समयानुकूलन क्षमता सुदृढ गर्दै लैजाने भन्ने रहेको छ ।
५. नेपाल पेरिस महासन्धी २०१५ को पक्ष राष्ट्र हो । यस महासन्धीको दफा ५ मा वनले उपलब्ध गराउने अनुकूलन, कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने सेवा, विपद्जन्य जोखिमबाट बचाउने, वातावरणीय सेवा उपलब्ध गराउने र त्यसका लागि वनको दिगो विकास गर्ने विषयहरू रहेका छन् । उत्सर्जन कटौती र अनुकूलनका क्षेत्रमा पक्ष राष्ट्रहरूले गरेका कामको सचिवालय समक्ष पारदर्शी ढंगले जानकारी गराउनु पर्ने र कम विकसित मुलुकहरूलाई उत्सर्जन कटौती र अनुकूलनका क्षेत्रमा काम गरे वापत अन्तर्राष्ट्रिय प्रक्रियाका माध्यमले आर्थिक, प्राविधिक तथा क्षमता अभिवृद्धिका क्षेत्रमा सहयोग उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेका छन् ।
६. संयुक्त राष्ट्र संघ तथा विश्व वैक जस्ता संस्थाहरूले वन, कृषि तथा भूमी उपयोगका क्षेत्रबाट हुने उत्सर्जन कटौतीका लागि विभिन्नखाले कार्यक्रमहरू ल्याएका छन् । नेपालजस्तो

अल्पविकसित मुलुकहरुमा वन क्षेत्रको नोक्सानी तथा हासबाट हुने उत्सर्जन कटौती गर्ने कार्यलाई प्रचलित भाषामा रेड भनिने गरेको छ । नेपाल आफै पनि यू.एन. रेड कार्यक्रम तथा विश्व बैंकको फरेष्ट कार्बन पार्टनरसिप प्यासिलिटीको सदस्य भइसकेको छ र तराईका १४ वटा जिल्लाहरुको वन क्षेत्रको दिगो वन व्यवस्थापन गर्ने र वन सम्बर्द्धनका अन्य उपक्रमद्वारा प्रतिफलका आधारमा भुक्तानी प्राप्त गर्ने प्रक्रियाको अन्तिम चरणमा पुगेको छ । वन क्षेत्रबाट हुने उत्सर्जन कटौतीका लागि हामीले अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय समक्ष गरेको प्रतिबद्धता पनि मनन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

७. संयुक्त राष्ट्र संघमा नेपालले सन २०१९ मा पेश गरेको तेश्रो नेशनल कम्युनिकेशन प्रतिवेदन अनुसार नेपालको कुल उत्सर्जनको ७२ प्रतिशत भाग भू-उपयोग, भू-क्षेत्रको परिवर्तन र वन क्षेत्रबाट हुने गरेको तथ्य छ । व्यापक रूपमा उत्सर्जन कटौती गरी पृथ्वीको तापक्रमलाई २ डिग्री भन्दा कममा कायम राख्न विश्व समुदायको प्रतिबद्धता पेरिस एग्रीमेन्ट मार्फत देखिएको छ । नेपालको कुल उत्सर्जन थोरै मात्र भए तापनि उक्त सम्झौताको पक्ष राष्ट्रका रूपमा नेपालले गर्नु पर्ने योगदान भनेको भइरहेको उत्सर्जनमा कटौती गर्नु हो । यसका लागि नेपालले वन क्षेत्रबाट सम्भव भएसम्मको मात्रामा उत्सर्जनको कटौती गर्नुपर्ने र सोको जानकारी समेत संयुक्त राष्ट्रसंघमा दिनु पर्ने भएकाले वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन अपरिहार्य भएको छ ।

खण्ड-पाँच
सरोकारवालाको धारणा

५.१ वन तथा वातावरण मन्त्रालय

५.१.१ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन प्रक्रियासँग सम्बन्धित निर्देशिकाहरू

वन ऐन र नियमावलीको प्रावधान अनुसार स्वीकृत वन कार्ययोजना बमोजिम सामुदायिक वनको हकमा सामुदायिक वनको काठ दाउरा संकलन तथा बिक्री वितरण निर्देशिका, २०७१ र साझेदारी वनको हकमा वन पैदावार सङ्कलन तथा बिक्री वितरण निर्देशिका, २०७३ बमोजिम वन पैदावार (काठ दाउरा) संकलन र समूहभिन्न आन्तरिक खपत भई बाँकी रहेको काठ दाउरा प्रतिस्पर्धा गरी ठेक्काबाट बाहिर लिलाम गरी बेचन पाउन सकिने प्रावधान रहेको छ ।

५.१.२ काठ कटान, संकलन, बेचबिखन लगायतका प्रक्रियामा संलग्न निकाय

समूहको वार्षिक साधारणसभाबाट वार्षिक कार्यक्रम पारित गरी स्थानीय सरकारको सिफारिश सहित स्वीकृत कार्ययोजना बमोजिम सम्बन्धित वन उपभोक्ता समितिको अनुरोधमा वार्षिक रूपमा पुनरोत्पादन कटान हुने प्लट (Regeneration plot) को कटान गर्ने रुख र कटान नगर्ने रुख अर्थात माउ रुखको जी.पि.एस. सहितको लोकेशन, नाप नक्शा लिई लगत लिने कार्य सम्बन्धित सब डिभिजन वन कार्यालय प्रमुख (सहायक वन अधिकृत), लगायतको वन प्राविधिक टोली र उपभोक्ता समितिका पदाधिकारीहरू संलग्न हुन्छन्।

कार्ययोजनामा उल्लेखित पुनरोत्पादन कटानको लागि कायम गरीएको जात, परिमाण र रुखको संख्या तथा राखिनु पर्ने माउ रुखको संख्या यकिन गरी नाप नक्शा सहितको लगत तयार गर्ने क्रममा कार्ययोजनामा उल्लेखित माउ रुख कमजोर, खराब प्रकृतिको भएमा सोही नजिकका स्वस्थ रुखलाई माउ रुखको रूपमा कायम गरी बिस्तृत लगत विवरण तयार गरी सब डिभिजन वन कार्यालयले डिभिजन वन कार्यालयमा काठ दाउरा संकलन तथा पुनरोत्पादन कटान प्लट व्यवस्थापनको लागि सिफारिश साथ पेश गर्दछ।

डिभिजन वन कार्यालयमा प्राप्त भएपछि अधिकृतस्तरको वन प्राविधिकबाट सम्बन्धित सब डिभिजन वन कार्यालयका प्राविधिक, समूहका जिम्मेवार पदाधिकारीको रोहबरमा कटान गरीने र माउ रुखमा कायम गरीएको रुखको १५ प्रतिशत फिल्ड भेरीफिकेशन गरी संशोधन गर्नु परे सो समेत सुझाव दिई पुनःअन्तिममा लगत विवरण तयार गरी पेश भएपछि समूहको मागलाई विचार गरी तथा

निर्देशिकाको व्यवस्था अन्तर्गत डिभिजन वन कार्यालयले समयावधी तोक्री रुखहरुको कटान संकलन सहमति दिन्छ।

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह आफैले वा घटाघट प्रक्रियाबाट र साझेदारी वन व्यवस्थापन समूहले काठ दाउरा संकलन तथा बिक्री वितरण निर्देशिका, २०७३ बमोजिम घटाघट प्रक्रियाबाट ठेक्का मार्फत काठ दाउरा कटान, मुछान, संकलन गरी घाटगद्दीमा व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ।

समुदायिक वन उपभोक्ता समूहले उपभोक्ताहरुको काठ दाउराको माग आपूर्ति गर्नको लागि कार्यसमितिबाट निर्णय भई सब डिभिजन वन कार्यालय मार्फत बिक्री सहमतिको लागि डिभिजन वन कार्यालयमा पेश गर्छ र डिभिजन वन कार्यालयले स्वीकृत विधान र वन कार्ययोजना, सामुदायिक वनको काठ दाउरा संकलन तथा बिक्री वितरण निर्देशिका, २०७१ र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको आर्थिक कार्यविधि, २०७३ ले निर्दिष्ट गरे अनुसारको प्रक्रिया अबलम्बन गरी समूहको जिम्मेवार पदाधिकारीको रोहबरमा कार्ययोजनाले निर्धारण गरेको मूल्यमा काठ दाउरा समूहभित्र आन्तरिक बेचबिखन गर्नुपर्दछ।

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले आन्तरिक खपत गरी बाँकी रहेका काठ दाउरा समूह बाहिर बिक्रीको लागि माग गर्दा समूहबाट कार्ययोजनाले तोकेको मूल्य, स्थानीय बजार मूल्य, जिल्ला वन पैदावार आपूर्ति समितिले उपभोक्ताको लागि कायम गरेको मूल्य समेतलाई मध्यनजर गरी न्यूनतम मूल्य तोक्री सहमतिको लागि सब डिभिजन वन कार्यालय मार्फत डिभिजन वन कार्यालयमा पेश गर्दछ। तत्पश्चात डिभिजन वन कार्यालयले निर्देशिका, २०७१ र कार्यविधि, २०७३ बमोजिम (राष्ट्रिय स्तरको पत्रिकामा २१ दिने सूचना प्रकाशन गरी गोप्य शिलबन्दी बोलपत्र मार्फत लिलाम प्रक्रियाबाट बेचबिखन गर्नको लागि) सहमति दिइन्छ।

साझेदारी वनबाट काठ दाउरा मध्ये साझेदारी वनको निर्देशिका, २०६८ बमोजिम नेपाल सरकार र समूहको ५०/५० प्रतिशत काठ दाउरा बाँडफाँड गरी समूहले आफ्नो उपभोक्ताको माग पूरा गरी बाँकी काठ दाउरा गोप्य शिलबन्दी बोलपत्रबाट लिलाम प्रक्रिया पूरा गरी समूह/जिल्ला बाहिर बेचबिखन गर्दछ। साथै नेपाल सरकारको हकमा डिभिजन वन कार्यालयलाई प्राप्त हुने ५० प्रतिशत मध्ये जिल्ला भित्रको उपभोक्ताहरुलाई माग पूर्ती गर्न जिल्ला वनपैदावार आपूर्ती समितिले निर्धारण गरेको प्रक्रिया र मूल्यमा जनतालाई काठ दाउरा बेचबिखन गर्दछ भने बाँकी रहेको काठ दाउरा, काठ दाउरा संकलन तथा बिक्री वितरण निर्देशिका, २०७३ बमोजिम लिलाम प्रक्रियाबाट बेचबिखन

गर्दछ। काठ दाउरा संकलन र बेचविखन प्रक्रिया स्थानीय समूहबाट प्रारम्भ भई स्थानीय समूहमा नै अन्त्य हुन्छ। उक्त कार्यमा सब डिभिजन वन कार्यालय, डिभिजन वन कार्यालय, वन निर्देशनालय र स्थानीय तहको जनप्रतिनिधिको अनुगमन र सहजीकरण हुने गर्दछ।

५.१.३ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना स्वीकृतिका प्रक्रियाहरू

५.१.३.१ कार्ययोजनाको तयारी चरण

समूहको माग निवेदनमा लाभान्वित घरधुरी संख्या र वनक्षेत्रको चार किल्ला तोकी समूहको तर्फबाट सम्बन्धित समितिले समूहको साधारणसभाको निर्णय र समितिको निर्णय राखी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयार गरी स्वीकृतिका लागि डिभिजन वन कार्यालयमा पत्र पठाउँदछ।

डिभिजन वन कार्यालयले वन कार्ययोजनाको तयारीको लागि सम्बन्धित सब डिभिजन वन कार्यालयमा आवश्यक प्राविधिक सहयोगको लागि लेखी पठाउँदछ। वन कार्यालयको प्राविधिक सहयोग सम्भव नभएमा सम्बन्धित उपभोक्ता समूहले सेवा प्रदायक संस्थाबाट सहयोग लिई सब डिभिजन वन कार्यालय वा डिभिजन वन कार्यालयको सहयोगमा कार्ययोजना तयार गर्दछ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी कार्ययोजना तयार गरी समूहको साधारणसभाबाट पारित भई सब डिभिजन वन कार्यालयको सिफारिश सहित पेश भए पश्चात डिभिजन वन कार्यालयको वन प्राविधिक टोलीबाट स्थलगत भेरीफिकेशन, अनुगमन र निरीक्षण पश्चात सम्बन्धित वन प्राविधिकबाट समूहका पदाधिकारी, सब डिभिजन वन कार्यालयका प्राविधिक, डिभिजन वन कार्यालयका प्राविधिक र आवश्यकता अनुसार क्षेत्रीय वन निर्देशनालय र प्रदेश मन्त्रालयका वन विज्ञको सहभागितामा कार्ययोजनाको विषयबस्तुमा प्रस्तुतीकरण भई सोबाट प्राप्त सुझावहरू समेत समावेश गरी कार्ययोजनालाई अन्तिम रूप दिई डिभिजन वन कार्यालयमा प्राप्त भएपछि वन ऐन बमोजिम डिभिजन वन अधिकृतबाट स्वीकृत हुन्छ। (सामुदायिक वनको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाको प्राविधिक प्रस्तुतीकरण र सुझावको अभ्यास प्रदेश नं. १ का जिल्लाहरूमा गत वर्ष देखि शुरु गरीएको)।

५.१.३.२ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमा सहभागि पदाधिकारीहरू

- उपभोक्ता समूह/समितिका पदाधिकारी,
- कार्ययोजना तयारी उपसमिति (सबै अनिवार्य नहुन पनि सक्दछ),
- समितिका कर्मचारी,

- कार्ययोजना तयारी गर्ने प्राविधिक वा परामर्शदाता,
- सम्बन्धित सब डिभिजन वन कार्यालयका प्रमुख र कर्मचारी,
- डिभिजनल वन कार्यालयबाट प्राविधिक पुनरावलोकन गर्ने प्राविधिक,
- डिभिजनल वन अधिकृत।

वैज्ञानिक वनमा उपभोक्ता भेलाहरू नियमित रूपमा हुने गरेका छन्। उपभोक्ता भेलाबाट वार्षिक कार्यक्रम, लेखापरीक्षण प्रतिवेदन लगायतका विषयवस्तुहरू छलफल र पारित भएपछि मात्र वार्षिक काठ, दाउरा संकलन र वन व्यवस्थापनका कार्यहरू संचालन हुने गरेका छन्।

५.१.४ वैज्ञानिक वन नभएको र वैज्ञानिक वन सहितको सामुदायिक वनको व्यवस्थापनमा रहेको अन्तर

क्र स	आधार/मापदण्ड	वैज्ञानिक वन कार्ययोजना लागू भएको सामुदायिक वन	वैज्ञानिक वन कार्ययोजना लागू नभएको सामुदायिक वन
१.	उद्देश्य	<ul style="list-style-type: none"> • काठ उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिमा जोड • वार्षिक वृद्धिदरका आधारमा काठ कटान • सघन संरक्षण र व्यवस्थापनमा जोड • काठ आयात प्रतिस्थापनमा जोड 	<ul style="list-style-type: none"> • संरक्षणमा जोड • ढलापडा संकलन • उपभोक्ता समूहको वन पैदावारको माग पूर्तिमा जोड • वार्षिक स्वीकृत कटानमा आधारित
२.	निर्माण प्रकार	<ul style="list-style-type: none"> • सरोकारवालाहरूसँग सघन छलफल • सामुदायिक वन समूहसँग सघन छलफल • जिल्ला वन समन्वय समितिको सहभागिता • वन मौज्जातको विस्तृत गणना तथा नक्शांकन • वन संवर्धन प्रणाली (Silvicultural System) मा आधारित 	<ul style="list-style-type: none"> • सामुदायिक वन समूहसँग सघन छलफल • वन मौज्जातको गणना र प्रक्षेपण • फरेष्ट इन्भेन्ट्रीको प्रयोग • संरक्षण प्रणालिमा आधारित

३.	निर्णय प्रक्रिया	सामूदायिक वन समूहको साधारणसभा, डिभिजन वन अधिकृत, जिल्ला समन्वय समिति	सामूदायिक वन समूहको साधारणसभा, डिभिजन वन अधिकृत
४.	कटानका आधार	Yield Regulation based on area and stem basis, सालको लागि ८० तथा असना कर्मा मुख्य प्रजातिको ६० वर्षे रोटेशन अवधी तोकेको, १० वर्षे कार्योजना	Yield Regulation is diffused across the forest selection system, ढलापडा र ४डि रुखहरुमात्र निकाल्ने, वन सम्बर्धन प्रणाली नअपनाइएको
५.	योजना अवधी	वनको दिगो व्यवस्थापनका लागि वन पैदावारको उत्पादन, पुनरोत्पादन स्थापनाको सुनिश्चितता गरीएको कार्योजना	५ देखि १० वर्षे अवधिको कार्योजना

नेपालमा स्थानीय तहको निर्वाचन भएको तीन वर्ष पुगिसकेको अवस्थामा स्थानीय सरकारको वन संरक्षणमा भूमिका नदेखिनुको मुख्य कारणहरु मध्ये वन प्रदेश सरकारको अधिकार क्षेत्रमा रहने संबैधानिक व्यवस्था हुनु, वनको व्यवस्थापनमा वन ऐन र नियमावली आकर्षित हुने भए पनि नयाँ वन ऐन कार्यान्वयनमा नआउनु, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ६२ अनुसार सामूदायिक वनको वार्षिक वन पैदावार संकलनमा स्थानीय तहको सिफारिश लिने गरेको पाइन्छ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमको लागि नेपालमा आर्थिक वर्ष २०६९/७० देखि २०७४/७५ सम्म रु ३२,९४,७०,४०२/- बजेट खर्च भएको र प्रत्यक्ष रोजगारी सृजना २,५७,९७६ श्रमदिन भएको अनुमान रहेको छ।

नेपालमा वार्षिक अबौं रुपैयाँको काठको आयातलाई रोक्न विभागले गरेका कार्यहरुमा राज्यको नीति तथा कार्यक्रममा वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गरी देश भित्रै काठको उत्पादन बढाउने उल्लेख भएको, राष्ट्रिय वन नीति, २०७५ मा वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गरी वनको उत्पादकत्व र उत्पादन बृद्धि गरिने, प्रदेश सरकारहरुका नीति र कार्यक्रममा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गरी वनको दिगो व्यवस्थापनको लक्ष्य प्राप्ति गर्ने र परिणाम नै तोकेर काठको उत्पादन बढाउने उल्लेख भएको, जिल्लामा भएका कृयाकलापहरुमा अनुगमन र प्राविधिक सहयोग गर्ने गरेको, काठको प्रशोधन र मूल्य अभिवृद्धिका लागि सिजनिङ्ग प्लान्ट, Log Yard स्थापना लगायतका कार्यहरुमा लगानी गर्न

समूहलाई प्रोत्साहित गरिएको, विभिन्न २३ प्रजातिका काठलाई निजी जग्गाबाट निकाल्दा छुटपूजी लिनु नपर्ने तर लगत प्रमाणित गर्नु पर्ने व्यवस्था वन नियमावलीको अनुसूची २६ मा संशोधन गरी थपिएको र निजी जग्गाको काठ निकाल्दाको प्रक्रियालाई सरलीकृत गरिएको।

५.२ त्रि.वि.वन विज्ञान अध्ययन संस्थान

वन विज्ञानमा वन सम्बर्द्धन शास्त्र अती नै महत्वपूर्ण वैज्ञानिक विधा हो। वन पुनःनवीकरणीय स्रोत भएकोले यसको पुनःउत्पादन, व्यवस्थापन र कटान निश्चित समय र विधि अनुसार हुनु पर्दछ। अन्यथा रुखको जैविक उमेरपछि पुनःउत्पादनमा संख्यात्मक र गुणात्मक दुबै ढंगले ह्रास आउने भएकोले वनको सक्रिय व्यवस्थापन अपरिहार्य रहेको छ। हाल नेपालमा सञ्चालनमा रहेको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन Silviculture मा आधारित वन व्यवस्थापन पद्धती हो। यसमा प्रजाति अनुसार वनको उमेर निर्धारण गरी पुराना रुखहरूलाई कटान गर्दै नयाँ विरुवाहरूलाई पुनःउत्पादनका लागि खुल्ला गर्ने र यसरी खुल्ला भएको स्थानमा प्राकृतिक पुनःउत्पादन/विक्षारोपणद्वारा उक्त वन क्षेत्रमा नयाँ विरुवालाई प्रोत्साहन गरिने भएकोले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन वनको दीर्घकालीन स्वास्थ्यको लागि आवश्यक कार्य हो। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन योजना दीर्घकालीन हुने (करिव ५० देखि ८० वर्ष) र कटान गरीएको क्षेत्रमा पुनःउत्पादनका लागि कम्तिमा १० वर्ष लाग्ने वैज्ञानिक तथ्य रहेको अवस्थामा बि.सं. २०६६ साल देखिमात्र कार्यान्वयनमा आएको यस वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पद्धतिले थोरै समयमात्र व्यतित गरेको अवस्थामा यसको सफलताको मूल्याङ्कनका लागि प्रारम्भिक चरणमामात्र रहेको छ। सैद्धान्तिक रूपमा कुनै खोट नरहेको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमको कार्यान्वयन चरणमा समस्या रहेका छन्। कार्यान्वयनमा रहेको समस्याको खोज सिद्धान्तमा गर्नु उपयुक्त हैन।

वन तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतहरूको वैज्ञानिक व्यवस्थापनमार्फत मात्र उच्चतम लाभ दिगो रूपमा हासिल गर्न संभव हुने भएकाले सोहि अनुरूपको विषय वस्तु र शिक्षण प्रणाली अवलम्बन गर्दै आएको छ। वन व्यवस्थापनको विषयमा आवश्यक परेका बखत नीति निर्माण तथा कार्यसम्पादनका सवालहरूमा राज्यलाई तथ्यपरक, वैज्ञानिक आधार, सिकाइमा केन्द्रित रहेर आफ्ना राय, सुझावहरू पेश गर्दै आइरहेको छ।

हाल वैज्ञानिक व्यवस्थापनमा लागू गरीएको सम्बर्द्धन पद्धति “इरेगुलर सेल्टरवुड सम्बर्द्धन पद्धति” को सन्दर्भमा, साल प्रजाति र हाम्रो धरातलीय अवस्था र अन्य देशको अनुभव दाजेर हेर्दा गलत भन्न सकिदैन। तथापी कार्यविधिले अन्य पद्धति पनि समावेश गरेको छ। विभिन्न प्रकाशित कृती तथा शिक्षण

सामग्रीले पनि सो सम्बर्धन पद्धति सुझाएको पाइन्छ। यो तराई र पहाड दुवै स्थानमा अवलम्बन गर्न सकिने पद्धति हो। वनमा स-साना रुख विरुवाहरु पहिलेदेखि नै रहने भएकाले केवल बुढा रुखमात्र काट्ने हुनाले यो पद्धतिले भू-क्षय गराउने भन्दा रोक्न वा निरुसाहित गर्न मद्दत गर्दछ। पछिल्लो समयमा वैज्ञानिक व्यवस्थापनको कारण वनमा पुनरुत्पादनको अवस्थामा अर्थात् वस्तुस्थितिमा उल्लेख्य सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएको छ। जसले भू-क्षय कम गराउन समेत सहयोग गर्दछ। साथै गुणस्तरीय तथा पुनरुत्पादन संख्या धेरै हुनु वनको दिगो व्यवस्थापनको हिसावले अत्यावश्यक तथा सुनिश्चित मानिन्छ। वैज्ञानिक व्यवस्थापन सामुदायिक वनमा पनि लागू गरीएकोले प्राविधिक पक्ष हावी हुँदा वन व्यवस्थापनमाथि समुदायको अधिकार निस्तेज हुने हो की भन्ने आशंकालाई सहज रूपमा निराकरण गर्न सकिने विषय हो। हिजोको व्यवस्थापन पद्धतिले उपभोक्ता समूहको अधिकार सुनिश्चित गर्ने र वैज्ञानिक व्यवस्थापनले खोस्ने भन्ने विषय संभव देखिदैन। किनभने समुदायहरु आफ्नो वन कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्नेमा स्वतन्त्र छन्। यस विषयमा उपभोक्ताहरु आत्मनिर्णय गर्न स्वतन्त्र छन् र रहिरहने छन्। कुन विधि/पद्धति अवलम्बन गर्ने र त्यसका उपायहरुको बारेमा वन प्राविधिकहरुले समुदायलाई बताउन सक्छन् र उपभोक्ताले निर्णय लिन सक्छन्। यो विधि नियम सँगत नहुने भए र समुदायको अहितमा हुने भए, समुदाय अस्वीकार गर्न पनि स्वतन्त्र छन्। त्यसैले वैज्ञानिक व्यवस्थापन लागू हुँदा उपभोक्ताको आत्मनिर्णयको अधिकारमा कुनै बाधा पुग्ने अवस्था देखिदैन।

वन व्यवस्थापन विज्ञानमा आधारित हुन्छ। जसले वन सम्बर्धन पद्धतिलाई अङ्गीकार गर्दछ। वन सम्बर्धन पद्धति व्यवस्थापकको उद्देश्यमा निर्भर गर्दछ। हाम्रो परिपेक्षमा उपभोक्ता (व्यवस्थापक) ले आफ्ना आवश्यकता अनुसार उद्देश्य तय गर्दछन्, तर उनीहरु वन सम्बर्धन पद्धति बारे अपेक्षित जानकार हुँदैनन्। त्यसैले हाल अवलम्बन गरीएको वैज्ञानिक व्यवस्थापनले अङ्गीकार गरेको वन सम्बर्धन पद्धतिलाई सहज रूपमा व्याख्या गर्न सकिने र बुझ्न सकिने गरी परिभाषित गर्नु आवश्यक देखिन्छ। वन व्यवस्थापन विषय प्राविधिक विषय भएकोले आम सर्वसाधारणले सहजै बुझ्न गाह्रो हुन्छ। यदि कुनै शंका लागेमा समुदायले आफुलाई विश्वास लाग्ने छुट्टै प्राविधिकसँग बुझ्न/राय लिन पनि सक्दछन्। वैज्ञानिक व्यवस्थापनको कार्यविधिले नेपालका तराई तथा पहाडी भू-भाग (भिरालोपनका आधार)मा विभिन्न वन सम्बर्धन पद्धतिहरु अवलम्बन गर्न सकिने विषय औल्याएको छ। हाल अपनाइएको वन सम्बर्धन पद्धतिले वनको पुनरोत्पादन, उत्पादन तथा प्रजाति विविधतामा कार्यविधिले औल्याए बमोजिम सकारात्मक प्रभाव पारे नपारेको बारे निरन्तर अध्ययन गर्नु

पर्दछ। जसले वैज्ञानिक व्यवस्थापन सही दिशामा छ कि छैन भनि मुल्यांकन गर्न मद्धत गर्दछ भने सुधारको निम्ति प्रोत्साहन गर्दछ।

(त्रि.वि.वन विज्ञान अध्ययन संस्थानको धारणा अनुसूची ६ मा संलग्न रहेको छ।)

५.३ नेपाल वातावरण पत्रकार समूह

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन एउटा पद्धति हो। यसले प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोगको प्रतिनिधित्व गर्छ। भलै कार्यान्वयनका प्रक्रियाहरूमा केही समस्याहरू होलान्। पद्धति आफैमा कहिल्यै खराब हुदैन। यस समूहले यसको कार्यान्वयन पक्षमा धेरै समस्या देखेको छ। कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया तथा त्यसमा संलग्न निकाय र व्यक्तिहरूको नियतमा सबैभन्दा ठूलो समस्या छ।

नेपालको सन्दर्भमा यो पद्धति अति आवश्यक छ। तर यसको वैधानिकता र कार्यान्वयनमा बर्षौँदेखि विभिन्न किसिमका स्वार्थगत अवरोधहरू देखापरेका छन्। विभिन्न समूह, संस्थाहरूले आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्ने उद्देश्यले यो पद्धतिको विरुद्धमा खुलेर लागेका विभिन्न उदाहरणहरू विगतमा छन् र अहिले पनि छ। यसको पुष्टि वि.सं. २०३३ को राष्ट्रिय वन नीति र २०४५ को वन क्षेत्र गुरुयोजना कार्यान्वयन र लागु नहुनुले गर्छ।

वैज्ञानिक वन पद्धति देशका विभिन्न जिल्ला र क्षेत्रमा लागु भएको छ। हरेक पद्धति र प्रणाली कार्यान्वयनका क्रममा केही न केही समस्या आउनु स्वभाविक हो। समस्या आयो भन्दैमा पद्धति नै खराब हो भन्ने मानसिकताबाट हामी मुक्त हुनुपर्छ। यसलाई पटक पटक मुद्दा बनाइएको छ र यसमा राजनीति पनि भइरहेको नेपाल वातावरण पत्रकार समूहको ठम्याई छ। किनभने वैज्ञानिक वन पद्धतिले वन भित्रका ढलापढा, बुढा रुखहरू काट्दै जाने र ती ठाँउमा नयाँ विरुवा हुर्काउने मूल मर्मलाई आत्मसात गर्छ भन्ने हाम्रो मान्यता हो।

(नेपाल वातावरण पत्रकार समूहको धारणा अनुसूची ७ मा संलग्न रहेको छ।)

५.४ नेपाल वन प्राविधिक संघ

वन सम्बद्धन प्रणालीमा आधारित वैज्ञानिक/दिगो वन व्यवस्थापनको विकल्प छैन। यो प्रणाली कार्यान्वयनका लागि दक्ष्य प्राविधिक आवश्यक पर्दछन्। वैज्ञानिक वन सम्बन्धी नीतिमा सरोकारवालाहरूबीच व्यापक छलफल गरी परिमार्जन आवश्यक छ। साथै वैज्ञानिक वन सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रमहरू देशै भरी संचालन गर्नु पर्दछ। सिद्धान्ततः यो कार्यक्रम

सर्वस्वीकार्य भए पनि कार्यान्वयन तहमा देखिएको समस्याको समय भित्रै सत्य तथ्य छानविन गरी नियतबस गलत गर्नेलाई कारवाहिको दायरामा ल्याई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यलाई निर्वाध रूपमा अगाडि बढाउन पर्दछ।

भविष्यका सन्ततीको लागि स्रोतको जगेर्ना गर्दै अहिलेको आवश्यकता पूरा गर्नु दिगो विकास हो। दिगो विकासको सिद्धान्त दिगो वन विकासमा पनि लागू हुन्छ। आर्थिक परिप्रेक्षले लाभप्रद, वातावरणीय हिसावले सुरक्षित, सामाजिक दृष्टिकोणमा स्वीकार्य र वनले प्रदान गर्ने बस्तु तथा सेवाको निरन्तरता वा वृद्धि हुने गरी गरिने वन व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पनि भन्न सकिन्छ। दिगो वन व्यवस्थापन साध्य हो भने वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन दिगो वन व्यवस्थापन प्राप्त गर्ने साधन हो। वन एक नवीकरणीय प्राकृतिक स्रोत भएकोले यसको उचित व्यवस्थापन तथा सदुपयोगबाट राष्ट्रिय तथा स्थानीय अर्थतन्त्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउन सकिन्छ। तसर्थ, चक्ला वन, साझेदारी वन वा सामुदायिक वन जुनसुकै व्यवस्थापन मोडालिटी भएतापनि दिगो रूपमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्नुपर्ने टुङ्कारो आवश्यकता छ।

(नेपाल वन प्राविधिक संघको धारणा अनुसूची ३ मा संलग्न रहेको छ।)

५.५ सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ

सामुदायिक वनलाई बदनाम र असफल गराउने नियत राखी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ बनाइएको हो। सालका रुख केन्द्रित गरी कटान गरिएको वनको संरक्षणको सुनिश्चितता नगरी ८० वर्ष पछाडिसम्मको पूर्वानुमान गरी वैज्ञानिक वनका नाममा सालका रुख कटान गरेको र यसरी कटान गरिएका वनहरूमा कुनैपनि वनस्पतिको पुनरुत्पादन नभएका कारण सामुदायिक वन विनाश भएको छ। वैज्ञानिक वनका नाममा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको स्वायत्तता, पहिचान र नाममा नै आघात परेको र सामुदायिक वनका कार्ययोजना बनाउने नाममा सरकारी निकाय, दातृ निकाय र उपभोक्ता समूहको रकम सरकारी निकायबाट व्यापक रूपमा दुरुपयोग गरिएको अवस्था छ। वैज्ञानिक वनको कार्ययोजना बनाएमामात्र वन कार्यालयबाट कार्ययोजना स्वीकृत हुने वा संशोधन गर्ने भनी सामुदायिक वनका लागि तर्जुमा गरिएको दिगो वन व्यवस्थापन कार्ययोजना वन कार्यालयबाट स्वीकृत समेत नगरिएको छ। नेपालको वन क्षेत्रमा देखा परेका विभिन्न नीतिगत तथा व्यावहारिक समस्या सम्बोधन गर्न र वैज्ञानिक वन खारेजी गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

(सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको धारणा अनुसूची ४ मा संलग्न रहेको छ।)

५.६ साझेदारी वन उपभोक्ता महासंघ

वैज्ञानिक वन जनताको काठ दाउराको आवश्यकता परिपूर्ती गर्ने अत्यन्त सान्दर्भिक र अत्याधुनिक प्रणाली हो। काठ वनबाट उत्पादन हुने पुनःनवीकरणीय उर्जाको स्रोत तथा बस्तु हो। त्यसैले उत्पादन नै हुँदैन भन्ने चिन्ता गर्नु पर्दैन। काठबाट राजश्व समेत आउने हुँदा राज्यको ढुकुटिमा सहयोग गर्दै आएको छ। बुढो, सुख्खा, ढलापडा काठको उपयोग गरी आयात प्रतिस्थापन किन नगर्ने भन्ने अहम् प्रश्न रहेको छ। सर्वसाधारण जनताको पहुँच अझ परम्परागत उपभोक्ताको पहुँच साझेदारी वैज्ञानिक वन मार्फत हुने भएकाले यसलाई निरुत्साहित गर्नु भन्दा प्रोत्साहन गर्नु पर्छ। जनताले अपनत्व ग्रहण गर्न सकेन भने वनलाई कसैले बचाउन सक्दैन। साझेदारी वैज्ञानिक वनबाट प्राप्त रोजगारीलाई निरन्तरता दिनु पर्छ। फास्ट ट्रयाकमा वन पैदावार नीति ल्याउनु पर्छ। जङ्गल, घाटगद्दीमा काठ कुहिदै छन्। घरमा फाइवर, फलाम प्रयोग हुँदैछ। पैसा विदेशीदै गएको विषयलाई अहमताका साथ हेर्नु पर्दछ।

परिवर्तन जादुको छडी होइन। त्यसैले यसको नतिजा पखिन सक्नु पर्छ। वनलाई दलीय राजनितिक रूपमा नहेरी बिधि अनुसार चलन दिने नीति बनाउनु पर्छ। तसर्थ साझेदारी वनमा वैज्ञानिक वन अविच्छिन्न रूपमा संचालन हुनु पर्दछ। वैज्ञानिक वनमा कसैले नराम्रो गर्‍यो भने सबैलाई दोष दिन हुँदैन। दोषीलाई काराबाही गर्न साझेदारी वन उपभोक्ता महासंघले सघाउँदछ।

(साझेदारी वन उपभोक्ता महासंघको धारणा अनुसूची ५ मा संलग्न रहेको छ।)

५.७ समितिको बैठकमा विज्ञ डा० कृष्णचन्द्र पौडेलबाट व्यक्त भएको धारणा

नेपालमा वन क्षेत्रको व्यवस्थापन विशेष गरी स्थानीय समुदायको तत्कालका आवश्यकता र काठमाण्डौ लगायत शहर केन्द्रित विकास निर्माणको माग पूरा गर्नका लागि मात्रै भए पनि आवश्यक कार्य बिगत देखि गरीदै आएको हो। वन प्रावधिकहरूले वन सम्बर्धन प्रणाली (Silvicultural System) अपनाएर व्यवस्थापन गर्ने प्रयास गरे तापनि ती प्रयासहरूले गति लिन नसकेको अवस्थामा वन क्षेत्रको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गरी जनताको जीविकोपार्जनमा सुधार गर्ने, वनको व्यवसायीकरण गरी रोजगारी सृजना गर्ने, जलवायु परिवर्तनका प्रतिकुल असर न्यून गरी दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्ने दीर्घकालीन अवधारणाको आवश्यकता महशुस गरी २०६९/६/७ गते चौथो राष्ट्रिय संरक्षण दिवसका अवसरमा "सम्बृद्धिका लागि वन" हाम्रो नारा तय गरी मिति २०६९/१०/१२ मा मन्त्रालयबाट स्वीकृत गरी लागू गरीएको थियो। दिगो एवम् वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन वनको व्यवसायीकरण, दिगो उपयोग र उपयुक्त वातावरणको सृजनामा आधारित छ। नेपाल सरकार,

समुदाय र निजी क्षेत्रको साझा प्रयासबाट वन क्षेत्रमा सुशासन कायम राख्दै वन संरक्षण, विकास र व्यवस्थापन गरी वनको दिगो उपयोग, व्यवसायीकरण, रोजगारी सृजना र वन उद्योगको प्रवर्द्धन गरी सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय सम्बृद्धि हासिल गर्ने उद्देश्यले प्रेरित भई वर्तमान वन नीति तर्जुमा गरीएको देखिन्छ।

दिगो एवम् वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी अवधारणाको संतुलित कार्यान्वयन नगरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको स्तम्भ केन्द्रत भई त्यसमा पनि उत्पादनशिल वनको साल काठ कटानीमा ध्यान केन्द्रित हुँदा प्राविधिक क्षमता, सुशासन र वन व्यवस्थापन माथि अनेकन प्रश्न खडा भएका छन्। नेपाल सरकारको मिति २०७७/२/१५ को निर्णयले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम रोक्का छ। विभिन्न आयोग र समितिहरूले छानविन गरिरहेका हुँदा समग्र वन क्षेत्रको व्यवस्थापन प्रभावित भएको अवस्था छ। वन व्यवस्थापनको उपयुक्त वातावरण हालसम्म सृजना गर्न नसक्नु नै वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम पूर्ण रूपमा सफल हुन नसक्नुको कारण बनेको छ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन शुरू भएको आठ वर्ष भयो। यसको सिंहावलोकन गरी कमि-कमजोरी सच्याउने र असल आभ्यासलाई कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यलाई कहिले कुनै प्रदेशमा र कहिले कुनै प्रदेशमा रोक्का गर्ने र फुकुवा गर्ने, फेरी रोक्का गर्ने फुकुवा गर्ने कार्य हुँदा सरकारको विश्वास गुम्दछ। वन उपभोक्ता र सरोकारवालाका गुनासोको सुनुवाई र विरोधको व्यवस्थापन समयमा नहुँदा अन्यौल बढ्दै गएको छ। वन कर्मीहरू जिम्मेवारी वहन गर्न हतोत्साही भइरहेका छन् भने कतै वन कटानीमा उद्वत पनि देखिन्छन्। यी यावत समस्याको चपेटामा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन जस्तो महत्वपूर्ण कार्य अन्यौल र दिशा विहिन अवस्थामा पुगेको छ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनबाट वन उपभोक्ता, वन प्राविधिक, काष्ठ व्यवसायी तीनै पक्ष सन्तुष्ट भएको देखिदैन। सरकार र सरोकारवाला पक्ष बीच विस्वासको अभाव देखिन्छ। काठमा आत्मनिर्भर भई वन उद्यमको प्रवर्द्धनबाट सम्बृद्धि हासिल हुनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने क्षमता र संभाव्यता बोकेको क्षेत्र ओझेलमा परेको छ। यसको अलावा एकै विषयमा एकै समस्या केन्द्रित विभिन्न छानविन समिति गठन हुनु, सर्वसाधारणले काठको मूल्य वृद्धिको मार खेपिरहुनु, विकृती विसंगती र व्यवस्थापकीय असक्षमताका साथै राजनीतिकरणको मारमा वन व्यवस्थापन परेको देखिन्छ। वन क्षेत्रको संरक्षण र सदुपयोग गरी वर्तमान आवश्यकता पूरा गरी भविष्यको वनको स्वरूप, गुणस्तर, उत्पादकत्व र प्रयोजनका लागि के कस्तो वन संवर्द्धन पद्धतिको अवलम्बन र विकास गर्दै लैजाने भन्नेमा केन्द्रित

हुन पर्ने हो। तर वनको व्यवस्थापनमा वैज्ञानिक पद्धतिहरूको प्रयोग गर्ने कि नगर्ने भन्ने विषयमा सरकार स्वयं रुमलिनु आवश्यक देखिन्छ।

(विज्ञ डा. कृष्णचन्द्र पौडेलले समितिमा गर्नुभएको प्रस्तुतिकरणबाट साभार गरिएको ।)

५.८ समितिको बैठकमा विज्ञ सन्तोषमणी नेपालबाट व्यक्त भएको धारणा

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनलाई बुझ्न यसलाई अन्तरतहबाट हेर्नु पर्ने हुन्छ। नेपालमा भएको ६६ लाख १० हजार हेक्टर अर्थात् मुलुकको कुल भूभागको ४४.७४ प्रतिशत वन क्षेत्र मध्ये २१ लाख ८० हजार हेक्टर क्षेत्रलाई मात्र व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भन्ने अनुमान छ। मुलुकको यति ठूलो भागमा वन भए तापनि वन क्षेत्रबाट हुने मुलुकको समग्र आर्थिक योगदान वार्षिक ३ प्रतिशत भन्दा कम रहेको छ। यसका धेरै कारणहरू होलान तर सबै भन्दा महत्वपूर्ण एकल कारण भनेको वनलाई उचित व्यवस्थापन नगर्नु नै हो। यो कुराको राज्यले महसुस नगरेको पनि हैन। वि सं २०३३ सालमा वनेको राष्ट्रिय वन योजना, २०४५ सालमा वनेको २० वर्षे वन विकास गुरु योजना र त्यसका आधारमा निर्माण गरिएका वन ऐन, नियम तथा नीति र कार्यक्रमहरू वनको दिगो विकास गर्न पर्छ भन्ने विषयमा एक मत रहेका छन्। प्रजातन्त्रको पुनर्थापना पछि सन् १९९२ देखि वारा तथा रौतहट जिल्लालाई केन्द्रित गरी वनमा हुने वार्षिक उत्पादनलाई यकिन गर्ने र त्यस बराबरको परिमाणलाई सुखड ढलापडा, सुखड खडा तथा वृद्धा र वृद्धि रोकिएका रुखहरूलाई कटान गरी प्राप्त गर्ने र वनलाई क्रमशः उत्पादनमुलक बनाउदै जाने गरी फिनल्याण्ड सरकारको आर्थिक सहयोगमा फरेष्ट म्यानेजमेन्ट तथा युटिलाइजेशन प्रोजेक्ट (एफमुड) नामको वन व्यवस्थापन योजना लागू भएको थियो। कार्यक्रम अनुसार वनको इन्भेन्टरी गरी वन व्यवस्थापन कार्ययोजना वने तर कार्यान्वयन हुने वेलामा सामाजिक र राजनैतिक विवाद उठाएर यो कार्यक्रम बीचमा रोकियो। वन व्यवस्थापन योजनामा देखिएका केहि कमजोरीलाई सुधार्दै केहि वर्ष पछि नेदरल्याण्ड सरकारको सहयोगमा पुनः तराइका ८ वटा जिल्लाहरूमा अपरेशनल फरेष्ट म्यानेजमेन्ट प्रोग्रामको थालनी गरीयो। तर पनि पूर्ववर्ति कारणहरूले गर्दा यो कार्यक्रम पनि कार्यान्वयन गर्न सकिएन। तर यी दुई प्रोजेक्टमा गरिएका कामको अनुभवले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनलाई कार्यक्रमको तर्जुमा गर्न र कार्यान्वयनको तहमा ल्याउन ठूलो योगदान गरेको छ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको शुरुआत भएको ८ वर्ष पुगेको छ। यस अवधि भित्र झण्डै २ लाख हेक्टर वन वैज्ञानिक वनका रूपमा कार्ययोजना स्वीकृत भइ कार्यान्वयनका विभिन्न तहहरूमा रहेका छन्। मुलक भरिका सामुदायिक वन मध्ये ७५२ वटा सामुदायिक वनहरूमा वैज्ञानिक वन

व्यवस्थापन योजना लागू भएको छ। त्यस्तै १५ वटा साझेदारी वन तथा ६ वटा चक्ला वनमा पनि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन योजना लागू भइरहेको छ। अहिले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन, दिगो वन व्यवस्थापन र वनको दिगो व्यवस्थापन भन्ने तीन प्रकारका शब्दावली प्रचलनमा रहेका देखिन्छन्। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन नेपाल सरकारले वन व्यवस्थापन गर्नका लागि उपयोगमा ल्याएको पारिभाषिक शब्द हो। दिगो वन व्यवस्थापन वन व्यवस्थापनको अन्तिम गन्तव्य हो। यो शब्दको प्रचलन वन विज्ञानको शुरुआति समय देखि नै हुँदै आएको छ। दिगो वन व्यवस्थापनका लागि अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा मानक (क्राइटेरिया) र सूचक (इन्डिकेटर) बनि सकेका छन्। दिगो वन व्यवस्थापनलाई प्रमाणिकरण गर्ने विश्वव्यापी प्रचलन रहेको छ। नेपालमा पनि दिगो वन व्यवस्थापन प्रमाणिकरण गर्न राष्ट्रिय मापदण्ड तयार भएको छ। यस मापदण्डलाई नेपाल सरकार, वन क्षेत्रमा काम गर्ने सबै खाले सरोकारवालाहरू तथा यस सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय नियामक संस्थाहरूले समेत मान्यता प्रदान गरेका छन्। नेपालमा यसरी स्वीकृत भएको दिगो वन विकासलाई प्रमाणिकरण गर्ने राष्ट्रिय मापदण्ड अन्तर्गत १० वटा सिद्धान्त र ७० वटा मापदण्डहरू रहेका छन्। त्यस्तै वनको दिगो व्यवस्थापन भन्ने वाक्यांशले वनबाट आउने वन पैदावार तथा वातावरणीय सेवा समेतको समग्र व्यवस्थापन भन्ने बुझाउँछ। यो शब्द जलवायु परिवर्तन महासन्धीसँग सम्बन्धित दस्तावेजमा व्याख्या गरीएको शब्द हो। पेरिस एग्रीमेन्टको दफा ५(२) मा यसै अर्थमा यो वाक्यांश राखिएको छ।

पछिल्ला वर्षहरूमा नेपालका तराइ, चुरे र मध्य पहाडका केहि वनहरूमा वैज्ञानिक वन पद्धति लागू भएको छ। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यान्वयनको क्रममा केहि चुनौतिहरू देखिएका छन्। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको सन्दर्भमा सार्वजनिक संचार तथा प्राज्ञिक वहसका क्रममा देखिएका यस्ता चुनौतिहरू निम्न अनुसार देखिएका छन्।

- जथाभावी रुखहरू काटिए,
- सालका रुख मात्र काटिए,
- जैविक विविधताको संरक्षण भएन,
- वनको रकमको हिना-मिना भयो,
- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका नामका व्यापक भ्रष्टाचार भयो,
- कटान मूछानको वेला ठेकेदारको लगानी लगाउने र पछि उक्त काठको लट सोहि ठेकेदारले पाउने गरी कार्टेलिंग गरीयो,

- वैज्ञानिक वनको व्यवस्थापन योजना वनाउने बेला देखि नै ठेकेदारहरूले लगानी लगाउन शुरु गरे,
- वनबाट गरीवले फाइदा पाएनन्,
- वनका ठेकेदार र काठ व्यापारीले मात्र फाइदा लिए,
- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनबाट गरीव, विपन्न र वनमा आश्रीत समुदाय वञ्चित पारिए,
- वन कर्मचारी, सामुदायिक वनका पदाधिकारी तथा स्थानीय राजनैतिक दलका प्रतिनिधीहरू बीचमा परस्पर अविश्वासको अवस्था सिर्जना भयो।

तर वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्ने सन्दर्भमा संघीय तथा प्रादेशिक मन्त्रालय विभागहरू लगायत वनकर्मी र आम सर्वसाधारणले अपेक्षा गरेका मुख्य प्रतिफल निम्न अनुसारका रहेका छन्।

- वनको सम्बर्धन हुनु पर्ने,
- वन क्षेत्रमा सुशासन हुनु पर्ने,
- वन क्षेत्रबाट कुल गार्हस्थ्य योगदानमा बढोत्तरी हुनु पर्ने,
- यस क्षेत्रबाट मुलुक र समाजले अधिकतम प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष लाभ (वस्तु र सेवा) पाउनु पर्ने,
- वन क्षेत्रबाट हुने राजस्वमा वृद्धि हुनु पर्ने,
- वन क्षेत्रबाट यथेष्ट रोजगारी उपलब्ध हुनु पर्ने,
- वन क्षेत्रका नियामक संस्था र व्यापारिक संस्थाहरूका बीचमा फरक गरी आन्तरिक नियन्त्रण (इन्टरनल कन्ट्रोल) सुदृढ हुनु पर्ने,
- वन क्षेत्र भ्रष्टाचार रहित वनाउनु पर्ने,
- जैविक विविधताको संरक्षण, वन पैदावारको सरल उपलब्धी सुनिश्चित हुनु पर्ने,
- काठको आयातमा नियन्त्रण हुनु पर्ने।

आज आमसर्वसाधारणले र सरकारले अपेक्षा गरेका विषय भन्दा फरक विषयमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पद्धति रुमलिएको छ। यसलाइ ट्याकमा ल्याउन र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पद्धतिलाई प्रभावकारी वनाउन केहि सुझावहरू प्रस्तुत गरिएका छन्। ती सुझावहरू मूलतः नीतिगत तहमा गर्नपर्ने सुधार तथा प्रक्रियागत सुधारहरूसँग सम्बन्धित रहेका छन्। जो निम्न लिखित रहेका छन्:-

१. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको नाममा पनि वहस भइरहेको छ। नाममा वहस नगरी वनमा गर्न पर्ने वन सम्बर्धनका कार्य जारी राख्नु पर्छ। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ ले उल्लेख गरेको परिभाषा, सरोकारवालाहरुबाट प्राप्त भएका सुझावहरु र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीले प्रयोग गरेको व्याख्याको आधारमा वन व्यवस्थापनका कार्यलाई वनको दिगो व्यवस्थापन (सस्टेनेबल म्यानेजमेन्ट अफ फरेष्ट) भन्ने नामबाट उल्लेख गरिनु जायज र युक्तिसंगत देखिन्छ।
२. काठ दाउरकाको संकलन तथा बिक्री गर्ने काममा नियामक संस्था संलग्न नहुने कुराको सुनिश्चित गरिनु पर्छ। यस सम्बन्धमा संसदको पूर्ववर्ती प्राकृतिक श्रोत समितिले वि. सं. २०६७ सालमा प्रदान गरेको निर्देशन तथा तत्कालिन वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयबाट गठित र सहसचिव रेशमवहादुर डांगी कार्यदलद्वारा वि. सं. २०६९ जेठमा प्रस्तुत गरिएका सुझावहरुलाई यथाशिघ्र कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्छ।
३. वन नीति, २०७५ र वन ऐन, २०७६ कार्यान्वयन भईसकेको पृष्ठभूमीमा हालको वैज्ञानिक वन व्यवस्था कार्यविधी, २०७१ लाई संबिधान तथा ऐनको मर्म अनुरूप हुने गरी शंसोधन गर्नु पर्छ।
४. वनबाट काठ दाउरा कटान, मुछान र बिक्री गर्ने कार्यहरु यस्ता किसिमका कार्य गर्ने विशिष्टिकृत संस्थाबाट मात्र गराउने व्यवस्था गर्नु पर्छ।
५. निश्चित परिमाण भन्दा बढी मात्रामा काठ दाउरा उत्पादन हुने डिभिजन, जिल्ला वा प्रदेशमा काठ दाउरालाई प्रशोधन गर्ने वा मूल्य अभिवृद्धि गर्ने लगायतका काठमा आधारित उद्योग खोली स्थानीय उद्यमशिलता अभिवृद्धि गर्नु पर्छ।
६. सामुदायिक वन तथा डिभिजन वन कार्यालयहरुले, (क) वन व्यवस्थापन योजना स्वीकृत गर्ने गराउने, (ख) कटान मुटानका लागि छपान गर्ने, र (ग) कटान मुछान कार्यको स्थलगत अनुगमन गर्ने कार्य गर्ने र काठ संकलन, ग्रेडिङ तथा बिक्री वितरण लगायतका अन्य कार्यहरु विशिष्टिकृत संस्थाबाट गर्ने गराउने व्यवस्था गर्नु पर्छ।
७. वनको दिगो व्यवस्थापन (सस्टेनेबल म्यानेजमेन्ट अफ फरेष्ट) का लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न खाले तालीम तथा क्षमता अभिवृद्धिका कार्यहरु गर्नु पर्छ।
८. वन क्षेत्रबाट गरिने वन पैदावारको कटान, मुछान, ढलान तथा घाटगद्धि र बिक्री वितरणका प्रत्येक खुड्किलाहरुमा आन्तरिक नियन्त्रणको पारदर्शी व्यवस्था गर्ने र यसका लागि

सकेसम्म सबै काठ दाउरा संकलन र बिक्रीका क्रममा आउने प्रत्येक खुड्किलाहरुमा दोहोरो चेकिड प्रणाली लागू गर्नु पर्छ।

९. काठ दाउरा संकलन र बिक्रीका क्रममा आउने विभिन्न खुड्किलाहरुमा स्थानीय सरकारका प्रतिनिधिलाई समावेश गर्नु पर्छ।
१०. वर्षौं वर्ष लगाएर गरेको अनुसन्धान, स्थापित प्रणालीहरु र कार्य प्रक्रियाहरुलाई एक दुई स्थानमा भएका समस्या र केहि व्यक्ति विशेषले गर्ने कार्यका आधारमा मूल्यांकन गरिनु हुँदैन। व्यक्ति विशेषका वा संस्था विशेषका गलत क्रियाकलापलाई सवल अनुगमन र सक्रिय अनुसन्धानका माध्यमबाट नियन्त्रण र कारवाही गरिनु पर्छ। व्यक्तिगत रुपमा गरिएका विकृतिलाई अनुसन्धानद्वारा पत्ता लगाई निर्ममता पूर्वक नियन्त्रण गरिनु पर्छ।

(विज्ञ सन्तोषमणी नेपालले समितिमा गर्नुभएको प्रस्तुतिकरणबाट साभार गरिएको ।)

खण्ड-छ तथ्याङ्क

यस खण्डमा बैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको कार्यक्रमको सुरुवाती वर्ष २०६८/६९ देखि हालसम्म वैज्ञानिक वनबाट जिल्लागत रूपमा कुन कुन जिल्लामा के कति साल र अन्य जातका काठ संकलन गरियो र उक्त काठ तथा दाउरा बिक्रीबाट के कति परिमाणमा रकम प्राप्त भयो लगायतका विविध विवरणहरू विश्लेषण गरिएको छ। नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालयसँग माग गरी प्राप्त विवरणहरू अनुसूची-९ मा राखिएको छ।

प्राप्त तथ्याङ्कलाई केलाउँदा काठ बिक्री गर्ने निकाय र प्रति एकाई मूल्यको हकमा देहायका चार (४) किसिमका संस्थाहरूले छ (६) किसिमले बिक्री गर्ने गरेको पाइयो।

संस्था १: सामुदायिक वन

वन उपभोक्ता समूहले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको काठ दाउरा संकलन गरिसके पछि पहिलो प्राथमिकताका रूपमा आवश्यकता अनुसार आफ्ना उपभोक्ताहरूलाई बिक्री गर्दछन्। यसरी उपभोक्तालाई बिक्री गरिसकेपछि बचेको काठ खुल्ला प्रतिस्पर्धाद्वारा बढी मूल्यमा डाक सकार्ने (व्यापारी व्यक्ति वा संस्था) लाई बिक्री वितरण गर्ने गरिएको देखिन्छ।

संस्था २: साझेदारी वन

साझेदारी वनको आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको काठ दाउरा संकलन गरिसके पछि सर्वप्रथम डिभिजनल वन कार्यालय र साझेदारी समूहबीच ५०:५० को अनुपातमा बाँड्ने र आफ्नो भागमा पर्न आएको काठलाई साझेदारी वन समितिले समूहका सदस्यलाई बिक्री वितरण गर्ने र त्यसबाट बचेमा खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट समूह बाहिर बिक्री गर्ने गरेको छ।

संस्था ३: डिभिजन वन कार्यालय

डिभिजनल वन कार्यालयले साझेदारी वन कार्यक्रमबाट प्राप्त हुने ५० प्रतिशत काठ मध्ये आवश्यक काठ जिल्ला वन पैदावार आपूर्ति समितिलाई छुट्याइ बाँकी काठ खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट बिक्री गर्ने गरेको छ। यस बाहेक डिभिजनल वन कार्यालयले अन्य विविध कारणले संकलित काठ दाउरा पनि लिलाम बिक्री गर्ने गरेको छ।

संस्था ४: वन निगम

डिभिजन वन कार्यालयबाट प्राप्त प्लटहरूबाट संकलन गरेको काठ नियमानुसार आपूर्ति समितिलाई छुट्टाएर बाँकी काठ वन निगमले कम्पनीको नियमानुसार बिक्री वितरण गरेको छ।

प्राप्त तथ्याङ्कलाई केलाउँदा सामुदायिक वनले र साझेदारी वनले आफ्नो समूहभित्र बिक्री वितरण गर्ने काठ दाउरा निश्चित प्रकृया भएर गरिने भएकोले त्यसको मूल्यमा खास भेरिएशन पाइएन। समग्र तथ्याङ्क हेर्दा अधिकतम मूल्य १००० प्रति क्यूबिक फिट सम्ममा सालजातको काठ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह भित्र बिक्री भएको तथ्याङ्कले देखाउँदछ। समुदायले आफ्नो समूहभन्दा बाहिर बिक्री

वितरण गर्ने काठ दाउरा र डिभिजनल वन कार्यालयले बिक्री वितरण गर्ने काठ दाउराको हकमा भने एउटा समानता रहेको देखियो। दुबै खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट बिक्री हुने र दुवैको क्रेता काठ व्यवसायी नै रहेका छन्। यसैले यहाँ प्रतिवेदनको प्रयोजनको निमित्त प्राप्त तथ्याङ्कमा देहायका बिषयहरूमात्र छनोट गरिएको छ-

क. सामुदायिक वन समूह द्वारा खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट समूह बाहिर बिक्री गरेका साल जातका काठ।

ख. डिभिजनल वन कार्यालयद्वारा खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट बिक्री गरेका साल जातका काठ।

आ.व. २०७३।७४ देखि २०७६।७७ सम्म ४ वर्षका तथ्याङ्कलाई मात्र यसमा केलाईएको छ। त्यस अगाडिका तथ्याङ्क अपुरो रहेको र तुलनात्मक अध्ययन गर्न नसकिने देखियो।

सर्वप्रथम हामीले सामुदायिक वनबाट समूह बाहिर खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट विभिन्न जिल्लाहरूमा बिक्री भएका काठ दाउराका विवरण विश्लेषण गरियो।

स्मरणीय छ यस बीच वन प्रशासनको सँगठनात्मक संरचनामा परिवर्तन भयो। वैज्ञानिक वन कार्यक्रम लागू भएका कैलाली, मकवानपुर, सिन्धुली र उदयपुर जिल्लाहरूमा एक एक वटा डिभिजन वन कार्यालय थप गरिए। त्यसले गर्दा पनि यो तथ्याङ्क संकलन गर्न र प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्नमा समस्या हुन गएको छ। रुपन्देही डिभिजन वन कार्यालयले काठ बिक्री वितरण गरेको भए तापनि एक मुष्ठ मूल्यमात्र उपलब्ध गराएकोले कुनै प्रवृत्तिगत विश्लेषण गर्न सकिएन। संभवत मुद्रा राक्षसका कारण सुर्खेत जिल्ला डिभिजनले आर्थिक वर्ष २०७२।०७३ लागि उपलब्ध गराएको तथ्याङ्क धेरै फरक देखिदा यस विश्लेषणमा समावेश गर्न सकिएन। त्यस पछिका तथ्याङ्कहरू प्राप्त भएसम्मका आधारमा विश्लेषण गरिने किसिमका रहेका छन्।

विश्लेषणको आधार र थप बिषय:

एउटा आर्थिक वर्षमा खुल्ला प्रतिस्पर्धाद्वारा बिक्री हुने व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्तीको मूल्य समान हुनु पर्दछ। त्यसमा केहि फरक स्थान र समयको कारणबाट हुन सक्दछ। त्यसैले प्रत्येक आर्थिक वर्षमा मालपोत कार्यालयले जग्गा जमिन विक्रि गर्दा लाग्ने राजश्वको दर तय गर्दछ र श्रमको जिल्ला दररेट पनि सालबसाली रुपमा तय हुन्छ। त्यस्तै कार्यालयहरूले पनि विक्रेताहरूको सूचि दर्ता गर्ने प्रचलन रहेको छ। यसको अन्तर्गत एउटा आर्थिक वर्षमा एउटा वस्तुको मूल्य खरिद गर्दा वा बिक्री गर्दा लगभग एकै किसिमको होस भन्ने हो। यो सार्वजनिक प्रशासनको आधारभूत मान्यता पनि हो। हामीले यो मान्यताका आधारमा एउटा आर्थिक वर्षमा एकै प्रकारका वस्तु (साल जन्य काठ) नेपालका पूर्व देखि पश्चिमसम्म खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट बिक्री गर्दा तुलनात्मक रुपमा एकै दररेट आउन पर्दछ भन्ने मान्यता (नल हाइपोथिसिस) राख्यौं। सामान्यत प्राकृतिक वनबाट संकलन गरेको हुँदा बिक्री हुने काठको सरदर गुणस्तर (क), (ख), (ग) जे भएपनि सबै तिर तुलना गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता राखियो। भौगोलिक दूरी वा संकलन वा बिक्री गर्ने समयका आधारमा १०

प्रतिशत सम्मको बेरिएशन हुन सक्छ भन्ने मान्यता समेत राखियो। निश्चित आर्थिक वर्षमा अधिकतम काठ बिक्री गर्ने डिभिजनको परिमाणलाई सोहि वर्षमा प्राप्त उच्चतम मूल्यसँग दाँजियो। यसरी दाँज्दा देखिन आएको फरक मूल्यलाई खेर गएको सम्भावना (Lost Opportunity) को रूपमा व्याख्या गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। यो तथ्याङ्कबाट प्राप्त नतिजा अहिले चुकचुकाउने भन्दा पनि भविष्यका लागि पथ प्रदर्शन गर्नका लागि सहायक होस भन्ने रहेको छ।

यो विश्लेषण मुलुकको सम्पदाको व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्थापकले कस्ता कस्ता विषयमा आँखा पुऱ्याउन पर्दछ भन्ने विषय देखाउनका लागि सहयक सिद्ध हुने देखिन्छ। उच्च व्यवस्थापक, संवैधानिक अंगका पदाधिकारी, न्यायमूर्ति जस्ता पदहरूमा नियुक्ति गर्न पर्दा संविधानमा "मान्यता प्राप्त विश्व विद्यालयबाट स्नातकोत्तर गरेको; उच्च नैतिक चरित्र भएको" जस्ता वाक्यांश व्यवस्था गरिएको छ। यसको अन्तर्य निर्णयकर्ता दूरदर्शि, व्यक्तिगत लाभ हानि भन्दा माथि उठेर काम गर्ने बहुआयामिक व्यक्तित्व हुन पर्दछ भन्ने मान्यता हो। मुलुकले राष्ट्रिय स्रोतलाई उचित व्यवस्थापन गरी आर्थिक स्रोत संकलन गर्ने प्रयोजनका लागि र खटाइएका वन अधिकृत, उपभोक्ता समूहका पदाधिकारीमा पनि उक्त गुणको अपेक्षा गर्नु स्वभाविक नै हो।

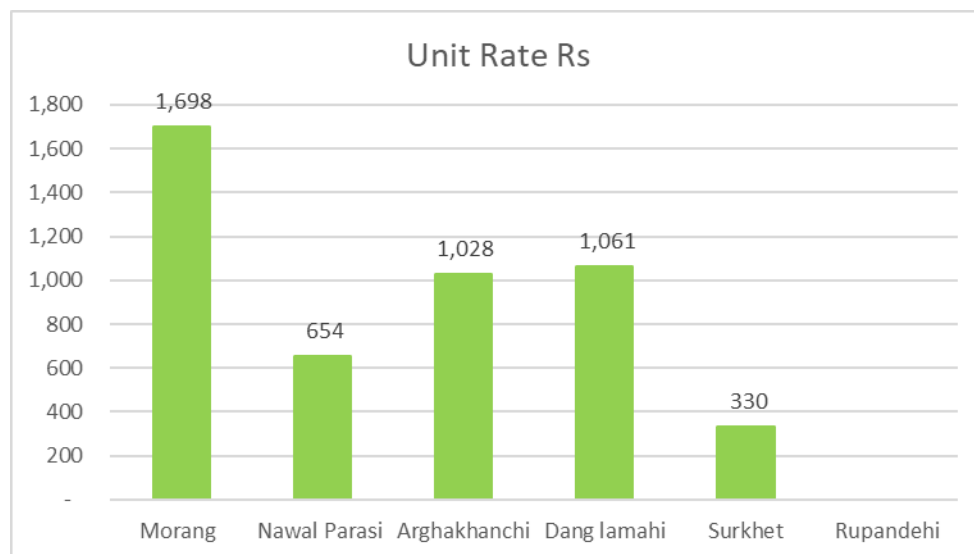
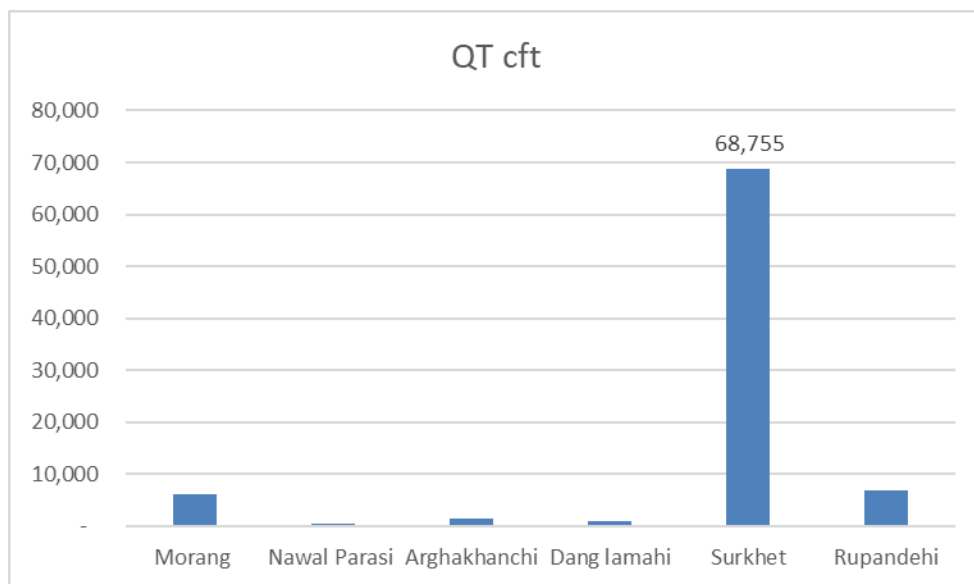
काठ दाउरा उत्पादन तथा बिक्रीको समष्टिगत विश्लेषण

आर्थिक वर्ष २०६८/६९ देखि आर्थिक वर्ष २०७६/७७ सम्मको अवधिमा जम्मा काठ उत्पादन ५३ लाख ८६ हजार ३७५ घन फिट र उक्त काठ बिक्री भई प्राप्त भएको कुल रकम २ अरब ६४ करोड रहेको छ। वैज्ञानिक वन लागू भएका जिल्लाहरूबाट वार्षिक सरदर ६ लाख घन फिट बराबर काठ बिक्री भई वार्षिक रु २९ करोड ३५ लाख बराबरको रकम सो काठको बिक्रीबाट प्राप्त भएको देखिन्छ। संकलन भएको काठ मध्ये ३४ लाख ६९ हजार घन फिट (६४%) साल र १९ लाख २५ हजार घन फिट (३६%) अन्य प्रजातिको काठ रहेको देखिन्छ।

काठ बिक्री भई प्राप्त भएको कुल रकम २ अरब ६४ करोडको ७५% मूल्य साल जातको काठबाट प्राप्त हुन आएको छ भने २५% मूल्य अन्य जातका काठको बिक्रीबाट आएको छ। यो अनुपातलाई यो प्रतिवेदनको विश्लेषणको लागि पनि उपयोग गरिएको छ।

आर्थिक वर्ष २०७३/७४

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा ६ वटा तत्कालिन जिल्ला वन कार्यालयहरू बाट समूह बाहिर साल जातको काठ बिक्री भएको देखिन्छ। यस आर्थिक वर्षमा जम्मा ८४,५९६ घन फिट साल जातको काठ समुदायले समूह बाहिर बिक्री गरेकोमा ६८,७५५ घन फिट अर्थात ८१ प्रतिशत काठ सुर्खेत

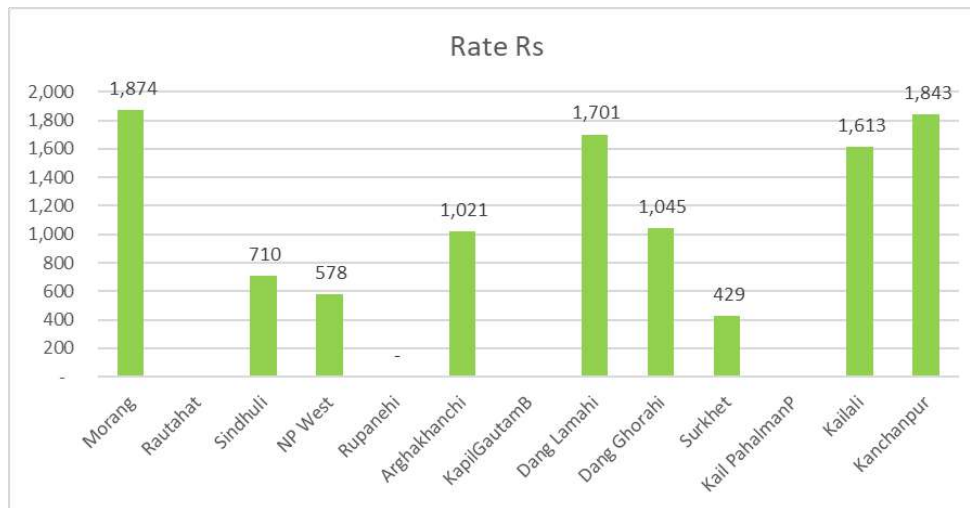
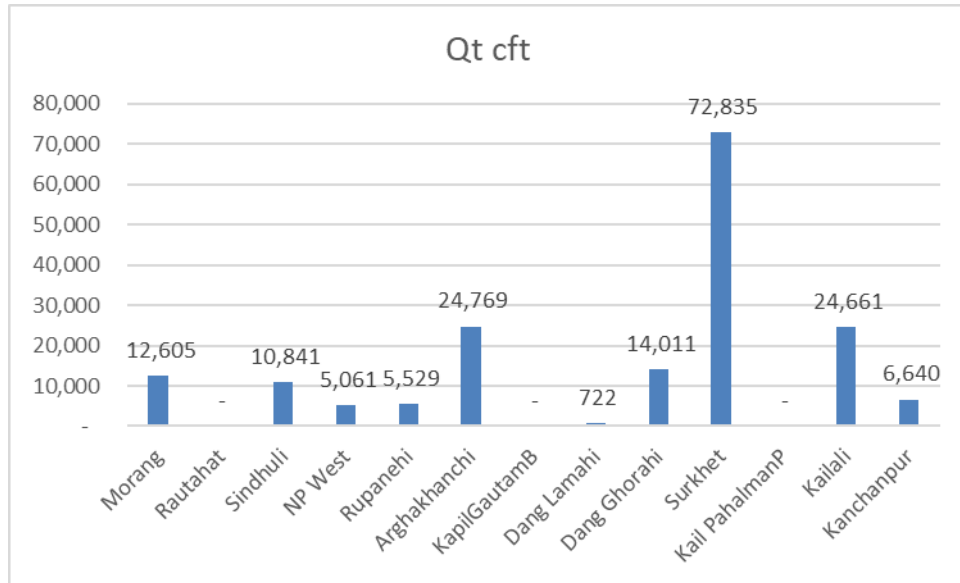
चित्र ४ १ आ व २०७३।७४ साल जातको काठ बिक्री परिमाण र प्रति घन फिट रेट

जिल्लाबाट मात्र बिक्री भएको छ। त्यस वर्ष सामुदायिक वनले समूह भन्दा बाहिर बिक्री गरेको काठको मूल्य अधिकतम रु १,६९८ मा मोरङ जिल्लाबाट बिक्री भएको छ भने न्यूनतम प्रति घन

फिट रु ३३० का दरले सुर्खेत जिल्लाबाट बिक्री भएको छ। बाँकी ५ वटा जिल्लाका दर रेटका आधारमा यस वर्ष सालाखाला साल जातको समूह भन्दा बाहिर हुने काठको बिक्री मूल्य रु १,११० प्रति घन फिट देखिन्छ। यो आधारमा हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को सरदर बिक्री मूल्यको तुलनामा रु ७८० घटीमा सुर्खेत जिल्लामा कारोवार भएको छ (चित्र ४१)। यसबाट सुर्खेत जिल्लाका समूहहरूको रु ५ करोड ३६ लाख वरावरको सम्भावना खेर गएको (Lost Opportunity) रूपमा देखिन्छ। सुर्खेत जिल्लाको साल जातको काठको गुणस्तर, यातायातको अवस्था, संकलित काठ दाउरा रहेका वनक्षेत्रको अवस्थिति आदिले के कति प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा सम्बन्धित विभाग अथवा समूह स्वयंले अनुसन्धान गर्ने र निकर्षण गर्ने विषय हो।

आर्थिक वर्ष २०७४/७५

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा १३ वटा तत्कालिन जिल्ला वन कार्यालयहरूबाट समूह बाहिर साल जातको काठ बिक्री भएको रहेछ। यस आर्थिक वर्षमा जम्मा १,७७,६७३ घन फिट साल जातको काठ समुदायले समूह बाहिर बिक्री गरेकोमा ७२,८३५ घन फिट अर्थात् ४१ प्रतिशत काठ सुर्खेत जिल्लाबाट मात्र बिक्री भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा सामुदायिक वनले समूह भन्दा बाहिर बिक्री गरेको काठको मूल्य अधिकतम रु १,८७४ मा मोरङ १,८४३ कंचनपुर तथा १,७०१ दाङ जिल्लाबाट बिक्री भएको छ भने न्यूनतम प्रति घन फिट रु ४२९ का दरले सुर्खेत जिल्लाबाट बिक्री भएको छ। बाँकी १२ वटा जिल्लाका दर रेटका आधारमा यस वर्ष सालाखाला साल जातको समूह भन्दा बाहिर हुने काठको बिक्री मूल्य रु १,२९८ प्रति घन फिट देखिन्छ। यो आधारमा हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को सरदर बिक्री मूल्यको तुलनामा रु ८६९ घटीमा सुर्खेत जिल्लामा कारोवार भएको छ (चित्र ४२)। यसबाट सुर्खेत जिल्लाका समूहहरूको रु ६ करोड ३३ लाख वरावरको सम्भावना खेर गएको (Lost Opportunity) रूपमा देखिन्छ। जिल्लाको साल जातको काठको गुणस्तर वा यातायातको अवस्था वा संकलित काठ दाउरा रहेका वनक्षेत्रको अवस्थिति आदिले मूल्यान्तर हुनुमा के कति प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा सम्बन्धित विभाग अथवा समूह स्वयंले अनुसन्धान गर्ने र निकर्षण गर्ने विषय हो। यो विश्लेषणबाट अहिले यो विषय खुल्न सक्दैन।

चित्र ४ २ आ व २०७४।७५ साल जातको काठ विक्रि परिमाण र प्रति घन फिट रेट

आर्थिक वर्ष २०७५/७६

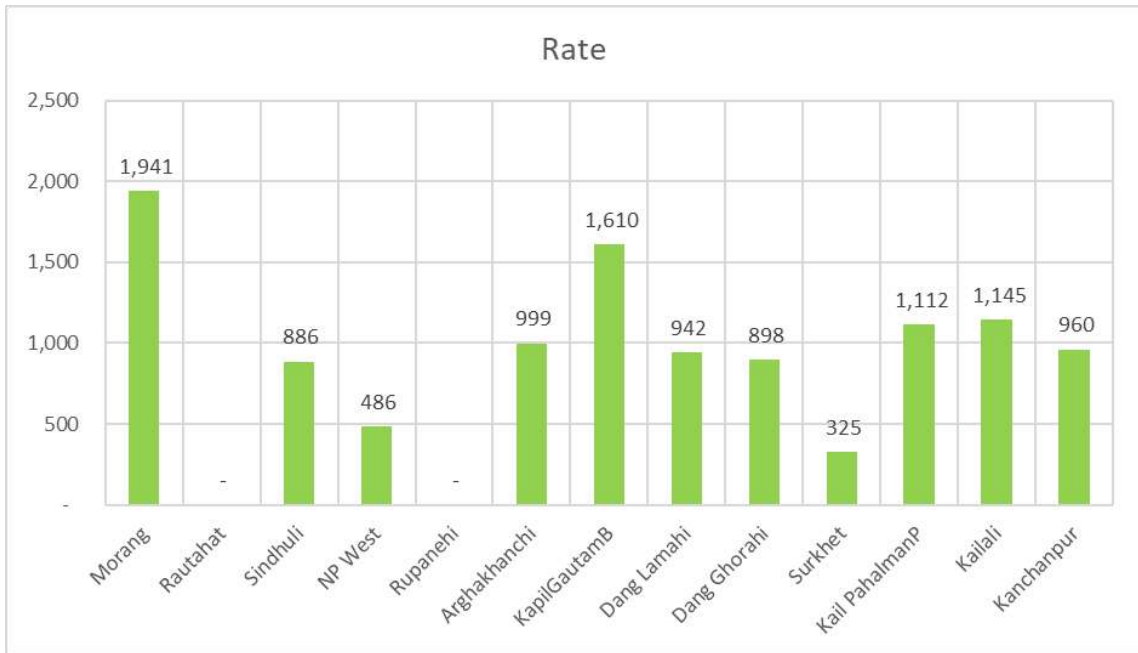
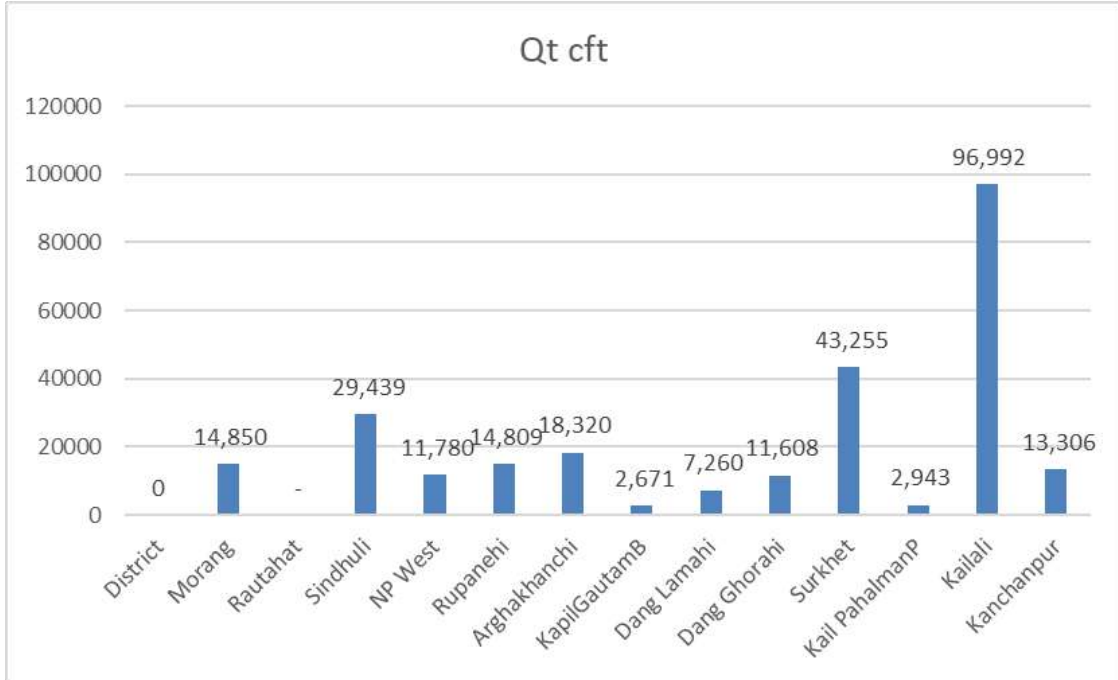
आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा ११ वटा तत्कालिन जिल्ला वन कार्यालयहरू बाट समूह बाहिर साल जातको काठ बिक्री भएको रहेछ। यस आर्थिक वर्षमा जम्मा २,६७,२३२ घन फिट साल जातको काठ समुदायले समूह बाहिर बिक्री गरेकोमा ९६,९९२ घन फिट अर्थात ३६ प्रतिशत काठ कैलाली

जिल्लाबाट मात्र बिक्री भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा सामुदायिक वनले समूह भन्दा बाहिर बिक्री गरेको काठको मूल्य अधिकतम रु १,९४१ मा मोरङ र त्यस पछि रु १,६१० मा कपिलवस्तु गोतमबुद्ध वन डिभिजन कार्यालयबाट बिक्री भएको छ। न्यूनतम मूल्य भने प्रति घन फिट रु ३२५ का दरले सुर्खेत जिल्लाबाट बिक्री भएको छ। बाँकी १० वटा जिल्लाका दर रेटका आधारमा यस वर्ष सालाखाला साल जातको समूह भन्दा बाहिर हुने काठको बिक्री मूल्य रु ९९८ प्रति घन फिट देखिन्छ। यो आधारमा हेर्दा यस आर्थिक वर्षको सरदर बिक्री मूल्यको तुलनामा रु ६७३ घटीमा सुर्खेत जिल्लामा कारोवार भएको छ (चित्र ४३)। यसबाट सुर्खेत जिल्लाका समूहहरूको रु २ करोड ९१ लाख वरावरको सम्भावना खेर गएको (Lost Opportunity) रूपमा देखिन्छ। त्यसै गरी यस वर्ष ठूलो परमाणमा समूह बाहिर साल काठ जातको बिक्री गरेको कैलाली जिल्लाको दर रेट सोहि वर्ष अधिकतम मूल्य रु १९४१ मा बिक्री गर्ने मोरङ जिल्लासँग तुलना गर्दा रु ८२९ ले फरक परेको पाइयो। कैलालीको सरदर बिक्री मूल्य रु १,१४५ रहेको छ। यसबाट कैलाली जिल्लाका समूहहरूको रु ८ करोड ४ लाख वरावरको सम्भावना खेर गएको (Lost Opportunity) रूपमा देखिन्छ।

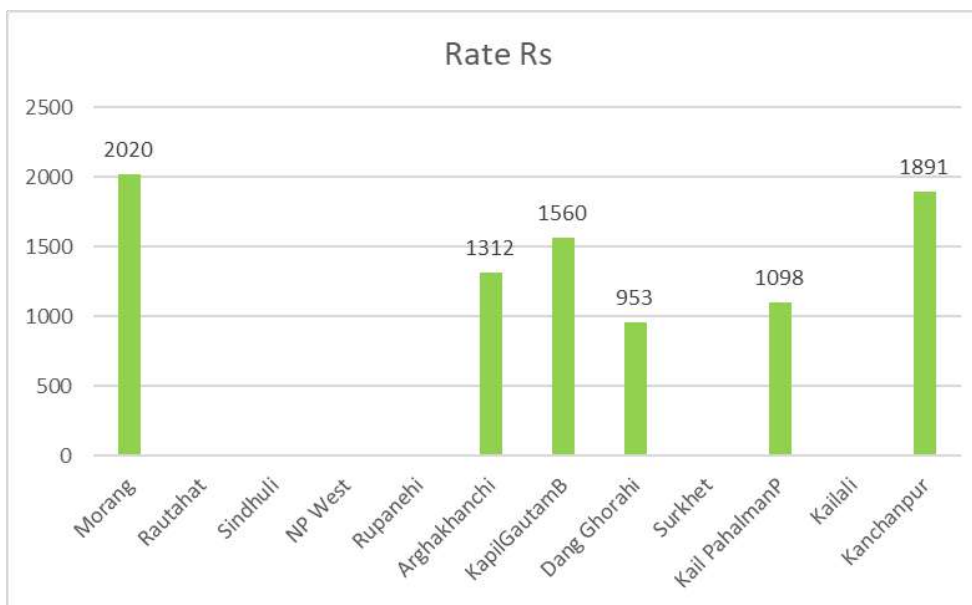
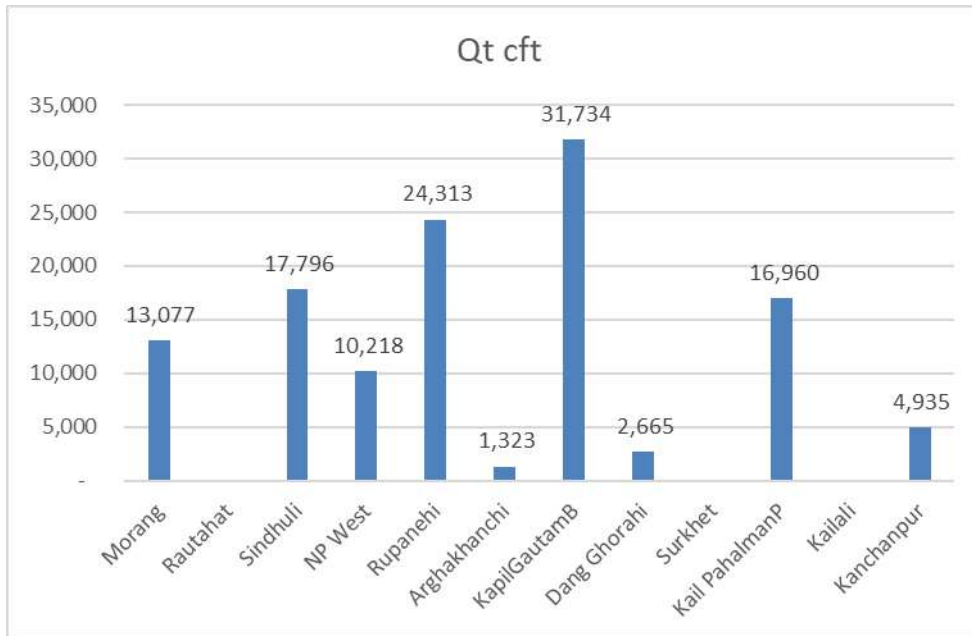
जिल्लाको साल जातको काठको गुणस्तर वा यातायातको अवस्था वा संकलित काठ दाउरा रहेका वनक्षेत्रको अवस्थिति मोरङ तथा कैलाली डिभिजनमा समान रहदा रहदै पनि यस्तो मूल्यान्तर हुनुमा के कारण रहेको छ भन्ने कुरा सम्बन्धित विभाग अथवा समूह स्वयंले अनुसन्धान गर्ने र निकर्षण गर्ने विषय हो। यो विश्लेषणबाट अहिले यो विषय खुल्न सक्दैन।

आर्थिक वर्ष २०७६/७७

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा ९ वटा डिभिजन वन कार्यालयहरू बाट समूह बाहिर साल जातको काठ बिक्री भएको रहेछ। यस आर्थिक वर्षमा जम्मा १,२३,००० घन फिट साल जातको काठ समुदायले समूह बाहिर बिक्री गरेको छ। ३१,७३४ घन फिट अर्थात् २६ प्रतिशत काठ कपिलवस्तु गोतमबुद्ध डिभिजन बाट मात्र बिक्री भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा पनि सामुदायिक वनले समूह भन्दा बाहिर बिक्री गरेको काठको मूल्य अधिकतम रु २,०२० मोरङमा र त्यस पछिको मूल्य रु १,५६० मा कपिलवस्तु गोतमबुद्ध डिभिजनबाट भएको छ। यो विश्लेषणको आधारमा हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को सरदर बिक्री मूल्यको प्रतिस्पर्धात्मक देखिन्छ। ९ वटा वन डिभिजनका माध्यमले जिल्लामा कारोवार भएको कुरा चित्र ४४ बाट देखिन्छ।

चित्र ४ ३ आ व २०७५।७६ साल जातको काठ विक्रि परिमाण र प्रति घन फिट रेट

चित्र ४४ आ व २०७६।७७ साल जातको काठ विक्रि परिमाण र प्रति घन फिट रेट

खण्ड-सात चुनौती र समस्या

६.१ समस्या एवं चुनौतीहरू

राष्ट्रिय वन नीति, २०७५ ले वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने अवधारणालाई आत्मसात गर्दै वनको उत्पादकत्व र वन पैदावारको उत्पादनलाई अभिवृद्धि गर्न वन विज्ञानको वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्न नसकेको देखियो। चालु पन्ध्रौं आवधिक योजनाको लक्ष्य अनुसार वार्षिक रूपमा तीन करोड क्यूबिक फिट काठको उत्पादन गरी काठको आपूर्तिलाई सहज बनाउन र काठमा आत्मनिर्भर भई निर्यात प्रबर्द्धन गर्न वर्तमान वैज्ञानिक व्यवस्थापन सक्षम नहुने देखिन्छ।

हैसियत बिग्रीएको वनलाई रुख, खाँवा, लाश्रा र विरुवा सही अनुपातमा उपस्थित हुने गरी दिगो वनमा रूपान्तरण गरी सतत् रूपमा वन पैदावार प्राप्त गर्नको लागि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन भएको पाइएन। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयारी र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न दक्ष र अनुशासित वन प्रावधिकहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। नेपालमा वन प्रावधिकहरूको पेशालाई प्रभावकारी, मर्यादित, व्यवस्थित र गुणस्तरीय बनाई वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन मार्फत देशको सामाजिक तथा आर्थिक समृद्धिमा योगदान पुऱ्याउन र वन प्रावधिकहरूको सेवाको गुणस्तर कायम गरी वन व्यवस्थापन समूहलाई गुणस्तरीय बनाउन आवश्यक कार्य भएको पाइएन।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्न छनौट गर्दा उपयुक्त भौगोलिक क्षेत्र, वन प्रावधिकहरूको उपलब्धता समूहको आर्थिक क्षमतालाई ध्यानमा राखेर कार्यक्रम संचालन गरेको पाइएन भने वनको भू-संवेदनशिलता, संकटापूर्ण उपस्थिति, जैविक विविधताको दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण स्थान, जैविक मार्ग, गैरकाष्ठ वन पैदावारको उपस्थिती, क्षेत्रफल आदि पक्षहरूमा समेत यथेष्ट ध्यान नदिएको पाइयो।

सबै भौगोलिक क्षेत्र र सबै प्रजातिको लागि एउटै वन सम्बर्द्धन प्रणाली (इरेगुलर सेल्टरउड प्रणाली) को आधारमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्य योजना बनाइएको हुँदा भौगोलिक क्षेत्र, वनको अवस्था, प्रजाति समिश्रण, व्यवस्थापनको उद्देश्य र स्थानीय कारक तत्व (Locality Factor) लाई मध्यनजर गरी मुना प्रणाली, सरपट कटान, छनौट प्रणाली लागायतका अन्य वन सम्बर्द्धन प्रणालीहरू समेत अवलम्बन गरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन नभएको पाइयो।

संविधानतः वन कसको मातहत रहने भन्नेमा संघ र प्रदेशको बुझाई फरक फरक छ। विवाद निरूपण विचाराधिन छ र यसै अन्योलता बीच बेथिती बढ्दै गएको देखिन्छ। नेपालका अधिकांश पहुँच पुग्ने वन (Accessible Forests) उपभोक्ताहरूमा हस्तान्तरण भइसकेको छ। तर सोको व्यवस्थापनलाई दिगो र वैज्ञानिक बनाउन आवश्यक प्राविधिक ज्ञान, शिप, क्षमता, स्रोत, साधन, उपभोक्ताहरूमा विकास भइसकेको छैन। वन प्राविधिकले देखाउने व्यवस्थापन पद्धति पनि जटिल छ। सरलिकृत भएको छैन। अतः प्राविधिक दक्षता र क्षमता अभावमा वन व्यवस्थापन वैज्ञानिक बन्न सकेको छैन।

वन क्षेत्रको भौगोलिक अवस्थिती, हैसियत, उत्पादकत्व, उपभोक्ताको आवश्यकता र भावी स्वरूप इत्यादिका आधारमा वैज्ञानिक वनको पहिचान, कार्ययोजना निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने प्राविधिक क्षमता अभाव छ। अनुभवका आधारमा नेपालमा के के कस्तो वनको व्यवस्थापनमा कुन वन सम्बर्द्धन पद्धति ठीक हुन्छ त भन्ने तय नगरी सबै वनमा एकै पद्धतिको प्रयोगले गर्दा पनि निश्प्रभावि भएको छ, विश्वासनीय बन्न सकेको छैन। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन बारे बुझाई व्यक्ति वा संस्था पिच्छे फरक फरक रहेको छ। जनमानसमा यसबारे बुझाउन नसक्नु र यदा कदा बुझ्न नचाहने समस्या पनि देखिन्छ।

काठ दाउरा संकलन/कटानी गर्ने र खरिद कर्ता एकै व्यक्ति हुनु, गोलीया काठ दाउरा बिक्री गर्दा e-bidding नगर्नु, काठ दाउराको न्यूनतम र अधिकतम मूल्य निर्धारण नहुनु एवम् बजार अनुगमन गरी कालाबजारीमा कोही पनि काठ व्यवसायी नपर्नु नै वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको बदनामीको प्रमुख कारणको रूपमा रहेको छ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका तीनवटा पाटा संरक्षण, सम्बर्द्धन र सदुपयोगमध्ये रुख काटेर बेच्ने तर्फ सबैको ध्यान जान थालेको हो कि भन्ने भएको छ। अहिले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका नाममा अनियमितता गर्न सामुदायिक वनको पदाधिकारी हुने तथा उपभोक्ताहरू समेत कीर्ते हुने जस्ता अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा बढेको छ। वन कार्यालयले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको लागि नभै रुख कटानी गर्न सामुदायिक वन दिने प्रवृत्ति देखिन थालेको छ। यहाँ रुख जोगाउने तर्फभन्दा रुख काटेर काठ बेच्ने प्रतिस्पर्धा हुन थालेको देखिएको छ। यसमा के व्यवस्थापन, के राजनीतिक दलका कार्यकर्ता, के सामुदायिक वनका पदाधिकारी कोही अछुतो रहेको देखिँदैन।

समान भूगोल र एकै किसिमको वनको व्यवस्थापनको लागि तयार पारिएको कार्ययोजनाको फरमेट र Yield regulation method (Area control, volume control, area cum volume control, no. of

trees) मा एकरूपता हुन नसकेको अवस्था रहेको छ। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ मा कार्ययोजनाको विषय सूची सहितको फर्मेट, वन सम्बर्द्धन प्रणालीहरू र Yield regulation methods को बारेमा प्रष्टसँग समावेश नभएको पाइयो।

डिभिजन वन अधिकृतले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको कार्ययोजना स्वीकृत गर्नु अगाडि प्रदेश वन निर्देशनालयमा छलफल गरी सहमति लिनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था नभएको तथा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यमा आर्थिक सुशासन कायम गर्नका लागि सम्बन्धित माथिल्लो निकायहरूबाट नियमित अनुगमन तथा निरीक्षण गरी वन व्यवस्थापनको नाममा गलत कार्य गर्ने व्यक्ति एवम् संस्थालाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याएको समेत पाइएन भने वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यको कार्यान्वयन क्षमता, उपयुक्तता र प्रभावकारिता अध्ययनको लागि आधारहरू र सूचकहरू निर्धारण गरी नियमित रूपमा माथिल्लो निकायबाट अनुगमन तथा नियन्त्रण समेत नभएको पाइयो।

अधिकांश वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू गरीएका वनमा कार्ययोजना उल्लेख भए अनुसार वन व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरू सञ्चालन नभएको र भएकाका हकमा पनि सोले वनको दिगो व्यवस्थापनमा पुर्‍याएको योगदानहरूको बारेमा पनि माथिल्लो निकाय बेखबर रहेको पाइयो। अर्थात, उपल्लो निकायबाट नियमित रूपमा प्राविधिक परीक्षण भएको पाइएन।

मुलतः वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमा हाल देखिएका समस्याहरू मुख्यतः प्रविधिजन्य, प्रवृत्तिजन्य, संरचनागत शासकीय लगायत देहायका समस्याहरू रहेको पाइयो।

प्रविधिजन्य समस्यामा विशेष गरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका सूचक तयार नगरी कार्यान्वयनमा लैजानु, सबै प्रकारका वनमा प्राय एउटै वन सम्बर्द्धन पद्धति लागू गर्नु, वन कटान, मुछान हुवानीमा औजार प्रविधिको प्रयोग नगर्नु, काठ दाउरा संकलन, बिक्री वितरण, लिलाम, मूल्य निर्धारणमा पारदर्शिता र वैज्ञानिक नहुनु एवम् प्रक्रियागत झञ्झट आदि देखिन्छन्।

प्रवृत्तिजन्य समस्यामा घनाजंगल केन्द्रीत कटान हुनु, नयाँ काठको मात्र बिक्री लिलाम गरिनु, काठदाउरा कटान मुछानको ठेक्का बन्दोबस्त पारदर्शी नहुनु, ठेकेदारकै लगानीमा काठ दाउरा संकलन हुँदा जसको लगानी उसैको मनोमालिन्य हुनु, काठ व्यवसायी, वन कर्मचारी र उपभोक्ता पदाधिकारी बीचको साँठगाँठमा वैज्ञानिक वन कार्ययोजना तयारी र हतार हतार कार्यान्वयन हुनु आदी मुख्य देखिन्छन्।

संरचनागत समस्यामा संविधानतः राष्ट्रिय वन प्रदेशको एकल अधिकार सूचिमा भइसकेपछि अन्तर प्रदेश वन भनी संघीय सरकारले आफू मातहत ल्याउने केन्द्रीकृत सोचाइ गलत छ। अन्य प्रदेश जोडिएका भूगोल, स्रोत सम्पदा र समुदायलाई संघले केन्द्रिकृत गर्दै जाने हो भने संघीयताको मर्म र प्रदेशको अस्तित्व अर्थ हिन बन्दछ। कुनै पनि सीमाना दृष्य, अदृष्य, भौतिक, काल्पनिक वा डिजिटल लाइन जे पनि हुन सक्दछ तर सीमाना भनी मानेपछि त्यसलाई व्यवहारमा उतार्नु पर्ने हुन्छ। वन क्षेत्रको हकमा हाल त्यसलाई सम्मान गरीएको पाइदैन। त्यस्तै डि.एफ.ओ., स्थानीय तह, प्रदेश र संघीय मन्त्रालयबीच पनि सहकार्य र समन्वयको वातावरण दहो र दिगो हुन सकेको छैन। वन व्यवस्थापनको नियमनकारी संस्था र व्यापारिक संस्था एउटै भएकोले प्रभावकारी नियमन हुन सकेन।

सुशासनजन्य समस्यामा ठेकेदारकै लगानीमा वन कटानी हुने, बिक्रीमा लगानी कर्ताको बोलबाला हुने र टेण्डर मिलेमतोमा प्रमुख छन्। त्यसै गरी काठ दाउराको न्यूनतम र अधिकतम मूल्य नतोकिनुले वन उपभोक्ताले उचित मूल्य नपाउने, काठ दाउरा उपभोक्ताले चरम महंगी व्यहोर्नु पर्ने र बिचौलीयाले काष्ठ बजार नै प्रभावित पार्ने गरेको अवस्था छ। व्यवसायिहरु सरकारी भन्दा सामुदायिक वनको काठ कटान र बिक्रीमा आकर्षित हुने, वन कर्मचारीहरु पनि काठ कटान र बिक्री हुने क्षेत्रका वनमा जान आकर्षित हुने आदि रहेका छन्। साथै तीनै तहका सरकारबीच प्रभावकारी समन्वय हुन नसकेको देखिन्छ।

समन्वयत्मक समस्यामा जिल्लामा/डिभिजनमा पहुँच र प्रभावका भरमा सरुवा भएर जाने अनुचित कार्यमा संलग्न हुनेहरु दण्डित र असल कार्य गर्ने प्रोत्साहित पनि नहुने कारणले पनि वन क्षेत्र सुशासन युक्त र भ्रष्टाचार मुक्त हुन सकेको छैन। यस्तो अवस्थामा काठ उत्पादन उपभोक्ता समूह, कटानी र बिक्री खरिद गर्ने व्यवसायी एवम् नियामक निकाय बीचको सहकार्य, समन्वय र सम्बन्धका कारण वित्तीय लेनदेन भएको भनी व्यापक जनगुनासो रहेको हुँदा यस सम्बन्धमा छानबिन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

क्षमता अभिवृद्धिजन्य समस्यामा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्दा पुनरुत्पादन, बृक्षारोपण, संरक्षण, सदुपयोग सवै कार्यको संतुलीत योजना बनाउनु पर्नेमा पुनरुत्पादन केन्द्रित भयो भन्ने गुनासा छन्। तराई भित्रि मधेशका अधिकांश वन क्षेत्र हैसियत बिग्रेका र पुनरुत्पादन गर्नु पर्ने पनि छन्। प्राविधिक कर्मचारीहरुको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने क्षमता, तालीम, अनुभव र साधन स्रोतको

लेखाजोखा गरी कसरी क्षमता बृद्धी र कार्य प्रभावकारीता बढाउन सकिन्छ भन्नेमा पनि खासै चासो देखिएन ।

सहभागितात्मक समस्यामा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका विशेष गरी साझेदारी र सामूदायिक वनमा बढी गुनासा सुनिएका छन् । उपभोक्ता भित्रको निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शिता अभाव, लाभको काममा उपभोक्ता कार्यकारी पदाधिकारीको मनोमानी (उदाहरण गैरी गंगा ढ कैलाली) उपभोक्ता र ठेकेदार बीच कुरा नमिले टेण्डर रद्द गरी दिने प्रवृत्ति (उदाहरण नवलपुर जागृती वन समूह हिमाल खबर ०७७/२/२३), वन उपभोक्ता पदाधिकारी चुनावमा राजनीतिको प्रभाव एवम् वन व्यवस्थापन प्रावधिक पक्षमा उपभोक्तालाई प्रशिक्षित गर्न नसक्नु र वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापनलाई समुदायको सहभागिता हुन सक्ने गरी सरलिकृत गर्न नसकिएको अवस्था छ ।

खण्ड-आठ निष्कर्ष तथा सुझाव

७.१ निष्कर्ष

१. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन वा दिगो वन व्यवस्थापन भन्नु वन व्यवस्थापनको उद्देश्य अनुसार वनबाट मानव समुदायले उच्चतम लाभ लिनु हो। उदाहरणको लागि संरक्षित क्षेत्रमा रहेका रुख बिरुवा र चरणक्षेत्रलाई यथावत अवस्थामा राख्ने र त्यहाँ रहेका जैविक विविधताको संरक्षण र सम्बर्द्धन मात्र गर्नु पनि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन हो। त्यस्तै काठ दाउराको आपूर्ती बढाई वन क्षेत्रको प्रति इकाई उत्पादकत्वमा अभिवृद्धि गर्ने, रोटेशन उमेर पुगेका वनहरूमा रिजेनेरेशन फेलिड गरी प्राकृतिक पुनरुत्थान गराउनु पनि वन व्यवस्थापन हो। त्यसैले वन व्यवस्थापनको उद्देश्य वारे अनुगन र नियमन गर्ने निकाय र आम सरोकारवालाहरूलाई स्पष्ट गराउनु आवश्यक देखियो।
२. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने क्रममा विभिन्न डिभिजनहरूका बीचमा केही पृथकता रहेको छ। कार्यक्रम संचालनको क्रममा डिभिजन वन कार्यालयहरूले त्यहाँको भूगोल वन जंगलको अवस्था, वन क्षेत्रमा पर्ने आन्तरिक वा वाह्य प्रभाव, व्यवस्थापन योजनाको केन्द्रीयता आदिका आधारमा केहि थप काम पनि गरेका पाइए। त्यस्तै वनको साइट क्वालिटीका आधारमा माउ रुख छाड्दा तुलनात्मक रूपमा राम्रा रुख काटिने र कमसल हैसियतका रुख माउ रुखको रूपमा रहेको अवस्था पनि देखियो। यसको अन्तर्त्य व्यवस्थापन पक्षले सरोकारवालालाई अर्थ्याउन नसक्दा शंसय र शंकाको अवस्था रह्यो जसलाई चिर्नु आवश्यक छ।
३. वन व्यवस्थापन योजनाको निर्माण, त्यसको स्वीकृती र कार्यान्वयन वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण कडी हो। खास गरी समुदायले वन व्यवस्थापन कार्य योजना निर्माण गर्दा सेवा प्रदायकको माध्यमबाट गर्ने गरेको पाइयो। वाह्य सेवा प्रदायकहरूले वन व्यवस्थापन योजना निर्माण गर्दा ठेकेदार तथा काठ व्यवसायीहरूले प्रभाव पार्न खोज्नु स्वभाविक नै हो। यस्तो विषय डिभिजन वन कार्यालयको जानकारीमा भएको स्थलगत अध्ययनको क्रममा बुझिन आएको छ। यस्तो प्रक्रियामा खास गरी मदर ट्रिको संख्या, तिनीहरू रहने स्थान, वनको विविधताको संरक्षण, सिल्लिभकल्चर अपरेशन, पुनरुत्पादनको संरक्षण, काठ दाउराको बिक्री वितरण आदि रहेका छन्। केही स्थामा भने कथित स्वर्थ समूहको प्रभावमा वन व्यवस्थापन योजना बन्ने

स्वीकृत गरिने र प्लट कटान मुछानका कार्यमा उनिहरुको अग्रिम रकम उपयोग गर्ने परिपाटीले गर्दा काठ दाउरा बिक्री बितरण गर्ने बेलामा बिबाद आउने गरेको, लगानि गर्ने ठेकेदारको तर्फबाट उपभोक्ता तथा वन कर्मचारी माथि अनावश्यक दबाब आउने गरेको पनि अध्ययनको क्रममा जानकारीमा आएको छ। तसर्थ यस्ता बिसंगतिहरुलाई रोक्न ठोस पहल गर्नु पर्ने देखिन्छ।

४. बिगतका धेरै बर्षदेखि नेपालको वन व्यवस्थापनमा सुख्खा ढलापडा मात्र रुख कटान गर्ने परिपाटी चल्दै आएको छ। समय समयमा उच्च स्तरबाट हुने निर्णयहरुले हरियो रुख कटान गर्न बर्जित गरेको पनि छ। आम नागरिक, राजनैतिक कर्मी, सुरक्षा निकाय, पत्रकार लागायत नीति निर्माताको तहसम्म पनि हरियो रुख कटान गर्न हुँदैन भन्ने छाप रहेको छ। त्यसमा पनि सालको रुख त निजीमा त बर्जित रहेको छ भने सरकारी वनमा कुरै भएन। यो बर्जनाको मनस्थितिमा रहेका सरोकारवालाहरुले बैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका कार्यक्रम लागू गर्दा गरिने हरिया रुखहरुको कटान, मुछान र ढलानका कार्यलाई सिधै कानूनले निषेध गरिएको कार्य जस्तो देखिन पुगे। सरकारी कार्य भएकोले यो कामको लागि खासै प्रचार प्रसार पनि सरकारको तर्फबाट गरिएको पाइएन। यसले गर्दा शंकाको सुइ सधै वन कर्मचारी र ठेकेदार तर्फ सोझिइ रह्यो। यसका लागि वनजन्य पर्दाथहरुको व्यवस्थापन गर्दा पारदर्शिता प्रबर्धन गर्नु अनिवार्य देखिन्छ।
५. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन भनेको वन विज्ञान र समाज विज्ञानको फ्यूजन हो। वनको वार्षिक वृद्धि वन व्यवस्थापनका उद्देश्य, बजारका आवश्यकता, रोटेशन एज, पुनरुत्पादन योजना आदि बिषय वन विज्ञानका क्षेत्र हुन। वनबाट हुने आर्थिक लाभ, रोजगारीका अवसर, वनजन्य उद्यमको विकास वनमा आधारित पेशा र व्यवसाय, वन क्षेत्रको सुशासन आदि समाजशास्त्रीय पक्ष हुन। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनले यी दुबै पक्षलाई सम्बोधन गर्नु पर्ने हुन्छ। सामान्यतः संसदीय समितिको स्थलगत अध्ययनको क्रममा कतै एउटा पक्ष त कतै अर्को पक्ष अव्वल रहेको देखिएको छ।
६. सामुदायिक वन कार्ययोजनाको स्वीकृती, साझेदारी वन कार्ययोजनाको स्वीकृती र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन योजनाको स्वीकृति र योजना कार्यान्वयनमा डिभिजन वन कार्यालयको प्रमुख भूमिका रहन्छ। त्यस्तै वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागू भए पछि हुने कटान मुछानबाट आउने काठ दाउराको बिक्री बितरण आदिमा पनि डिभिजन वन कार्यालयको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। कार्यक्रम कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने, दायित्व पनि डिभिजन वन कार्यालयमा

रहेको छ। सारांशमा भन्नु पर्दा डिजायन (वन व्यवस्थापन योजना), कार्यान्वयन, नियन्त्रण र बजार व्यवस्थासम्म एउटै निकाय मात्र निर्णायक तहमा रहेको छ । समितिले सामुदायिक तथा व्यक्तिगत रूपमा छलफल गरेका अधिकांश सरोकारवालाहरूले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका सम्पूर्ण प्रक्रिया भित्र आन्तरिक नियन्त्रण (Internal Control) को पूर्ण अभाव रहेको कुरा बताएका छन्।

७. तराइमा हाल भएका वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनले वनको क्षेत्रफलमा आधारित (Area Based) व्यवस्थापन (Yield regulation) गर्ने गरेका छन् । यसो गर्दा वनबाट हुने अन्य सेवाहरू जस्तै जैविक विविधताको संरक्षण, परिस्थितिकीय सेवाको निरन्तरता, गैह्र काष्ठ वन उपजको व्यवस्थापन, वन्यजन्तुको संरक्षण र सुधार लगायतका विषयहरू गौण देखिएका छन् । त्यस्तै एउटै प्रजातिमा आधारित रहेर व्यवस्थापन योजना निर्माण भएको र कार्यान्वयन पनि सोही बमोजिम भएकोले सरसरति हेर्दा वन क्षेत्रबाट हुने बहुपक्षीय लाभलाई हासिल गर्ने प्रयत्न समेत वन व्यवस्थापन पक्षले नगरेको देखिएको छ ।
८. संसदीय समितिले अध्ययन गरेका सबै जसो स्थानमा Regeneration Filling पछि पलाएका प्राकृतिक पुरुत्पादनको अवस्था धेरै राम्रो देखियो । यसमा आवधिक रूपमा गरिने वन पत्ल्याउने कार्य पनि प्रसंशायोग्य देखियो । तर केहि स्थानमा गत विगत वर्षहरूमा रिजनरेशन प्लटहरूमा आगलागी भएको पनि जानकारी हुन आएको छ ।
९. वन क्षेत्रमा गत विगत वर्षहरू देखि नै सुशासन एवम् पारदर्शिताको पक्षमा प्रश्न उठ्ने गरेको छ । संसदको पूर्व वर्ती समिति: प्राकृतिक स्रोत र साधन समितिले स्थलगत अध्ययन गरि सुधार गर्नु पर्ने विषयमा सम्बन्धित मन्त्रालय एवं तत्कालिन वन विभागलाई दिएको निर्देशन तथा सुझावहरू माथि सम्बद्ध मन्त्रालय र विभागले अवलम्बन नगरेको देखिन्छ । उदाहरणको लागि संसदको पूर्ववर्ती समितिले वि.सं. २०६७ सालमा वन सम्बन्धी अध्ययन गरी दिएको अधिकांश सुझावहरू लाई न त कार्यान्वयन गरियो न त उठाइएका विषयहरूलाई प्रतिरक्षा नै गरिएको पाइयो । यसरी एक प्रकारको वेवास्ताको (Laissez Faire) अवस्थाबाट पूर्ववर्ती निर्देशन र सुझावहरू गएको अनुभव गरिएको छ ।
१०. मन्त्री परिषद्ले मिति २०७७।२।१५ मा गरेको काठ दाउरा संकलन बिक्री वितरण बन्द गर्ने भन्ने निर्णय, संसदको लेखा समितिले अध्ययन गर्न निर्माण गरेको लेखा उपसमिति, कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिले गरेको अध्ययन तथा नेपाल सरकारबाट गठन भएको समितिले गरिरहेको अध्ययनको पृष्ठभूमी समान रहेको पाइएको छ । वि.सं २०६९ सालमा

तत्कालिन वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले गठन गरेको कर्णदलले गरेको विस्तृत अध्ययनको निचोडमा "जिल्ला वन कार्यालय (हाल डिभिजन वन कार्यालय) लाई काठदाउरा बिक्री बितरणको प्रक्रियाबाट अलग्याई वन व्यवस्थापन एवम् नियमनका कार्यमा केन्द्रित गर्नु पर्ने" भन्ने उल्लेखित छ। काठ बिक्री बितरणको कार्य गर्नलाई एउटा विशिष्ट प्रकृतिको प्राधिकरण निर्माण गरी समान प्रकृतिका सरकारी स्वामित्वका काठ दाउरा बिक्री गर्ने निकायहरू खारेज गर्नु पर्ने भन्ने सुझाव पनि यस प्रतिवेदनले प्रदान गरेको छ। बिगतमा यस्ता अध्ययनले समस्याको जड पत्ता लगाई सुझाव समेत प्रदान गरेको अवस्थामा पनि वन तथा वातावरण मन्त्रालय परम्परागत ढंगबाट हट्न नसक्नु यो समस्यालाई थप जटिल बनाउनु हो । झन हाल आएर सामुदायिक वन तथा साझेदारी वन व्यवस्थापनका कार्य प्रदेशको कार्य सूचीमा पुगिसके पछि सम्बद्ध मन्त्रालयलाई क्षेत्राधिकारको विषय उठाएर टकटकन सजिलो भएको छ । यहाँनै स्मरणीय कुरा के छ भने संसदको पूर्ववर्ती समितिले मन्त्रालयलाई सुझाव प्रदान गरेको वर्ष बि.सं. २०६७ साल हो र मन्त्रालय आफैले यस सम्बन्धी अध्ययन गरी प्रतिवेदन प्राप्त गरेको समय २०६९ साल जेष्ठ महिनामा हो । वन क्षेत्रमा नयाँ संरचना लागू भएको बि.सं. २०७५ साल साउन महिना देखि मात्र हो । यसबाट समयमै अत्यावश्यक सुझाव र निर्देशन प्राप्त गर्दा गर्दै पनि उपयुक्त नीतिगत संरचनागत सुधार अवलम्बन नगर्नु वन तथा वातावरण मन्त्रालयको गैर जिम्मेवारी हो भन्ने समितिको निष्कर्ष रहेको छ।

११. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको लागि आधारभूत दस्तावेज भनेको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ हो। त्यस्तै वन क्षेत्रबाट काठ दाउरा संकलन तथा बिक्री बितरण गर्न सामुदायिक वनको हकमा सामुदायिक वनको काठ दाउरा संकलन तथा बिक्री बितरण निर्देशिका, २०७१ र साझेदारी वनको हकमा वन पैदावार संकलन तथा बिक्री बितरण निर्देशिका, २०७३ रहेका छन्। यी मध्ये वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्य विधि, २०७१ सार्वजनिक क्षेत्रको नीतिगत दस्तावेज कम र प्राविधिक प्रतिवेदन बढी देखिन्छ। सार्वजनिक नीतिहरू क्लिष्ट भाषामा हुनु सरोकारवालाहरूले बुझ्न नसक्नु एक तर्फि रूपले सार्वजनिक बहस र परिचर्चा नगराई अनुमोदन गर्दा यस्ता समस्या आएका देखिन्छन्। वन विज्ञानको विषय सबैले बुझ्नु पर्ने पनि हैन तर यससँग जोडिएको समाज विज्ञान, आर्थिक पाटो, परम्परालाई दिएको चुनौति आदिले गर्दा सुरुवात कार्य गर्ने (Startup Action) निकायहरू विभाग वा डिभिजन वन कार्यालयको तर्फबाट उपयुक्त पहल हुन सकेको देखिएन। आजका दिनमा मुलुकका ७७ वटा जिल्लाका ८४ डिभिजन मध्ये ७१ डिभिजन वन कार्यालयहरू अर्थात् ८५ प्रतिशत डिभिजन वन कार्यालयहरूमा कार्यान्वयन

भइरहेको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ यस किसिमको प्राविधिक दस्तावेज मात्र हुन हुँदैन । साथै, यो निर्देशिका लागू भए पछि नेपालमा संविधान आएको र वन ऐन, २०७६ पनि संसदबाट पारित भइसकेको पृष्ठभूमिमा यो कार्यलाई सरल र सहज बनाउने, सार्वजनिक नीतिको रूपमा विकास गर्ने काममा सम्बद्ध निकाय विल्कुलै चुकेको देखिएको छ।

१२. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्य विधि, २०७१ ले नेपालको कुल २१ लाख ८० हजार हेक्टर उत्पादनमूलक वन वैज्ञानिक वनको रूपमा व्यवस्थापन हुन सक्ने आँकलन गरेको छ। प्राप्त तथ्यांक अनुसार प्रदेश ५ मा सबै भन्दा बढी वन क्षेत्र वैज्ञानिक वनका रूपमा हस्तान्तरण भएको छ ।

क्र.स	प्रदेश	संभाव्य बै.वनको क्षेत्र ००० हे	हालसम्म भएका बै.वनको क्षेत्र	प्रदेशगत	प्रगति प्रतिशत
१.	प्रदेश १	११३२५०	१८३३७	९.६	१.६
२.	प्रदेश २	२६३६३०	७०३३	३.८	२.७
३.	बागमती	१०९०८८०	४६१९०	२४.१	४.२
४.	गण्डकी	८१७२९०	२१५०९	११.२	२.६
५.	प्रदेश ५	९७४३८०	५०९६०	२६.६	५.४
६.	कर्णाली	११८३४००	१४६३५	७.६	१.२
७.	सु.पश्चिम	११४६११०	३२९१३.२७	१७.२	२.९
	जम्मा वन	२१८००००	१९१५७७.२७	१००	८.८

वैज्ञानिक वनका पूर्ववर्ती रूपहरूमा कार्यक्रम हुदै आएको भएतापनि यसको वर्तमान स्वरूपमा बजेट विनियोजन र वन क्षेत्रको व्यवस्थापन आ.ब.२०६९/७० देखि हुन थालेको विवरण वन तथा वातावरण मन्त्रालयबाट प्राप्त भएको छ। सम्भाव्य वैज्ञानिक वन २१ लाख ८० हजार हेक्टरको ८.८ प्रतिशत अर्थात् १,९१,५७७.२७ हेक्टर विगत ८ वर्षको अवधिमा व्यवस्थापन हुन गएको तथ्याङ्कले देखाउँदछ। प्रादेशिक रूपमा विश्लेषण गर्दा कर्णाली प्रदेशमा प्रादेशिक वन क्षेत्रको १ प्रतिशत र प्रदेश नं ५ मा प्रदेश भित्र रहेको कुल वनको ५ प्रतिशत वन वैज्ञानिक वनका रूपमा व्यवस्थापन भइरहेको छ। कार्यक्रम शुरु भएको पहिलो ८ वर्षको प्रगतीको आधारमा विश्लेषण गर्दा विगत ८ वर्षको अवधिमा वार्षिक २४,००० हे का दरले वन क्षेत्रमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू भएको छ। यो दरले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि,

२०७१ ले अनुमान गरेको क्षेत्रमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागु गर्न १० वर्ष भन्दा बढी समय लाग्ने देखिन्छ । तर यो क्रमलाई ५ गुणाले बढाउन सके अर्थात वार्षिक १,२०,००० हे का दरले वन क्षेत्रमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागु गरेमा अबको १७ वर्षमा यो लक्ष्य प्राप्त हुन सक्ने देखिन्छ । यसकोलागि चालु १५ औं र अगामी १६ औं योजना अवधिमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको प्रक्रियाले अझ द्रुत गति लिनु पर्छ । अन्यथा कार्यविधिले देखाएका काठ उत्पादन रोजगारी सृजना र राजश्व अनुमान अहिलेको गतिको आधारमा हेर्दा केवल हचुवा लक्ष्य मात्र देखिन आयो ।

१३. साझेदारी वनबाट उत्पादन हुने काठ दाउरा साझेदारी वन निर्देशिका, २०६८ बमोजिम सरकार (डिभिजनल वन कार्यालय) र साझेदारी वन समूहका बीचमा ५० प्रतिशतका दरले बाँडफाँड गरिन्छ । समूहले आफ्नो भागबाट आफ्ना उपभोक्तालाई पुर्याई बाँकी अन्यत्र बिक्री गर्दछ । डिभिजन वन कार्यालयले पनि आफूले प्राप्त गरेको ५० प्रतिशत भाग मध्ये जिल्लाको आवश्यकता र मागलाई हेरि जिल्ला वन पैदावार आपूर्ति समिति मार्फत जिल्ला भित्र बिक्री वितरण गर्दछ । बाँकी काठ दाउरा काठ दाउरा संकलन तथा बिक्री वितरण निर्देशिका, २०७३ बमोजिम लिलाम बिक्री गर्दछ । त्यस्तै गरी समुदायिक वनले आफूले उत्पादन गरेको काठ दाउरा सा.वको काठ दाउरा संकलन बिक्री वितरण निर्देशिका, २०७१ र वन उपभोक्ता समितिको आर्थिक कार्य विधि, २०७३ को अधिनमा रहेर सकलन तथा समूह भित्र एवं बाहिर बिक्री वितरण गर्ने गर्दछ । यी सबै प्रक्रियामा केहि प्रश्नहरू उठ्ने गरेका छन् । यसरी उठ्ने गरेका मुख्य प्रश्नहरू तलका दुईवटा तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

सामुदायिक वनका हकमा				
क्र.स.	कार्यक्रम	गतिविधि	जिम्मेवारी	उठेका प्रश्न
१.	योजना निर्माण	वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन योजनाको स्वीकृती	डि.व.का	व्यवस्थापन योजना निर्माण गर्दा लाग्ने खर्चका बारेमा प्रश्न उठ्ने गरेको ।
२.	छपान	स्वीकृत योजना बमोजिम छपानका कार्य गर्ने	डि.व.अ को स्वीकृतिमा उ.स	छपान अनुगमन राम्ररी नभएको भन्ने बारेमा प्रश्न उठ्ने गरेको ।

३.	रिजनरेशन फेलिड ढलापडा संकलन घाटगद्दी	अमानत वा घटाघटबाट ठेकेदार मार्फत	उ.स	कटान मुछानका क्रममा लाग्ने खर्च कसले व्यहोरेको प्रति क्यू फिट वा प्रति चट्टा कसरी संकलन खर्चको प्रयोग भएको भन्ने विषयमा प्रश्न उठेका छन्।
४.	बिक्री बितरण	संकलन भएको काठ दाउरा पहिलो प्राथमिकतामा उपभोक्ता बाकी लाई सहमतिलिई लिलाम बढाबढ द्वारा समूह भन्दा बाहिर बिक्री गर्ने	डि.व.अ को सहमतिमा उ.स	आन्तरिक खपतका लागि समूह भित्र सहुलियत दरमा वितरित काठको अन्तिम उपयोग कहा हुन्छ भन्ने विषय र वाकी काठ दाउरा समूह भन्दा बाहिर विक्री गर्न निर्णय भइ लिलाम बढावढबाट स्वीकृत हुने मूल्यका बारेमा धेरै प्रश्न उठ्ने गरेको पाइयो।

साझेदारी वनका हकमा

क्र.स.	कार्यक्रम	गतिविधि	जिम्मेवारी	उठेका प्रश्न
१.	व्यवस्थापन योजना तयारी	विभाग तहमा स्वीकृत भएको साझेदारी वन व्यवस्थापन योजनामा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि अनुरूप विस्तृत योजना बनाउने	समिति समूह	
२.	छपान र अनुगमन		डि.व.का/क्षे का.	सामुदायिक वनमा उठ्ने गरेका प्रश्न जस्तै प्रश्न यहा पनि उठ्ने गरेका छन् ।

३.	वार्षिक कटान मुछ्यान र घाटगद्दी	निर्देशिका बमोजिम ठेकेदार घटाघट	समिति/डि वन का	
४.	बिक्री बितरण	प्राप्त काठलाई डि.व.का र साझेदारी वन समिति बीच ५०:५० का अनुपातमा भाग लगाउने	डि.व.का र समिति	
५.	५० प्रतिशत समितिको भागको काठको बिक्री वितरण	उपभोक्ताहरूलाई बितरण (आपूर्ति समितिको दरमा) बाँकी भएका काठ लिलाम बिक्री	समिति/डि वन का	
६.	५० प्रतिशत डिभिजन वन कार्यालयको भागको काठ दाउराको बिक्री वितरण	१ आपूर्ति समितिबाट बिक्री २ डिभिजन वन कार्यालयबाट बिक्री ३ वन निगम बाट बिक्री	डिभिजन वन कार्यालय	१ आपूर्ति समितिबाट वितरित काठको अन्तिम उपयोग कहा हुन्छ भन्ने विषय र २ डिभिजन वन कार्यालयबाट लिलाम बढावढ हुने काठ दाउराको स्वीकृत मूल्यका बारेमा धेरै प्रश्न उठ्ने गरेको पाइयो। हाल प्रत्यायोजित अधिकार बमोजिम रु २५ लाख सम्मको लट डिभिजनल वन अधिकृतबाट स्वीकृत गर्न सक्ने अधिकार छ ।

१४. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्य संस्थागत र नीतिगत जालो भित्र पसेर जटिल प्रक्रियाका रूपमा देखिएका छन्। वन ऐन, नियमावली र त्यसका आधारमा बनेका तीन वटा निर्देशिकाहरू

दुई वटा कार्यविधीहरू र स्वीकृत कार्य योजनाका अधिनमा रहेर वन व्यवस्थापन अन्तर्गत हुने कार्य सम्पन्न हन्छन् । त्यस माथि प्रदेश मन्त्रालयबाट गरिने निर्देशन, स्थानीय राजनैतिक दलहरूको, ठेकेदार र समितिहरूको दबाव पनि उत्तिकै छ । डिभिजन वन कार्यालय र यस अन्तर्गतका निकायहरू प्रहरी र प्रशासन, कर अन्तशुल्क, वन संरक्षणका लागि प्रदेशिक नियमहरू संस्थाहरू, उपभोक्ता समिति र समूह, साझेदारी उपभोक्ता र समूह, ती समूहका छाता संघ तथा महासंघहरू पनि यस प्रक्रियामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सामेल हुन आई पुग्दछन्। बेला बेलामा हुने संघीय निकायका अनुगमन, निर्देशन र सरकारबाट समय समयमा गिरने रोक्का/फुक्का जस्ता प्रक्रियाले वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सम्पूर्ण श्रृंखलामा थप जटिलता थप्ने गरेको छ। यदि वन व्यवस्थापन कृषि प्रणालि जस्तै हो र बाली पाक्न लाग्ने समय मात्र फरक हो भने वन व्यवस्थापनका सम्पूर्ण प्रक्रिया कृषि कार्य जस्तै किन सरल हुन सक्दैनन्? यदि वन व्यवस्थापनको आयाम तीन महिने वा छ महिने कृषि कार्य भन्दा पृथक हो भने त्यसमा सम्बद्ध विशेषज्ञ, सेवा संचालन गर्ने मन्त्रालयले विशेष व्यवस्था गर्नु पर्दछ। वन व्यवस्थापन क्षेत्रलाई अधिकार क्षेत्र र दायित्वको सीमा भित्र राखेर जटिल भन्दा जटिल बनाउन जायज भएन।

१५. एउटा जिल्लामा एकै प्रकारको काम गर्न पाँच थरिका निकायहरू रहेका छन् । (१) वन निगम (२) जिल्ला वन पैदावार आपूर्ति समिति (३) सामूदायिक वन उपभोक्ता समिति र (४) साझेदारी वन उपभोक्ता समिति (५) डिभिजनल वन कार्यालय । यी सबैले प्रकारान्तरले काठ दाउरा बिक्री बन्दोबस्त गर्ने गर्दछन् । एउटा जिल्लामा एकै प्रकारको काम गर्न पाँच थरिका निकायको आवश्यकता पर्ने नै हो त? महत्वपूर्ण कुरा के छ भने उत्पादन हुने क्षेत्रको आयात घट्टै गएको छ। त्यस्तै उत्पादन हुने वन क्षेत्रको गुणवत्ता (Quality) पनि मुलुकका सबै जिल्लाहरूमा हासोन्मुख अवस्थामा छ । त्रिभुवन विश्व विद्यालयले नारायणी नदी पश्चिमका तराईका जिल्लाको तराई र भित्री मधेसमा गरेको हालैको अध्ययनले सन् १९९० देखि सन् २०२० सम्म २६००० हेक्टर वन क्षेत्र अन्य क्षेत्रमा परिवर्तन भएको देखाएको छ। अर्थात् प्रत्येक वर्ष १००० हेक्टर वरावरको वन जंगल मासिने गरेको छ । नीति, नियम र निर्देशनका संख्या बढाउने चाहिने वा नचाहिने संस्थाहरू खडा गर्ने र प्रकारान्तरले वन क्षेत्रको आयात र गुणावस्था प्रति वर्ष घट्टै जाने हो भने हामीले विगतका वर्षहरू देखि गर्दै आएको पद्धतिलाई गम्भिर ढंगले विश्लेषण गर्नु पर्ने बेला भएको छ । अनावश्यक संस्था र प्रक्रियालाई निर्ममतापूर्वक हटाएर

एउटा सफा पानामा नयाँ आकृति कोरे जस्तै गरी वन व्यवस्थापनका कार्य गर्ने पर्दछ। तसर्थ सम्बद्ध मन्त्रालय बिषय विज्ञ तथा नीति निर्माताहरु सबैको लागि यो चुनौतिको बिषय हो।

१६. वनको पहिचानमा सरोकारवालाहरूसँग छलफल स्टाफ मिटिङ्ग, वन उपभोक्ताहरुको सहमती, राजनैतिक दलसँग अन्तरकृया, पत्रकारहरुलाई जानकारी, जिल्ला वन समन्वय समितिहरुको बैठक, कार्यान्वयनको वखतममा पनि नियमित रूपमा कार्यप्रगति र भावि कार्यक्रमका विषयमा अगाडि उल्लेखित वर्गहरूसँग स्थलगत अवलोकन र सल्लाह सुझाव लिने लगायतका कार्यहरु गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर उक्त कार्यमा निर्वाचित पालिका तथा प्रदेशको सहभागिताका सम्बन्धमा स्थानीय तहको निर्वाचन भएको तीन वर्ष बितिसकदा समेत पनि कुनै कार्य प्रारम्भ नहुनु, साथै जिल्ला समन्वय समिति लगायतसँग अन्तरनिकाय समन्वयको अभाव देखियो ।

१७. नेपालको वन सम्पदा आर्थिक सम्बृद्धि र सन्तुलित पर्यावरणको दिगो आधार हुन सक्ने गरी प्रयोगमा ल्याउन नसकेको अवस्था छ । फलस्वरूप मुलुकभित्र निर्माणको लागि प्रयोग हुने काठ तथा फर्निचर आयातमा वृद्धि भइरहेको छ। काठ दाउरा लगायत वन पैदावारको नेपाल सरकारले मिति २०७४/४/१८ को निर्णयानुसार नेपाल वन निगम गठन गरी कार्य प्रारम्भ गरिसकेको समेत छ वनको ठेक्का सम्बन्धी कार्यविधि, प्रक्रिया तथा निर्णयलाई अझ बढी खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउन, खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, इमान्दारीता, जवाफदेहीता र विश्वशनीयता प्रवर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढङ्गबाट खरिदको व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गरी व्यवसायीलाई विना भेदभाव ठेक्का प्रक्रियामा सहभागी हुने समान अवसर सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने सरल टेण्डर तथा ठेक्का प्रक्रियाको अभाव रहेको देखियो ।

६.२ निर्देशन

नेपालको वनजन्य पारिस्थितिकीय प्रणालिको संरक्षण गर्दै नेपाललाई आवश्यक पर्ने वन पैदावारहरुको उत्पादन स्वदेश भित्रै गरी तिनको आयात प्रतिस्थापन गर्ने र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा वन क्षेत्रबाट ठोस योगदान पुऱ्याई "समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली" को नारालाई साकार तुल्याउन नेपालको संविधान, वन

नीति, २०७५ र वन ऐन, २०७६ कार्यान्वयनमा रहेको वर्तमान सन्दर्भमा विद्यमान वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ को सट्टा नयाँ कार्यविधि निर्माण गरी वनको वैज्ञानिक ढंगले व्यवस्थापन गर्नका लागि निम्न उल्लेखित सुझावहरूको ठोस कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिने।

१. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधिको कार्यान्वयनको समस्याहरू, यस सम्बन्धमा देखापरेका विसंगतिहरूलाई तत्कालै सुधार गर्न, वेधितिहरू सम्बन्धमा आवश्यक मापदण्ड/निर्देशिका बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउन, टेण्डर एवम् ठेक्का प्रक्रियालाई सरलीकृत, परादर्शि बनाउन, समयमा नै निर्णय नगर्ने/लापरवाही गर्ने/गुणस्तरीय कार्य सम्पादन नगर्ने पदाधिकारीहरू (निर्णयकर्ता, परामर्शदाता, व्यवसायी लगायत) लाई कारबाही गर्न तथा राम्रो काम गर्नेलाई पुरस्कृत गर्न,
२. नयाँ बन्ने वन प्रवर्धन कार्यविधि वा निर्देशिकामा वन तथा वातावरण मन्त्रालयले वनको दिगो व्यवस्थापनका लागि नीतिगत मापदण्डहरू तयार गर्ने र कार्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धी विषयमा प्रदेश तहमा वन क्षेत्र हेर्ने मन्त्रालयले आवश्यक कार्यविधि/निर्देशिका निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउदा वन प्रवर्धनका कार्यक्रमलाई कार्ययोजना स्वीकृति गर्दाका चरणमा नै तयार गरी कार्यविधि/निर्देशिका अङ्गका रूपमा राख्ने व्यवस्था मिलाउन,
३. वनको पहिचान गर्न, सक्रिय समूहहरू परिचालन गर्न, बिस्तृत वन सर्वेक्षण गर्न र वनजन्य पदार्थको मौज्जात विश्लेषण गर्ने जस्ता कार्य गर्न सिलसिलेवार रूपमा कामका बारेमा समेत स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरी कार्यविधि/निर्देशिका जारी गर्न,
४. वैज्ञानिक वनका विविध पक्षहरूसँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरू बीच समन्वयको अभाव देखिएकाले उत्पन्न हुन सक्ने समस्याहरूलाई एकद्वार प्रणालीबाट समाधान गर्न माननीय मन्त्री स्तरीय एक उच्च संयन्त्र निर्माण गरी प्रभावकारी अन्तरसमन्वय कायम गर्दै कार्यसम्पादन गर्न/गराउन,
५. सम्बेदनशील चुरेक्षेत्रको बचावट, पर्यावरणको रक्षा, सीमसार तथा पानीको मुहान क्षेत्रको संरक्षण गर्न नेपालको पूर्व देखि पश्चिम तराईको माथिल्लो भागमा फैलिएको चुरे क्षेत्रको संरक्षणको लागि ठोस कार्यक्रम ल्याउन,
६. नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदबाट भएको काठ दाउरा संकलन तथा बिक्री वितरणलाई पूर्ण रूपमा बन्द गर्ने निर्णयका कारण कानून बमोजिम कटान गरी घाट गद्दी गरिएका काठ तथा

दाउराहरु उचित व्यवस्थापनका अभावमा कुहिने, सडने वा काम नलागी उपयोगमा नआउने हुने हुँदा उक्त निर्णय तत्काल फिर्ता लिई काठ दाउरा संकलन, बिक्री वितरण खोल्न,

७. वन व्यवस्थापन योजना निर्माण, कार्यान्वयन, नियन्त्रण र बजार व्यवस्था अन्तर्गतका कार्यक्रम बनाउने, स्वीकृत गर्ने, नियमन गर्ने, बजारीकरण गर्ने सबै अधिकार एकै निकायमा राख्दा संगठन भित्र आन्तरिक नियन्त्रण (Internal Control) अभाव भई बेथिति मौलाएको हुँदा सोको निवारणका लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउन ।

अनुसूची - १

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन अनुगमन उपसमिति/कार्यदल चेक लिष्ट

प्रदेश:

जिल्ला:

वैज्ञानिक वनको नाम:

जिम्मेवार अधिकृतको पद नाम थर:

१ वैज्ञानिक वनको पहिचान सम्बन्धमा:

- a. वन उपभोक्ताहरूसँग भएको छलफलको Minute को प्रतिलिपि
- b. जिल्ला वन कार्यालयको अभिलेख
- c. तत्कालिन नक्सा
- d. कर्मचारी बैठकको निर्णयको प्रतिलिपि
- e. जिल्ला वन समन्वय समितिको अन्तिम छनौटको निर्णयको प्रतिलिपि
- f. वनको आकार (हेक्टरमा)

२ वन व्यवस्थापनको कार्य योजना

- a. स्टाफ मिटिङ्ग निर्णय प्रतिलिपि
- b. साझेदारी र सामुदायिक वन उपभोक्ताहरूसँग छलफल गरी भएको सहमतिको निर्णय प्रतिलिपि
- c. राजनैतिक दलहरूसँग भएको छलफलको Minute को प्रतिलिपि
- d. पत्रकारसँग भएको अन्तरक्रियाको Minute को प्रतिलिपि
- e. कार्यान्वयनको बखतमा कार्यप्रगति तथा भावी कार्यक्रम सरोकारवालाहरूसँग छलफल गराएको छलफलको प्रतिलिपि
- f. निजहरुलाई स्थलगत अवलोकन गराएको र निजहरुबाट प्राप्त सुझावको प्रतिलिपि

३ वनको वृत्तत सर्वेक्षणको सबै तथ्याङ्क फिल्डबुकमा लेखिएको फिल्डबुकको प्रतिलिपि

४ सीमाना सर्वेक्षण: सीमानामा रहेका सामुदायिक वन आवादी जग्गाका धनीहरूसँग भएको छलफल र उनीहरुको समेत उपस्थितिमा भएको सर्वेक्षणको प्रतिलिपि

५ कम्पार्टमेण्ट विभाजन कसरी भएको छ सोको विवरण

६ सबकम्पार्टमेण्ट

- ७ सवकम्पार्टमेण्टको क्षेत्रफल (हेक्टरमा)
- ८ Felling Series
- ९ Annual felling Area वार्षिक कटान क्षेत्र पहिचान
- १० Periodic Block को संख्या
- ११ Recreation Period पुनरोत्पादन अवधि
- १२ Rotation बाली चक्र
- १३ तयार पारिएको नक्साको प्रतिलिपि
  - i. ब्लक र तिनको क्षेत्रफल देखिने
  - ii. ब्लक र कम्पार्टमेण्ट देखिने
  - iii. कम्पार्टमेण्ट र सवकम्पार्टमेण्ट देखिने
  - iv. कम्पार्टमेण्ट, सवकम्पार्टमेण्ट र ती भित्र राखिएका स्याम्पल प्लट देखिने
  - v. वन व्यवस्थापनका कृयाकलापहरु देखिने
- १४ वन स्रोतको सर्वेक्षणको प्रतिलिपि
- १५ नमूना प्लट निर्धारणको प्रतिलिपि
- १६ नमूना प्लटमा रुख विरुवा मापनको प्रतिलिपि
- १७ वन स्रोत सर्वेक्षणको तथ्याङ्क रेकर्डिङ्ग फारमको प्रतिलिपि
- १८ वनको मौज्दातको विश्लेषणको प्रतिलिपि
- १९ वार्षिक रूपमा उत्पादन हुने काठदाउराको उत्पादनको परिमाण निर्धारणको प्रतिलिपि
- २० सामाजिक आर्थिक तथ्याङ्कको प्रतिलिपि
- २१ वन व्यवस्थापनको Vision\Goal, Objectives, Result को प्रतिलिपि
- २२ सोच तालिका Log frame प्रतिलिपि
- २३ वन सम्बर्द्धन प्रणालीको प्रतिलिपि
- २४ वन व्यवस्थापन कार्यक्रम पहिचान तथा लागत अनुमान
- २५ वित्तीय आर्थिक विश्लेषणको प्रतिलिपि
- २६ कार्ययोजना लेखन र स्वीकृतिको प्रतिलिपि
- २७ रुख नक्साकनको प्रतिलिपि
- २८ रुखहरुको सूचिको प्रतिलिपि
- २९ पुनर्उत्पादन सर्वेको तथ्याङ्क रेकर्डको प्रतिलिपि
- ३० माउ रुखहरुको स्थलगत जाँच र रिग पेन्टिङ्ग

- ३१ वार्षिक रूपमा कटान गरिने रुखहरुको संख्या निर्धारण र पहिचानको प्रतिलिपि
- ३२ छपान तथा कटान गरिने रुखहरुबाट प्राप्त हुने काठदाउराको मूल्याङ्कनको प्रतिलिपि
- ३३ प्राप्त भएको राजश्व आर्थिक वर्षानुसार
- ३४ वार्षिक रोजगारी सृजना भएको संख्या
- ३५ वनपैदावारको आपूर्ती आर्थिक वर्षानुसार

अनुसूची - २

स्थलगत अवलोकन गरिएका वन क्षेत्रहरू

- १ कञ्चनपुर
  - क बैजनाथ सामुदायिक वन
  - ख श्रीकृष्ण सामुदायिक वन
  - ग हरियाली सामुदायिक वन
  - घ सिंहपुर सामुदायिक वन
- २ कैलाली
  - क रानीफाँटा सामुदायिक वन
  - ख गौरीगंगा सामुदायिक
  - ग बाह्रवन सामुदायिक वन
  - घ विरेन्द्र सामुदायिक वन
  - ङ रानीजरुवा सामुदायिक वन
  - च मुक्त कम्पेया सामुदायिक वन
- ३ बर्दिया
  - क कोपिला सामुदायिक वन
  - ख किसान सामुदायिक वन
  - ग खोदाउ सामुदायिक वन
- ४ बाँके
  - क जय दुर्गाभवानी सामुदायिक वन
- ५ दाङ
  - क गौरी सामुदायिक वन
  - ख सूर्य सामुदायिक वन
- ६ सिन्धुली
  - क सिन्दुरेटार सामुदायिक वन
  - ख कालिका सामुदायिक वन
- ७ झापा
  - क कालिका सामुदायिक वन
  - ख हातेमालो सामुदायिक वन

ग चन्द्रगढी सामुदायिक वन
८ मोरङ

क नमुना सामुदायिक वन
ख जनसेवा सामुदायिक वन
ग शान्ती सामुदायिक वन
घ सुकना सामुदायिक वन

९ सुनसरी

क पञ्चकन्या सामुदायिक वन
ख पानवारी सामुदायिक वन

१० नवलपरासी पूर्व

क शिव सामुदायिक वन
ख नवदुर्गा सामुदायिक वन
ग जनजागरण सामुदायिक वन

११ कपिलवस्तु

क तिलौराकोट साझेदारी वन
ख रामलक्ष्मण सामुदायिक वन

अनुसूची ३

नेपाल वन प्राविधिक संघको धारणा

समाज कल्याण परिषद
शावद्धता च. १५८२५

जि.प्र.का. काठमाण्डौ
च. नं. १०/०३१-३२
प.फा.नं. ३०१

नेपाल वन प्राविधिक संघ
NEPAL FORESTERS' ASSOCIATION

च. नं.

०१/०६६/६८

मिति : २०७७/०४/१२

EXECUTIVE COMMITTEE
(2074-2077)

PRESIDENT

Kumud Shrestha

VICE PRESIDENT

Shri Prasad Baral

GENERAL SECRETARY

Basant Babu Shrestha

JOINT SECRETARY

Madhav Prasad Deo

TREASURER

Rakesh Ranjan Das

JOINT TREASURER

Sanjaya Tiwari

MEMBERS

Lilabati Timalaina

Saraswati Aryal

Sabina Prujapati

Anil Sah

Nirajan Khadka

Ramesh Dulal

Ajaya Yadav

Bechan Mahato

Binda Joshi

CONTACT ADDRESS

MAIL

P O Box 2761

Kathmandu, Nepal

TEL/FAX

+977-1-4220401

EMAIL

nfa@mail.com.np/

nfa2073@gmail.com

WEBSITE

<http://www.nfa.org.np>

प्रतिनिधि सभा

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समिति

दस्तावेज नं. ०६

मिति: २०७६/०४/१३

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समिति
प्रतिनिधि सभा, संघीय संसद

विषय: नेपाल वन प्राविधिक संघको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी आधिकारिक
धारणा बारे ।

उपरोक्त विषयमा मिति २०७७/०४/०७ गते त्यहाँ बाट प्राप्त पत्र (च.नं ०५) अनुसार
नेपाल वन प्राविधिक संघको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी आधिकारिक धारणा यसै
पत्र साथ संलग्न गरिएको व्यहोरा जानकारीको लागि अनुरोध छ ।

कुमुद श्रेष्ठ
(अध्यक्ष)

नेपाल वन प्राविधिक संघको बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी धारणा

साराँसः

विश्वभर कार्यान्वयनमा आई रहेका स्थापित वन विज्ञान अन्तर्गत रहेको वन संवर्धन प्रणालीमा आधारित वैज्ञानिक/दिगो वन व्यवस्थापनको कुनै विकल्प आजको विश्वमा छैन, तसर्थ यहि प्रविधि विश्व भर अध्ययन अध्यापन गरिन्छ । नेपालमा पनि यसलाई सबै भौगोलिक क्षेत्रका वनमा लागु गर्नु पर्दछ । यो पद्धति लागु गर्न दक्ष प्राविधिकको आवश्यकता पर्ने हुँदा वन कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धि गर्नका साथै वन व्यवस्थापन समूहहरूलाई गुण स्तरीय प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउन तत्काल नेपाल वन प्राविधिक परिषद (Nepal Forester Council) को गठन गर्नु पर्ने, बदलिँदो परिस्थितिमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति तथा कार्यविधि, निर्देशिकाको तत्काल बहस, छलफल गरी सबै पक्षको संलग्नतामा पुनरावलोकन गरी परिमार्जन गर्नु पर्दछ । साथै नागरिक समाज, सबै राजनैतिक तह, संचार कर्मी लगायतका सरोकार वालाहरूलाई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन र यसको महत्व सम्बन्धी जन चेतना अभिवृद्धि हुने कार्यक्रमहरू पनि संचालन गर्नु पर्दछ ।

हालको अवस्थामा दिगो / बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन वन विज्ञानको सर्वस्वीकार्य सिद्धान्तमा आधारित भएतापनि केही वनहरूमा यसको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नहुँदा समस्या देखिएको छ । कार्यान्वयन तहमा देखिएको समस्यालाई समयमै सत्य तथ्य रूपमा छानबिन गरी नियतबश गलत गर्ने व्यक्ति तथा संस्थालाई कारवाहीको दायरामा ल्याई वन क्षेत्रले राष्ट्रको समृद्धिमा योगदान पुर्याउन राष्ट्रिय वन नीति २०७५ र वन क्षेत्रको रणनीति २०७२ ले जोड दिएको र नेपाल सरकारको आ.व. २०७७/७८ को नीति तथा कार्यक्रममा समावेश भएको बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यलाई निर्वाध रूपमा अगाडि बढाउन पर्दछ भन्ने नेपाल वन प्राविधिक संघको स्पष्ट धारणा रहेको छ ।

संघका

१. पृष्ठभूमि

नेपालको कुल भू-भागको ४०.३६ प्रतिशत वन र ४.३८ प्रतिशत झाडी तथा बुट्यान क्षेत्र गरी कुल क्षेत्रफलको ४४.७४ प्रतिशत वन क्षेत्रले ओगटेको छ । नेपालको भू-धरातलीय आधारमा हेर्दा सबैभन्दा बढी वन क्षेत्र मध्य पहाड (३७.८०%) मा छ भने सबैभन्दा कम वन क्षेत्र तराई (६.९०%) मा रहेको छ । कुल वन क्षेत्रमध्ये संरक्षित क्षेत्र भन्दाबाहिर ८२.६८% र संरक्षित क्षेत्रमा १७.३२% वन रहेको पाइएको छ । प्रजातिगत आधारमा कूल वन क्षेत्रको सालले १५.२७ प्रतिशत, खोटेसल्लाले ८.४५ प्रतिशत, बाँझले ७.६४ प्रतिशत र गोब्रेसल्लाले ३.३७ प्रतिशत क्षेत्र ओगटेको छ (राष्ट्रिय वन स्रोत सर्वेक्षण २०१०-१४) । कुल वन क्षेत्रको सबैभन्दा बढी वन क्षेत्र कर्णाली प्रदेशमा रहेको छ भने सबैभन्दा कम वन क्षेत्र प्रदेश नं. २ मा रहेको छ (वन तथा वातावरण मन्त्रालय, २०७६) ।

आ. व. २०७४/७५ को तुलनामा आ.व. २०७५/७६ मा काठको आयात २० प्रतिशतले घटेको छ । आ. व. २०७४/७५ मा काठको आयात ९ लाख ७५ हजार क्यू. फि. रहेको छ ।

आय तथा रोजगारीको दृष्टिकोणले वन क्षेत्र अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा रहँदै आएको छ । राष्ट्रिय वन नीति २०७५ ले वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने अवधारणालाई अघि सारेको छ । चालु पन्ध्रौं आवधिक योजनामा वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन र उद्यमशिलताबाट समृद्धि र सुखमा योगदान पुर्याउने उल्लेख छ । यस योजनाले हालको १ करोड ५० लाख क्यू. फि. काठ उत्पादन हुँदै आएकोमा योजनाको अन्त्यमा प्रतिवर्ष कम्तिमा ३ करोड काठ उत्पादन गर्ने लक्ष्य लिएको छ । नेपाल सरकारको चालू आ.व. २०७७/०७८ को नीति तथा कार्यक्रममा दिगो एवं बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन र वनजन्य उद्यम विकास गर्न समृद्धिको लागि वन कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि बजेट समेत विनियोजन भएको छ ।

भविष्यका सन्ततीको लागि श्रोतको जगेर्ना गर्दै अहिलेको पुस्ताको आवश्यकता पुरा गर्नु दिगो विकास हो । दिगो विकासको सिद्धान्त दिगो वन विकासमा पनि लागू हुन्छ । आर्थिक परिप्रेक्षले लाभप्रद, वातावरणीय हिसाबले सुरक्षित, सामाजिक दृष्टिकोणमा स्वीकार्य र वनले प्रदान गर्ने वस्तु तथा सेवाको निरन्तरता वा वृद्धि हुने गरी गरिने वन व्यवस्थापन नै दिगो वन व्यवस्थापन हो । दिगो वन व्यवस्थापन सुनिश्चित गरी गरिने वन व्यवस्थापनलाई बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पनि भन्न सकिन्छ (बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि २०७१) । दिगो वन व्यवस्थापन साध्य हो भने बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन दिगो वन व्यवस्थापन प्राप्त गर्ने साधन हो । वन एक नविकरणीय प्राकृतिक स्रोत भएकोले यसको उचित व्यवस्थापन तथा सदुपयोगबाट राष्ट्रिय तथा स्थानीय अर्थतन्त्रमा उल्लेखनीय योगदान पुर्याउन सकिन्छ । राष्ट्रिय वन योजना २०३३, वन विकास गुरु योजना २०४६, परिमार्जित वन नीति २०५७, वन ऐन २०७६, राष्ट्रिय वन नीति २०७५ र वन क्षेत्रको रणनीति २०७२ ले वनको दिगो व्यवस्थापनको लागि जोड दिएका छन् । बैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको कार्ययोजना तयारी तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि वन तथा वातावरण मन्त्रालयले

२

सहायक

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि २०७१ स्वीकृत गरेको छ । तसर्थ चक्ला वन, साझेदारी वन वा सामुदायिक वन जुनसुकै व्यवस्थापन मोडालिटी भए तापनि दिगो रूपमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्नुपर्ने टङ्कारो आवश्यकता छ । खासगरी तराईका वन व्यवस्थापन हुन नसक्दा वनको हैसियत दिन प्रतिदिन बिग्रदो छ भने वन पैदावार समेत उचित उत्पादन नहुँदा आपूर्तिमा विभिन्न समस्याहरू देखिएका छन् ।

२. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको औचित्य

नेपालमा विगत दश वर्षको अवधिमा वनको क्षेत्रफल (३९.६ प्रतिशतबाट ४४.७४ प्रतिशत) मा बृद्धि भएतापनि वनको हैसियत (काण्ड आयतन १७८ घ.मि. बाट १६५ घ.मि. प्रति हेक्टर) मा भने हास आएको छ । तराईको हकमा भने वनको हैसियतमा हासको साथै वनको क्षेत्रफलमा समेत संकुचन भईरहेको अवस्था छ । वनको हैसियतमा सुधार गर्दै वनको उत्पादकत्व र वन पैदावारको उत्पादनमा बृद्धि गरी समृद्धिमा टेवा पुर्‍याउन वनको दिगो व्यवस्थापन गर्न आवश्यक देखिएको छ । वनमा रुख, खाँवा, लाग्रा र विरुवा सही अनुपातमा उपस्थिति हुने गरी वनको दिगो व्यवस्थापन गर्न वन विज्ञान शास्त्र अनुरूप वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित भएर वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्न नितान्त जरुरी भएको छ । चालू पन्ध्रौँ आवधिक योजनाको लक्ष्य अनुसार वार्षिक रूपमा ३ करोड क्यूबिक फिट काठको उत्पादन गरी काठको आपूर्तिलाई सहज बनाउन र काठमा आत्मनिर्भर भई निर्यात प्रवर्द्धन गर्नको लागि तराई तथा मध्य पहाडका उत्पादनशील वनमा वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्नका लागि नेपाल सरकारबाट कार्यक्रम स्वीकृत भई कार्यान्वयन भैरहेको छ ।

३. नेपालमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको अभ्यास

वन क्षेत्रको उत्पादकत्व र वन पैदावारको उत्पादनलाई बृद्धि गर्न आ.व. २०६८/०६९ बाट कपिलवस्तु जिल्लाको तिलौराकोट साझेदारी वनमा वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यको शुरुवात भएको थियो । हालसम्म १५ साझेदारी वन, ६ सय ७ सामुदायिक वन र ६ वटा चक्ला वन गरी जम्मा १ लाख २१ हजार ८ सय ५२ हेक्टर वन क्षेत्र (१.८४ प्रतिशत) मा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन भएको छ । तराईको उत्पादनशील वनमा साल र मध्य पहाडको उत्पादनशील वनमा सल्ला प्रजातिको बाहुल्यता रहेको छ । तराईका अधिकांश साल प्रजातिको बाहुल्यता भएको प्राकृतिक वनले बालीचक्र अवधि पार गरिसकेका छन् भने पुनरुत्पादनको अवस्था कमजोर छ । साल, असना र सल्ला प्रजाति प्रकाशार्थी (Light demander) भएको हुँदा ती प्रजातिका पुनरुत्पादन स्थापना र बढवाको लागि छत्र घनत्व खुला हुन आवश्यक छ । तसर्थ तराईको साल प्रजातिको बाहुल्यता रहेको र मध्य पहाडमा सल्ला प्रजातिको बाहुल्यता भएको परिपक्व र बालीचक्र अवधि पार गरिसकेका वनमा साल, असना, सल्ला, कटुस, चिलाउने जस्ता इच्छाएको प्रजातिहरूको पुनरुत्पादन स्थापना र बढवा गर्नको लागि सेल्टरउड प्रणाली लागू गरी वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन कार्यलाई अगाडि बढाइएको छ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ अनुसार सामुदायिक वन, साझेदारी वन र चक्ला वनको कार्ययोजना बनाई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गरिएको छ ।

३
अध्यक्ष

सेक्टरउड प्रणाली लागू गरी वनको बैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्दा सम्पूर्ण वनलाई वनको अवस्था र प्राकृतिक सिमानाको आधारमा खण्ड वा कम्पार्टमेन्टहरूमा विभाजन गरिन्छ । बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यान्वयनको लागि सहज र लागत प्रभावी बनाउन वन वा खण्ड वा कम्पार्टमेन्टको क्षेत्रफल कम्तिमा १०० हेक्टर हुनेगरी विभाजन गरिन्छ । वन व्यवस्थापन गर्न इच्छाएको प्रजातिको पुनरुत्पादन अवधि र बालीचक्र अवधि किटान गरी प्रत्येक खण्ड वा कम्पार्टमेन्टलाई आवधिक खण्ड वा सब कम्पार्टमेन्टमा विभाजन गरिन्छ । वन स्रोत सर्वेक्षणबाट आएको नतिजाको आधारमा जुन आवधिक खण्डमा प्रति रुख आयतन बढी हुन्छ त्यही आवधिक खण्डमा पुनरुत्पादन स्थापना वा बढवाको लागि पुनरुत्पादन कटान कार्य गरिन्छ । पुनरुत्पादन व्यवस्थापन गर्ने आवधिक खण्डको रुख नक्शांकन (रुखको प्रजाति, उचाइ, गोलाई, क्लास, स्वास्थ्य अवस्था र जिपिएस लोकेशन सहित) गरिन्छ । यसरी रुख नक्साङ्कनको लागि तथ्यांक प्राप्त भएपछि जि.आई.एस. बाट रुखहरूको अवस्थिति देखिने नक्सा तयार गरिन्छ र सोही नक्साको सहायताले माउ रुखहरू पहिचान गरिन्छ । मध्यम उमेरका, स्वस्थ, सोझा र छत्र घनत्व ठुलो भएका रुखहरूलाई माउ रुखको रूपमा छनौट गरिन्छ । माउ रुख राख्दा वनको अवस्था अनुसार प्रति हेक्टर १५-२५ वटा माउ रुखहरू राखिन्छ । कायम राख्ने माउ रुखको संख्याको आधारमा एक माउरुख देखि अर्को माउरुख सम्मको दूरी हिसाब गरी निकाल्ने र यसैको आधारमा उपयुक्त रुखहरू उपलब्ध भएसम्म मोटामोटी दूरी कायम हुने गरी माउ रुखहरू पहिचान गरिन्छ । माउरुख छनौट गर्दा मुख्य प्रजातिका साथै जैविक विविधता दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण प्रजातिहरूको समेत छनौट गरिन्छ । माउ रुख तथा कटान गरिने रुखहरूलाई कटान गरिने वर्षमा निर्धारित वर्कीङ युनिटमा पुनः माउरुख तथा कटान गरिने रुखहरूको प्रदेश वन निर्देशकले स्थलगत निरीक्षण पश्चात् स्वीकृति प्राप्त भएपछि मात्र ती माउरुखहरूलाई छातीको उचाईमा सेतो इनामेलले ४ इन्च फराकिलो रिड पेन्टिङ गरिन्छ । यसो गर्दा कार्ययोजनामा उल्लेखित माउ रुखहरू फेरबदल पनि हुन सक्दछन् । प्रत्येक वर्ष पुनरुत्पादन कटान गर्दा रुखको संख्या वा क्षेत्रफल वा आयतनको आधारमा गर्ने गरिन्छ । पुनरुत्पादन कटान पश्चात पनि पुनरुत्पादन स्थापनाको लागि कार्ययोजनामा उल्लेख भएअनुसारका वन सम्बर्द्धन र वन परिपालन कार्यहरू नियमित रूपमा गरिन्छ । स्वीकृत वन कार्ययोजना बमोजिम सामुदायिक वनको हकमा सामुदायिक वनको काठ दाउरा संकलन तथा विक्री वितरण निर्देशिका २०७१ र चक्ला र साझेदारी वनको हकमा वनपैदावार संकलन तथा विक्री वितरण निर्देशिका २०७३ बमोजिम वनपैदावार संकलन र समूह भित्र आन्तरिक खपत भई बाँकी रहेको काठ दाउरा प्रतिस्पर्धा गरी २१ दिनको म्याददिई बोलपत्रको माध्यमबाट बाहिर लिलाम गरिन्छ ।

Tom Job
बुधयक्ष

४. निश्कर्ष, सुझाव र धारणा

नेपाल वन प्राविधिक संघको बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी निश्कर्ष, सुझाव र धारणा बुँदागत रूपमा यस प्रकार रहेको छ ।

- राष्ट्रिय वन नीति २०७५ ले वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने अवधारणालाई आत्मसात् गर्दै वनको उत्पादकत्व र वन पैदावारको उत्पादनलाई अभिवृद्धि गर्न वन बिज्ञानको वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वनको बैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ ।
- चालू पन्ध्रौं आवधिक योजनाको लक्ष्य अनुसार वार्षिक रूपमा ३ करोड क्यूबिक फिट काठको उत्पादन गरी काठको आपूर्तिलाई सहज बनाउन र काठमा आत्मनिर्भर भई निर्यात प्रबर्द्धन गर्न बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्य गर्न जरूरी छ ।
- हैसियत बिग्निएको वनलाई रुख, खाँवा, लाथ्रा र विरुवा सही अनुपातमा उपस्थिति हुने गरी दिगो वनमा रूपान्तरण गरी सतत् रूपमा वन पैदावार प्राप्त गर्नको लागि बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ ।
- बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयारी र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न दक्ष र अनुशासित वन प्राविधिकहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । नेपालमा वन प्राविधिकहरूको पेशालाई प्रभावकारी, मर्यादित, व्यवस्थित र गुणस्तरीय बनाई वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन मार्फत देशको सामाजिक तथा आर्थिक समृद्धिमा योगदान पुर्याउन र वन प्राविधिकहरूको सेवाको गुणस्तर कायम गरी वन व्यवस्थापन समुहलाई गुणस्तरीय सेवा पुर्याउन राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन अनुसार वन प्राविधिक परिषद्को (Nepal Forester Council) गठन गर्न नितान्त जरूरी छ ।
- बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू गर्ने वन उपभोक्ता समूहको छनौट गर्दा सामुदायिक वनको मार्गदर्शन बमोजिम नियमित रूपमा लेखा परीक्षण प्रतिवेदन, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन लगायतका विवरण समयमा नै बुझाएको, आपसी विवाद नभएको वा विवाद समाधान गर्न सक्ने क्षमता भएको, कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न सक्ने क्षमता भएको, सकभर जिल्ला स्तरबाट सिफारिश/पुरस्कृत भएको र महिला लगायत युवा जनशक्तीलाई समेत समितिमा समावेश गरी जिम्मेवारी सहित परिचालन गर्न सक्ने समूह हुनु पर्दछ ।
- बैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको सफलता सामाजिक स्वीकार्यतामा भर पर्ने हुँदा स्थानीय उपभोक्ता, स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरू, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू, सामाजिक कार्यकर्ताहरू, नागरिक समाजका अगुवाहरू, पत्रकारहरू र अन्य सरोकारवालहरूसंग बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयारी देखि कार्यान्वयनसम्म व्यापक छलफल, समन्वय र सहकार्य गर्न आवश्यक छ ।
- बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्ने छनौट गर्दा उपयुक्त भौगोलिक क्षेत्र, वन प्राविधिकहरूको उपलब्धता समुहको आर्थिक क्षमतालाई सेवालाई विचार गरेर मात्र कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्दछ ।

- बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्दा वनको भू-संवेदनशिलता, संकटापूर्ण प्रजातीको उपस्थिति, जैविक विविधताको दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण स्थान, जैविक मार्ग, गैरकाष्ठ वन पैदावरको उपस्थिति, क्षेत्रफल आदि पक्षहरूमा ध्यान दिनु आवश्यक छ ।
- सबै भौगोलिक क्षेत्र र सबै प्रजातीको लागी एउटै वन सम्बर्द्धन प्रणाली (इरेगुलर सेक्टरउड प्रणाली) को आधारमा बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्य योजना बनाइएको हुँदा भौगोलिक क्षेत्र, वनको अवस्था, प्रजाती समिश्रण, व्यवस्थापनको उद्देश्य र स्थानीय कारक तत्व (Locality factor) लाई मध्यनजर गरी मुना प्रणाली, सरपट कटान, छनौट प्रणाली लगायतका अन्य वन सम्बर्द्धन प्रणालीहरू समेत अवलम्बन गरी बैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको कार्ययोजना बनाउन आवश्यक छ ।
- समान भुगोल र एकै किसिमको वनको व्यवस्थापनको लागि तयार पारिएको कार्ययोजनाको फर्मेट र Yield regulation method (Area control, Volume control, Area cum volume control, no. of trees) मा एकरूपता हुन नसकेको अवस्था रहेको छ । बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि २०७१ मा कार्ययोजनाको विषयसूची सहितको फर्मेट, वन सम्बर्द्धन प्रणालीहरू र Yield regulation methods को बारेमा प्रष्टसंग समावेश गर्नुपर्दछ ।
- डिभिजनल वन अधिकृतले बैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको कार्ययोजना स्वीकृत गर्नु अगाडि प्रदेश वन निर्देशनालयमा छलफल गरी सहमति लिनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यमा आर्थिक सुशासन कायम गर्नका लागि सम्बन्धित माथिल्लो निकायहरूबाट नियमित अनुगमन तथा निरीक्षण गरी वन व्यवस्थापनको नाममा गलत नियतवश कार्य गर्ने व्यक्ति एवं संस्थालाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउनु पर्दछ ।
- बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यको कार्यान्वयन क्षमता, उपयुक्तता र प्रभावकारिता अध्ययनको लागि आधारहरू र सूचकहरू निर्धारण गरी नियमित रूपमा माथिल्लो निकायबाट अनुगमन तथा नियन्त्रण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू गरिएका वनमा कार्ययोजना उल्लेख भए अनुसार वन व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरू गरेको छ कि छैन र यदि गरेको छ भने त्यसले वनको दिगो व्यवस्थापनमा गरेको प्रभावकारिताको बारेमा माथिल्लो निकायबाट नियमित रूपमा प्राविधिक परीक्षण गर्नु पर्दछ ।

बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन वन विज्ञानको सर्व स्वीकार्य सिद्धान्तमा आधारित भएता पनि केही वनहरूमा यसको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नहुँदा समस्या देखिएको छ । कार्यान्वयन तहमा देखिएको समस्यालाई समयमै सत्य तथ्य रूपमा छानबिन गरी नियतवश गलत गर्ने व्यक्ति तथा संस्थालाई कारवाहीको दायरामा ल्याई वन क्षेत्रले राष्ट्रको समृद्धिमा योगदान पुर्याउन राष्ट्रिय वन नीति २०७५ र वन क्षेत्रको रणनीति २०७२ ले जोड दिएको र नेपाल सरकारको आ.व. २०७७/७८ को नीति तथा कार्यक्रममा समावेश भएको बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यलाई निर्वाध रूपमा अगाडि बढाउन पर्दछ भन्ने नेपाल वन प्राविधिक संघको स्पष्ट धारणा रहेको छ ।

अनुसूची ४

सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको धारणा

दिनांक: १९८०/०५/२०

संख्या: १९८०/०५/२०

सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ, नेपाल

राष्ट्रिय संघर्ष समिति काठमाडौं

पत्र संख्या: १९८०/०५/२०

चलानी नम्बर: २१

मिति: २०७७/१/१३

माननीय सभापतिज्यू,
कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समिति
काठमाण्डौ, नेपाल।

विषय: वन क्षेत्रको नीतिगत सुधार र वैज्ञानिक वन खारेजीका लागि सुझावहरू पेश गरिएको बारे।

उपरोक्त शब्दावलीमा, नेपालको वन क्षेत्रमा देखा परेका विभिन्न नीतिगत तथा व्यावहारिक समस्या सम्बन्धित गर्न र वैज्ञानिक वन खारेजीका लागि निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ:

१. वैज्ञानिक वन कटाव: निम्न कारणहरूले गर्दा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि २०७१ खारेज गर्ने:

- सामुदायिक वनलाई बढनाम र असफल गराउने नियत राखी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि २०७१ बनाइएको।
- सालका रूख केन्द्रित गरी कटाव गरिएको वनको थरथारको सुनिश्चितता नगरी ६० वर्षे पछाडी सम्मको पूर्वानुमान भरी वैज्ञानिक वनका नाममा सालका रूख कटाव गरेको र यसरी कटाव गरिएका वनहरूमा कुनै पनि वनस्पतिको पुनरुत्पादन नभएको कारण सामुदायिक वन विनाश भएको।
- वैज्ञानिक वनका नाममा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको स्वायत्तता, पहिचान र नाममा नै अधिभार परेको र सामुदायिक वनका कार्ययोजना बनाउने नाममा सरकारी निकाय, दातृ निकाय र उपभोक्ता समूहको रकम सरकारी निकायबाट व्यापक रूपमा दुरुपयोग गरिएको।
- वैज्ञानिक वनको कार्ययोजना बनाएमा मात्र वन कार्ययोजनाबाट कार्ययोजना स्वीकृत हुने वा शर्थावली गर्ने भनी सामुदायिक वनका लागि तर्जुमा गरिएका रिया वन व्यवस्थापन कार्ययोजना वन कार्यालयबाट स्वीकृत नगरिएको।
- वैज्ञानिक वनका नाममा समग्र वन व्यवस्थापन नगरी काठ केन्द्रित भई व्यापारिक प्रयोजनका लागि प्राकृतिक वन र वातावरणीय दृष्टिकोणले सम्बन्धित क्षेत्रका वनहरू पालीका स्रोत, जैविक विविधता, वन्यजन्तुका वारुस्थान र जलाधार व्यापक विनाश भरी सामुदायिक वनमा असर परेको।
- वैज्ञानिक वनका कारण जाडवृटी, कृषि वन, पर्यापथेटन र यसरी शब्दावली परम्परागत ज्ञानको संरक्षण र सदुपयोगमा गम्भीर असर परिरहेको।
- वैज्ञानिक वनबाट रोजगारी सृजना हुने भन्दै पनि ठेकदारी प्रथाका कारण कुनै पनि रोजगारी सृजना नभएको, महिला र विपन्न वर्गको सहभागिता नभएको र सामुदायिक वनको आन्वयिक विपन्न वर्गको गरिबी न्यूनीकरणमा खर्च गर्ने तर्जुमा काठ कटाव गर्ने र भौतिक विकासमा मात्र खर्च गर्ने बाध्य पारिएको।
- वैज्ञानिक वनका नाममा उमेर नपुगेका र विभिन्न उमेर समूहका समेत सबै रूख विरुवाहरूलाई अन्तर्देशीय सङ्ग्रह कटाव गरेको कारण पुनरुत्पादनको सम्भावना नभई वन विनाश भएको।
- वैज्ञानिक वनका नाममा निश्चित प्लटमा मात्र गर्ने रूख कटाव गर्ने र सामुदायिक वनको अन्य क्षेत्रमा रहेका डुवापहा र संकलन गर्नुपर्ने काठहरू संकलन गर्ने गरी सामुदायिक वनमा रहेको काठ नोक्सान भएको।
- वैज्ञानिक वनका नाममा रूख कटावका लागि लगानी लगाउने भनी उपभोक्ता समूहलाई लाखौं रकम अग्र लिन बाध्य पारी उपभोक्ता समूहलाई ऋणमा डुवाएको।

राष्ट्रिय महासंघको सचिवालय, धर्मशाला, नभरपालिका -२ हुवाकोट, सप्तथर, नेपाल
फोन नं.: ९७७-१-५६१९८०५, ५६१९८०९, फ्याक्स: ९७७-१-५६१९८०७
ईमेल: info@fecoun.org.np, website: www.fecoun.org.np

- वैज्ञानिक वनका कारण दिगो विकास लक्ष्य र नेपालको पक्षी योजनाको लक्ष्य हासिल गर्नमा गंभिर आघात परेको ।
- वैज्ञानिक वनका नाममा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कोषको रकम वन कार्यालयले नियन्त्रण गरी आफ्नो इच्छा अनुसार खर्च गर्ने लगाएको ।

वैज्ञानिक वनका कारण गाथि उल्लेखित समस्याहरु सृजना भएकाले वेहायका कार्यहरु गर्ने :

- उपभोक्ता समूहलाई वैज्ञानिक वनको भण्डारालमा फलाई सामुदायिक वनको अस्तित्वमा समस्या उत्पन्न भएकोले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यवाही २०७१ खारेज गर्ने ।
- सामुदायिक वनबाट विभिन्न कारणले ठलापडा अवस्थामा रहेका, सुखड छडा, डमेर पूर्ण कटान गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेका र रोग लागेका रुखहरु कटान गर्ने गरी दिगो वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तजुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने र यस क्रममा सामुदायिक वनको उच्च विकास र गारेची ब्यूनीकरणका लागि वन पैदावारको वार्षिक वृद्धिदरलाई आधार मानी वन पैदावार सकलन गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- हाल सरकारी कर्मचारीहरुले समूहमा प्राविधिक सेवा प्रदान गर्दा र अनुमति गरी बापत वन कार्यालय र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहबाट गरी बाहोरो आर्थिक सुविधा लिन गरेका कारण उपभोक्ता समूहको मूलासनमा गंभिर समस्या उत्पन्न भएकोले वन कर्मचारीहरुले उपभोक्ता समूहबाट कुनै पनि आर्थिक लाभ लिन नपाउने व्यवस्था गर्ने ।
- सामुदायिक वनको काठ व्यापारिक प्रयोजनका लागि बिक्री गर्दा इ-टेण्डरका माध्यमबाट मात्र बिक्री गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको निरन्तर क्षमता विकासका लागि सरकारी निकायले उपभोक्ता समूहलाई प्रत्यक्ष अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्ने ।
- सामुदायिक वनको कार्यायोजना तजुमा गर्दा र वार्षिक काठ कटान योजना साधारण सभबाट पारित गर्दा सम्बन्धित स्थानीय तहसंग सभन्वय गर्ने व्यवस्थाको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनका माध्यमबाट वन पैदावारको उत्पादन वृद्धि गरी रोजगारी सृजना र कोभिड लगायतका महामारीबाट प्रभावित समुदायका लागि आय आर्जन हुने अवस्थाको सृजना गर्न सहज बनाउने ।

.....
 भारती पाठक
 अध्यक्ष

अनुसूची ५

साझेदारी वन उपभोक्ता महासंघ नेपालको धारणा

जि.प्र.का.व. नं.: १०४४

स.क.प.आ. नं. २२६४५

साझेदारी वन उपभोक्ता महासंघ नेपाल

Association of Collaborative Forest Users, Nepal (ACOFUN)

केन्द्रिय कार्य समिति

प. सं. :

च. नं. :

मिति: १८ भदौ २०७७

श्रीमान् प्रमुख ज्यू,
कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति,
प्रतिनिधि सभा, काठमाडौं ।

विषय: आधिकारिक धारणा पेश सम्बन्धमा ।

उपरोक्त सम्बन्धमा मिति २०७७.०५.१५ मा तहाको समितिले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका सम्बन्धमा साझेदारी वन उपभोक्ता महासंघको धारणा (बुँदागत रूपमा) उपलब्ध गराउनु भन्ने अनुरोध अनुरूप तयार गरिएको आधिकारिक धारणा निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. साझेदारी वनमा वैज्ञानिक वन अविच्छिन्न रूपमा संचालन हुनुपर्छ ।
२. कसैले नराफ्रो गर्थो भने सवैलाई शोध दिन मिल्दैन, त्यस्तालाई कारवाही गर्न साझेदारी वन उपभोक्ता महासंघ सहमति जनाउँदछ ।
३. वैज्ञानिक वन जनताको काठ दाउराको आवश्यकता परिपुर्ति गर्ने अत्यन्त सान्दर्भिक र अत्याधुनिक प्रणाली हो ।
४. अबका घर आवास पक्की बन्दै गरेकोमा ५० वर्ष सम्म त्यस्ता व्यक्ति उपभोक्तालाई काठको आवश्यकता पर्ने छैन ।
५. काठ वनबाट उत्पादन हुने पुनर्नविकर्षिण्य उर्जाको स्रोत तथा वस्तु हुन, त्यसैले उत्पादन नै हुँदैन भने चिन्ता छान्ने हुन्छ ।
६. राजस्व समेत प्राप्त हुने भएकाले राज्यको अर्थतन्त्रमा सहयोगी रहदै आएको छ ।
७. वूडो, सुख्खा, ढलापडा काठ राखेर कुहिन दिनु भन्दा फ्याल ढोकामा किन प्रयोग नगर्ने?
८. सर्वसाधारण जनताको पहुँच अफ परम्परागत उपभोक्ताको पहुँच साझेदारी वैज्ञानिक वन भाफत हुने भएकाले यसलाई निरुत्साहित गर्नु भन्दा प्रोत्साहन गर्नु पर्छ ।
९. एक ठाउँमा पहिरो गयो भने सारा पहाड फुटाउने काम गर्नु हुँदैन, जसले गाल्ती गर्थो, सजाय भागी हुन्छ ।
१०. ठेक्काबाट प्राप्त भएको काठ आम जनताको पहुँच भन्दा बाहिर हुन्छ, तसर्थ साझेदारी वैज्ञानिक वन विकल्पमा आएकोले थप प्रोत्साहित गर्नु पर्छ ।
११. जनताले अपनत्व ग्रहण गर्न सकेन भने वनलाई कसैले वचाउन सक्दैन ।
१२. दुरूपयोग भएको ठाउँको वन प्रशासनले लापरवाही गर्थो तर दुख सवैलाई दिन मिल्दैन ।
१३. वन प्रशासन अफ सवल र छिटोछरितो सेवा दिने ढकाईका रूपमा स्थापित गर्नु पर्छ ।
१४. प्रत्येक वर्ष निशुल्क प्रदान गरिदै आएको विरुवाको प्रजातिमा २५% साल जातको विरुवा अनिवार्य रूपमा वितरण गर्नु पर्छ, आउँदा ५० वर्ष पछी आफ्नै वारीको काठ प्रयोगमा आउने छन् ।
१५. साझेदारी वैज्ञानिक वन वाट प्राप्त रोजगारीलाई निरंतरता दिनु पर्छ ।
१६. फास्ट टर्नाक वन पैदावार निति ल्याउनु पर्छ, जङ्गल, घाटगहीमा काठ कुहिदै छन्, घरमा फाइबर, फलाम प्रयोग हुँदैछ, पैसा विदेशीदै छन् ।

साभेदारी वन उपभोक्ता महासंघ नेपाल

Association of Collaborative Forest Users, Nepal (ACOFUN)

१७. साभेदारी वनमा संयुक्त स्वामित्व भएकाले दुरुपयोग भएको देखिदैन, हरेक क्रियाकलापमा सरकारका कर्मचारी समेतको सहभागिता हुन्छ ।
१८. साभेदारी वन पुर्ण प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाबाट गठन हुने भएकोले जनता उतरदायी हुन्छ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमा कार्ययोजना कार्यान्वयन र शुशासनको प्रष्टता हुन जरूरी छ ।
१९. उक्त वनबाट काठ लगायतका वन पैदावारहरू कार्ययोजना अनुसार संकलन गरी सही सदुपयोग गर्ने कार्यविधि स्वम समुहले बनाउनु पर्छ ।
२०. बाह्य देशबाट आयात गरीने सवै किरीमका काठ र काठका सामग्री पूर्ण रूपमा तत्काल रोकीनु पर्छ र स्टील जन्त्य धातु प्रयोगको मापदण्ड बनाईनु पर्छ ।
२१. वैज्ञानिक वन व्यावस्थापन र अन्य वनबाट प्राप्त काठ झउरा विक्री गर्ने तरीका मा परिवर्तन गर्नु पर्छ जस्तै बजारका अरू सामग्री पाय जसरी खुल्ला रूपमा देश भित्र विक्री गर्न पाउनु पर्छ ।
२२. पूर्ण रूपमा दलिय राजनीति रूपमा वनलाई नहेरी विधी अनुसार चलन दिने निति बनाउनु पर्छ ।
२३. वनका नाममा राजनीति गर्ने महासंघ, संघसंस्था नेटवर्कहरूको कडा नियमन गर्ने परीपाटीको विकास गर्न नयाँ निति ल्याउनु पर्छ ।
२४. परम्परागत उपभोक्तालाई अत्यधिक लाभ भएको छ ।
२५. परिवर्तन जादुको छडी होइन त्यसैले यसको नतिजा पखिन सक्नु पर्छ ।
२६. फास्ट ट्रेकबाट कृकाठ बेच्ने प्रावधान बनाउनु पर्छ ।
२७. यसका सम्पूर्ण पदाधिकारीहरू प्रजातान्त्रिक पद्धतिबाट ल्याउनुपर्छ ।
२८. प्रत्येक साभेदारी वनमा वन प्रजातिका विरुवा उत्पादन गर्न नर्सरी अनिवार्य गर्नुपर्छ ।
२९. कमसल प्रजातिको काठ विक्री प्रकृया भारतको जस्तो बनाउनु पर्छ ।
३०. गति गर्ने समुहलाई कडा सजाय र राम्रो काम गर्ने समुहलाई पुरस्कारको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
३१. वन नवीकरणीय जैविक उर्जाको रूपमा विकास गर्नुपर्छ ।
३२. वनमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागू भएपछि जनताले वनको अपनत्व महसुस गर्न थालेका छन् ।
३३. पर्याप्त रूपमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना भएका छन् ।

(रामरूप प्रसाद कुर्मी)
अध्यक्ष

अनुसूची ६

त्रि.वि वन विज्ञान अध्ययन संस्थानको धारणा

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
वन विज्ञान अध्ययन संस्थान
डीनको कार्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं, नेपाल

मिति : भाद्र २९, २०७७

त्रिभुवनविश्वविद्यालय, वन विज्ञान अध्ययन संस्थानद्वारा संघीय सांसद, प्रतिनिधि सभा, कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति समक्ष पेश गरेको सुझाव

नेपालमा वन विज्ञान विषयको अध्ययन अध्यापनको लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वन विज्ञान अध्ययन संस्थान अग्रणी स्थानमा रहेको, सबैभन्दा जेठो शिक्षण संस्था हो। देशलाई आवश्यक पर्ने समय सापेक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने र वैज्ञानिक शिक्षा प्रदान गर्ने यसको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। वन तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतहरूको वैज्ञानिक व्यवस्थापनमार्फत मात्र उच्चतम लाभ दिगो रूपमा हाँसिल गर्न संभव हुने भएकाले सोहि अनुरूपको विषय वस्तु र शिक्षण प्रणाली अवलम्बन गर्दै आइएको छ। यस संस्थाले वन व्यवस्थापनको विषयमा आवश्यक परेका बखत निति निर्माण तथा कार्य सम्पादनका सवालहरूमा राज्यलाई तथ्यपरक, वैज्ञानिक आधार, सिफाईमा केन्द्रित रहेर आफ्ना राय, सुझावहरू पेश गर्दै आइरहेको छ। यसकालागि संस्था हरबखत तयार रहेको कुरा पनि जानकारी गराउदछ।

पछिल्लो समय वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सन्दर्भमा उठेका सवालहरूलाई यस संस्थाले गहन रूपमालिएको छ। सोहि परिपेक्षमा संघीय सांसद, प्रतिनिधि सभा, कृषि सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिद्वारा हामी संग आधिकारिक धारणा मागभएनुसार, जिम्मेवार पूर्ण तवरले हामीले सम्बन्धित शिक्षक तथा अनुसन्धानकर्ता (वनश्रोत्र मापन, वन सम्बर्धन प्रणाली, वनव्यवस्थापन विषयगत) एवं सो विषयका जानकार विच अन्तरक्रिया गराई, सो अन्तक्रियाबाट आएका सुझावहरूलाई यहा प्रस्तुत गरेका छौं।

सुझावहरू

१. नितिगत रूपमा अवलम्बन गरिएको वैज्ञानिक व्यवस्थापनले अङ्गिकार गरेको वन व्यवस्थापन प्रणालीको कार्यन्वयन सन्तोषजनक छ। वनको अवस्थामा सुधार भएको, वनमा उद्देश्य अनुरूपका प्रजातीहरू बढ्ने क्रममा रहेको, वनमा रहेका पुनरुत्पादन / विरुवाहरू तथा खालाहरूको राम्रो विकास भएको

तथा बुढो तथाधोढ्रो रुखहरुको कटानमा वृद्धि भई वनको व्यवस्थापन पद्धतीको क्रमिक रुपमाविकास भएको पाइन्छ । तर यसको कार्यन्वयनतथासुशासनकाअभ्यासहरुमा सवालहरु उठेको पाइन्छ । तसर्थ निरन्तर अनुगमनतथानिष्पक्षअध्ययनको आवश्यकता देखिन्छ । हाम्रो देशको परिपेक्षमाअध्ययन अनुसन्धान, कार्वान्वयन, र अनुगमन एकै संस्थाबाट हुने भएकोले निष्कर्षहरु सर्वमान्यहुन सकिरहेको छैन । वैज्ञानिक लेखतथा अनुसन्धानहरुका सुझावहरुलाई नितीतथाकार्यक्रमतर्जुमा तथाकार्वान्वयन चरणहरुमा कमआँकलन गरिने गरिएको छ । त्यसैले निष्पक्ष संस्था (जस्तै शिक्षण तथा प्राज्ञिक) तथाअनुभवि विज्ञ मार्फत वैज्ञानिक वनको प्राविधिकतथा सुशासन सवालमानिष्पक्ष समिक्षा गराउनु पर्ने देखिन्छ ।

२. सरकारले वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापनगर्न ल्याएको कार्वविधि(गाइडलाइन) सान्दर्भिक र उपयुक्त देखिन्छ । यसले धेरै कुराहरुसमेटेको छ, तराइ देखि पहाडी क्षेत्रलाइपनि वस्तुगत रुपमाऔल्याएको छ । प्रजातिलाई पनि समेटेको छ । समुदायको मागलाई प्राथमिकिकरण गरि प्रजातिलाई ध्यानमा राखिव्यवस्थापन गर्नुपर्छ भन्ने औल्याएको छ । पछिल्लो समयमाउपभोक्ताको पहिलो रोजाइ काठ र सालको वनअर्थात उत्पादनसिलवनभएकोले काठ उत्पादनमा जोड दिएको छ । संभाव्यताअध्ययन गरि अन्यप्रजातिकावनपनिमा वैज्ञानिक रुपमाव्यवस्थापनअवलम्बनगर्न सके थपलाभकारी हुनेछ र गर्नु गराउनु पर्ने देखिन्छ ।
३. हालवैज्ञानिक व्यवस्थापनमा लागु गरिएको सम्वर्धन पद्धति “इरेगुलर सेल्टरबुड सम्वर्धन पद्धति” को सन्दर्भमा, सालप्रजाति र हाम्रो धरातलियअवस्थालाई आँकलन र अन्य देशको अनुभवदाजेर हेर्दा गलतभन्न सकिदैन । तथापी कार्वविधिले अन्य पद्धति पनि समावेस गरेको छ । विभिन्न प्रकासित कृती तथा शिक्षण सामग्रीले पनि सोसम्वर्धन पद्धति सुझाएको पाइन्छ । योतराइ पहाड दुवै स्थानमा अवलम्बन गर्न सकिने पद्धति हो ।वनमा ससाना रुख विरुवाहरु पहिलेदेखि नै रहने भएकाले केवल बुढा रुख मात्र काट्ने हुनाले यो पद्धतिले भू क्षय गराउने भन्दा रोक्न वा निरुसाहित गर्न मद्दत गर्दछ । पछिल्लो समयमा वैज्ञानिक व्यवस्थापनको कारण वनमा पुनरुत्पादनको अवस्थामा अर्थात वस्तुस्थितिमा उल्लेख्य (सकारात्मक) प्रभाव परेकोदेखिएको छ । जसले भूक्षयकम गराउनसमेत सहयोग गर्दछ । साथै गुणस्तरीय तथापुनरुत्पादन संख्या धेरै हुनु वनको दिगो व्यवस्थापनको हिसावले अत्यावश्यक तथा सुनिश्चित मानिन्छ ।
४. वैज्ञानिक व्यवस्थापन सामुदायिक वनमा पनि लागु गरिएकोले, प्राविधिक पक्ष हाविहुदा वन व्यवस्थापन माथि समुदायको अधिकार निस्तेज हुने हो की भन्ने आशँकालाइ सहज रुपमा निराकरण गर्न सकिने विषय हो । हिजो को व्यवस्थापन पद्धतिले उपभोक्ता समूहको अधिकार सुनिश्चित गर्ने र वैज्ञानिक व्यवस्थापनले खोस्नेभन्ने विषयसंभव देखिदैन किनभने समुदायहरु

आफ्नो वन कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्नेमा स्वतन्त्र छन् । यस विषयमा उपभोक्ताहरु आत्मनिर्णय गर्न स्वतन्त्र छन् र रहिरहने छन्। कुनविधि / पद्धति अवलम्बन गर्ने र त्यसका उपायहरुको बारेमा वनप्राविधिकहरुले समुदायलाई बताउन सक्छन र उपभोक्ताले निर्णय लिन सक्छन । यो विधि नियम संगत नहुने भए र समुदायको अहितमाहुने भए, समुदाय अस्वीकार गर्न पनि स्वतन्त्र छन् । त्यसैले वैज्ञानिक व्यवस्थापन लागू हुँदा, उपभोक्ताको आत्मनिर्णयको अधिकारमा कुनै बाधापुग्ने अवस्था देखिदैन ।

५. वनव्यवस्थापन विज्ञानमा आधारित हुन्छ, जसले वन सम्वद्धन पद्धतिलाई अङ्किकार गर्दछ । वन सम्वद्धन पद्धति व्यवस्थापकको उद्देश्यमा निर्भर गर्दछ । हाम्रो परिपेक्षमा, उपभोक्ता(व्यवस्थापक) ले आफ्ना आवश्यकता अनुसार उद्देश्य तय गर्दछन, तर उनिहरु वन सम्वद्धन पद्धति बारे अपेक्षितजानकार हुँदैनन् । त्यसैले हालअवलम्बन गरिएको वैज्ञानिक व्यवस्थापनले अङ्किकार गरेको वन सम्वद्धन पद्धतिलाई सहज रुपमा व्याख्या गर्न सकिने र बुझ्न सकिने गरि परिभाषित गर्नु आवश्यक देखिन्छ । वनव्यवस्थापन विषय प्राविधिक विषय भएकोले आम सर्वसाधारणले सहजै बुझ्नगान्नो हुन्छ, यदिकुनै शंका लागेमा समुदायले आफु लाईविश्वास लाग्ने छुट्टै प्राविधिक सग बुझ्न/ रायलिनपनिसक्दछन् ।
६. वैज्ञानिक व्यवस्थापनको कार्यविधिले नेपालका तराई तथा पहाडि भू भाग (भिरालोपनका आधार) मा विभिन्नवन सम्वद्धन पद्धतिहरु अवलम्बन गर्न सकिने विषयऔल्याएको छ । हाल अपनाइएको वन सम्वद्धन पद्धतिले वनको पुनरुत्पादन, उत्पादन तथा प्रजाति विविधतामा कार्यविधिले औल्याए बम्बोजिम सकारात्मक प्रभावपारे नपारेको बारे निरन्तर अध्ययन गर्नुपर्दछ । जसले वैज्ञानिक व्यवस्थापन सहि दिशामा छ कि छैन भनि मुल्यांकन गर्न मद्दत गर्दछ, भने सुधारको निम्तिप्रोत्साहनगर्दछ ।
७. नेपालकोलगाभग एक चौथाइ वन संरक्षित क्षेत्रले ओगटेको छ जहाँ केवलजैविक विविधता संरक्षणलाई प्राथमिकता दिइएको छ । सो परिपेक्षमा बाकी वनलाई आर्थिक तथा व्यापारिक दृष्टिकोणवाटव्यवस्थापनगरि स्थानिय समुदायतथा देशको मागअनुसारको वन पैदावार उत्पादनगर्नुउपयुक्त हुन्छ । जुनहालअवलम्बन गरिएको व्यवस्थापनमध्यवैज्ञानिक व्यवस्थापनवाट सहज रुपमासंभवहने देखिन्छ । साथै वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनले देशमा काठको आयातप्रतिस्पादन गर्ने, देशमै रोजगारीको सृजाना गर्ने तथा स्थानिय समुदायमाआयआर्जनको अवसर बढाउने हुदाँसरकारको “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली”तथा वनवाट समृद्धि को दुरदृष्टि मा समेत योगदान पुऱ्याउन सक्दछ ।

८. हिमालयन डेग्रिडेसनको सिद्धान्त (१९७० को दशक) पश्चात हाम्रो वननितिले संरक्षणलाई प्राथमिकता दिएको पाईन्छ। तराईको वनहरूलाई व्यवसायीक (आम्दानीमुलक) रूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने भनिवननिति २००० ल्याइएतापनि सो को कार्यान्वयन केहि वर्ष सम्म थालि रहेको अवस्थाहो। जसकारण वनमा बुढा तथा रोग लागेका रुखहरूको बाहुल्यता, कमजोर पुनरुत्पादन अवस्था र वनको हैसियत पनि विग्रिन पुगेको यतार्थहरू अध्ययन तथा अवलोकनले समेत पुष्टि गरेको विषयहो। फलस्वरूपवनको अवस्थाखस्कदै गयो भने काठ उत्पादन विषय चपेटामा पर्‍यो, र क्रमसः निर्यात बढदै गयो। त्यसैले वनको उमेर वालिचक्रको आधारमा सघन व्यवस्थापन आवश्यक बन्न पुगेको हुनाले वैज्ञानिक व्यवस्थापन थपआवश्यक भएको छ।
९. प्राज्ञिक एवं शैक्षिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा, वर्तमान वैज्ञानिक व्यवस्थापनका विषयमा भैरहेका बहसहरू प्राविधिक तथा उपभोक्तामूखि भन्दा पनि अलिक राजनिति तथा स्वार्थ केन्द्रित देखिन्छ। कार्यान्वयनपक्षका केहि कमजोरीलाई लिएर अवलम्बन गरिएको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सम्पूर्ण रूपमा नै असफल रणनिति हो भनेर भनि हाल मिल्ने अवस्था भने कदापी होइन। कार्यान्वयनको अवस्था रहेका कमिकमजोरीलाई न्यूनिकरणगारि थप ससक्त रूपमा अवलम्बनगर्न सान्दर्भिक हुनेछे।
१०. वैज्ञानिक वनव्यवस्थापन कार्यविधि २०७१ एक पूर्ण दस्तावेज हो जसले वनव्यवस्थापनमावन सम्बर्धन पद्धतिको आवश्यकता लाइ समेटेको छ। वैज्ञानिक वनव्यवस्थापनले वन सम्बर्धन पद्धति मार्फत वनको उत्पादकत्वलाई सुनिश्चितगर्दछ। यो दिगो वनव्यवस्थापनको आधार पनिहो। जसले आर्थिक पाटोलाई ध्यानमा राखि काठ उत्पादन, पर्यावरणीय तथा समुदायको मागलाई समेत जोड दिएको छ। विगततथासमय सापेक्ष उपभोक्ताको मागलाई सम्बोधन गर्नुपर्दा काठ उत्पादन नै प्रथम उद्देश्य देखिन्छ, आगामीवर्ष र भविष्य मा पनि काठ नै प्रथममाग रहने कुरा निश्चितप्राय छ। त्यसैले आज कै दिनमावनव्यवस्थापनको उद्देश्य के हो भनिउपभोक्ता सग छलफल गरि निक्क्यौल तथाथप पुष्टि गर्न सकिन्छ र गर्नुपर्छ।
११. हालकोभिडको माहामारीको कारण वैदेशिक रोजगारीमागएका मानिसहरू स्वदेश फर्कि रहेको कारण बेरोजगारी तथा गरिबीको दर बढने क्रममा रहेको देखिन्छ। वैज्ञानिक वनव्यवस्थापन मार्फत स्थानिय स्तरमै रोजगारीको सृजाना हुने तथा वन क्षेत्रको आर्थिक विकासमा योगदान समेत पुग्ने हुदाँ यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ।
१२. वनको वालीचक्रको अवधिलामो भएकाले, सघन कटान (पहिलेको दाजोमा मात्र) आवश्यकहुदा शुरुवाती चरणमा वन व्यवस्थापनपद्धति लागू गर्दा वन फडानी भएको जस्तो देखिएको मात्रहो। कार्य योजनाको अवधि ८० वर्ष रहेको तथा प्रथम चरणको कार्यान्वयन १० वर्षको अवधिको रहेको

छ । तसर्थ पहिलो चरणको कार्यन्वयनन सकी प्रावधिकपक्षको समिक्षाविना सुशासनका सवालहरुमा आधारित रहि वैज्ञानिक वन सम्बन्ध कुनै निर्णय गर्नु त्यती सान्दर्भिक तथा बस्तूपरक देखिदैन । कार्यन्वयनपक्ष तथा अध्ययन अनुसन्धानलाई सँगै लान आवश्यक छ ।

१३. वैज्ञानिक वनमा देखिएका सुशासनका सवालहरु जस्तै काठ कटान तथा विक्रिका सवालहरु, वन कार्य योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा वन क्षेत्रमालगानीनहुने आदिको समेत अनुगमन गर्न आवश्यक छ । वैज्ञानिक व्यवस्थापनको प्रसारण सँगै समुदायतथावनप्रावधिकको क्षमताअभिवृद्धिको समेत आवश्यक छ ।

१४. वैज्ञानिक व्यवस्थापन लागू भए सँगै नेपालकारहेका संम्बन्धित शैक्षिक संस्थाहरुले आफ्नाविद्यार्थीहरुलाई सो विषयअध्ययन गर्न विदेश (भारत) लानु नपर्ने भएको छ । विगत२०६८/६९ देखि नै वैज्ञानिक व्यवस्थापनभएका वनहरुमा हाम्रा माताहतका ३ शिक्षण संस्थाहरु र अन्य विश्वविद्यालयका शिक्षण संस्थाहरुले शैक्षिककार्यक्रमहरु चलाउदै आएको पाइन्छ । जसकारण यसलाई थप ससक्त बनाउनु सान्दर्भिक हुन्छ ।

१५. साथै, पछिल्लो अवस्था माहामीसग पहिले देखि गर्दै आएको व्यवस्थापन पद्धति र हालअवलम्बन भैरहेको वैज्ञानिक व्यवस्थापन पद्धति गरि दुइतरिका हरु छन् ।दुवैका सवल र दुर्बल पक्षबारे उपभोक्तामात्र साभ्ना (वताइ/औल्याई) गरि, उपभोक्तालाई दुइमध्य एक छनोट गर्न दिइ सोहि अनुरुप वनव्यवस्थापन गर्दा अति सान्दर्भिक हुनेछ । जसले आम रुपमा उठेका सवालहरु मध्यप्राय जसो निराकरण हुनेछ । र उपभोक्ताको आत्म निर्णय अनुसार नै वनको व्यवस्थापन भएको सन्देश सर्वत्र जानेछ । यसरी गर्दा सरोकारवालाहरु, विभिन्न संघसंस्थाहरुको आशंका पनि दूर हुनेछ र सर्वपक्षिय रुपमा अपनत्व महशुष हुनेछ । जसले गर्दा उपभोक्ताको अधिकार सूनिश्चित रहेको प्रमाणित समेत हुनेछ ।

अन्त्यमा, शिक्षण संस्थाहरु भनेका समय समयमा उठ्ने सवालहरुलाई यथार्थ परक, विश्वसनिय र पक्षपात रहित ढंगवाट विश्लेषण गर्ने संस्थाभएकाले सो प्राज्ञिक मर्यादालाई ख्यालगर्दै सुभावाहरु पेश गरिएका छ।आशा छ औल्याइएका सुभावाहरुले पक्कैपनियहाँहरुको कार्य सम्पादन, निश्कर्ष निकालनतथा निर्णय गर्न सहयोगिभूमिका खेल्ने छ ।

शिक्षण संस्थाहरु निष्पक्षहुने हुदा, तिनले गर्ने अध्ययन, अनुसन्धान तथा दिने सुभावा पनि निष्पक्ष भएमा राज्यको लागि निति निर्माण, निर्णय तथा कार्य सम्पादनमा गतिलो आधार हुनेछ । त्यस कारण पनि सुभावा माग गर्ने मात्र नभएर अध्ययन, अनुसन्धान तथा अनुगमनको जिम्मेवारी तथा राज्यले गर्ने त्यस्ता क्रियाकलापमा सहभागि बनाएको खण्डमाहाम्रो भूमिका निपक्ष, प्रभावकारी तथा औचित्यपूर्ण हुने हुदा भोलिका दिनहरुमा त्यस तर्फ राज्य तथा संबन्धित यहाँहरुको ध्यान जानेछ भन्नेमा विश्वस्त

छौ । त्यस अनुरुप राज्यले कुनै पनि क्रियाकलापको सुरुवात सगसगै अध्ययन अनुसन्धानका लागि विषय सग सम्बन्धितशिक्षण सस्थाहरुलाई जिम्मेवारी दिने, क्रियासिल गराउने, आवश्यकश्रोत उपलब्ध गराउने विषयमा समेत पहल गर्नुहुनेछ भन्नेमा आशावादी छौ ।

धन्यवाद !

K. K. Tiwari

(प्रा.डा. कृष्णराज तिवारी)
डीन

अनुसूची ७

नेपाल वातावरण पत्रकार समूहको धारणा

Regd. No. 36-047/048 (Kathmandu DAO), Social Welfare Council-13519

Nepal Forum of Environmental Journalists (NEFEJ)

नेपाल वातावरण पत्रकार समूह

प.सं.च.नं. ३०१/२०७०/०६८

०७७ भदौ २८

श्री कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति
संघीय संसद
प्रतिनिधिसभा ।

विषय: आधिकारीक धारणा राखिएको बारेमा ।

यस समितिको प.सं. २०७७/०७८ च. नं. १९ को पत्र प्राप्त भयो । समितिबाट वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका सम्बन्धमा नेपाल वातावरण पत्रकार समूह (नेपापस)को आधिकारीक धारणाका लागि आग्रह भए अनुसार संस्थागत धारणा सम्बन्धन गरी पठाइएको जानकारी गराउँछौं । वन क्षेत्रको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरूको निवारणमा पहलकदमीको अपेक्षा गरेका छौं । संस्थागत धारणा राख्ने अवसरका लागि विशेष धन्यवाद सहित,

नेवस
निमेष रेग्मी
महासचिव

Address: Bhanimandal, Ring-Road, Lalitpur, Post Box 5143, Kathmandu, Nepal
Phone: +977-1-5153245, 5153342, 5153533. Fax: +977-1-5153031, Email: nefej@mos.com.np, URL: www.nefej.org.np
Member of IUCN, International Union for Conservation of Nature, Asia-Pacific Forum of Environment Journalists (APFEJ)
International Federation of Environmental Journalists (IFEJ)

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनसम्बन्धमा नेपाल वातावरण पत्रकार समूहको धारणा

- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन एजन्डा पद्धति हो । यसले प्राकृतिक स्रोतको विगो उपयोगको प्रतिनिधित्व गर्छ । भले कार्यान्वयनका प्रक्रियाहरूमा केही समस्याहरू होलान । पद्धति आफैमा कहिल्यै खराब हुदैन । नेवापसले यसको कार्यान्वयन पक्षमा धेरै समस्या देखेको छ । कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया तथा त्यसमा संलग्न निकाय र व्यक्तिहरूको नियतमा सबैभन्दा ठूलो समस्या छ ।
- नेपालको सन्दर्भमा यो पद्धति अति आवश्यक छ । तर यसको वैधानिकता र कार्यान्वयनमा वर्षौंदेखि विभिन्न किसिमका स्वार्थगत अयरोधहरू देखापरेका छन् । विभिन्न समूह, संस्थाहरूले आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्ने उद्देश्यले यो पद्धतिको विरुद्धमा खुलेर लागेका विभिन्न उदाहरणहरू विगतमा छन र अहिले पनि छ । यसको पुष्टि २०३३ को राष्ट्रिय वन नीति र २०४५ को वन क्षेत्र गुरुयोजना कार्यान्वयन र लागु नहुनुले गर्छ ।
- वैज्ञानिक वन पद्धति देशका विभिन्न जिल्ला र क्षेत्रमा लागु भएको छ । हरेक पद्धति र प्रणाली कार्यान्वयनका क्रममा केही न केही समस्या आउनु स्वभाविक हो । र, समस्या आयो भन्दा पद्धति नै खराब हो भन्ने मानसिकताबाट हामी मुक्त हुनुपर्छ । यसलाई पटक पटक मुद्दा बनाइएको छ र यसमा राजनीती पनि भइरहेको नेवापसको ठम्पाई छ ।
- समस्या र अवरोध जहाँ छ त्यसको त्यहीबाट समाधान निकाल्नुपर्छ, भन्ने हाम्रो मान्यता छ । देशको कुनै एजन्डा जिल्ला वा स्थानमा समस्या देखियो भने पुरै देशभर नै यो पद्धति खराब हो भन्ने पक्षमा नेवापस छैन । कुनैपनि पद्धति वा प्रक्रियालाई कार्यान्वयन गर्दा सुरुमा जटिलता र समस्या आउँछन् नै त्यसलाई परिमार्जन गरेर व्यवहारिक बनाउन सकिन्छ ।
- पद्धति भित्रका प्रक्रियाहरूमा समस्या देखिएका हुनसक्छन् । सबैभन्दा बढी त कार्यान्वयन गर्ने निकाय र व्यक्तिलाई समस्या देखिएको छ । त्यसको समाधान त्यहीबाट खोज्नुपर्छ । उदाहरणका लागि शरिरको कुन अंगमा रोग लागेको छ भने त्यही अंगको उपचार गर्ने कि अब यो शरिरले कामै गर्दैन भनेर उपचारै नगरी बेवास्ता गर्ने ? प्रमुख प्रश्न यही हो ।
- नेपालको सन्दर्भमा नारा जति चर्को स्वरमा लगाएपनि वन स्रोतको विगो उपयोग शून्य प्रायः छ । हामी वर्षौंदेखि हरियो वन नेपालको धन भन्दै बसेका छौं । तर, त्यो धनलाई आम नागरिकको जीविकोपार्जन सुधारमा प्रयोग गर्न नसकेको तीतो सत्य हामी सामु छ । अझ हामी वनजन्य उद्योग मार्फत रोजगार सिर्जना गर्ने चर्का नारा पनि लगाउँदैछौं । तर ८० वर्ष नाघेका बुढा रुखप्रतिको माया त्याग्न सक्दैनौं । विगत हेर्ने हो भने हामी वर्षौंदेखि दोहोरो चरित्र प्रदर्शन गरिरहेका छौं । दोहोरो चरित्र त्याग्न ढिला भइसकेको छ ।
- मुलुकले वर्षौंदेखि अर्बौं रुपैया वरावरका कम गुणस्तरका काठहरू आयात गरिरहेको अवस्थामा स्वदेशकै वनमा खेर गइरहेका बुढा रुखहरूको सफ्तो सदुपयोग हुनुपर्छ । ती रुखहरू काटेपछि अनिश्चर्य रूपमा नयां विरुवा रोप्नुपर्ने प्रावधानलाई स्थायित्व दिनुपर्छ । वृक्षारोपण मात्र होइन ती रुख हुर्किए नहुर्किएको प्रत्याभूतिका लागि अर्को वैज्ञानिक पद्धति तयार गरेर लागु गर्नुपर्छ ।
- सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, सरकारी कर्मचारी र काठमा ठेकेदारहरूबीचको मिलोमतो नै यस पद्धतिको कार्यान्वयनमा देखिएको सबैभन्दा ठूलो समस्या हो भन्ने नेवापसको ठहर छ । त्यसैले यी तीन वटै पक्षको गतिविधिको अनुगमन र नियन्त्रण गर्ने दफ्तो निकाय आवश्यक छ ।

९. सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा ठेकेदारहरूलाई वन कार्ययोजना बनाउन दिने काम तत्काल रोक्नुपर्छ । राज्यले आफ्नो स्रोतले सधैँ किसिमका वनको कार्ययोजना बनाइदिनुपर्छ । कतिपय सामुदायिक वनसँग कार्ययोजना बनाउने पैसा नहुने, भएर पनि छैन भन्ने र त्यो पैसा काठका ठेकेदारले आफ्नो सर्तमा दिने हुनाले जथाभावी रूपमा रुखहरू काटिएका हुन भन्ने कुरा जगजाहिर छ । यसतर्फ यस समितिको ध्यान जान जरुरी देखिन्छ ।
- १० कार्ययोजना वनको स्थानीय स्रोतबाट तयार गर्ने । र, स्वीकृत गर्दा सरोकारवाला सबै सम्मिलित सर्वपक्षीय निकायले गर्नुपर्छ । स्थानीय तहबाट स्वीकृत हुँदै आएको कार्ययोजनालाई अन्तिम स्वीकृती दिने अधिकार प्रादेशिक मन्त्रालयलाई दिनुपर्छ । यस्तो गर्दा कार्ययोजना बाहिर गएर रुख काटिने संभावना रहँदैन । कार्ययोजना निर्माणदेखि रुख काट्ने र वृक्षारोपण गरेर विरुवा हुर्काएको नहुर्काएको अनुगमन गर्ने प्रभावकारी संयन्त्र बनाउनुपर्छ ।
- ११ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यान्वयन मात्र गर्ने तर वृक्षारोपण गर्ने, विरुवा हुर्काउने, डडेलो नियन्त्रण गर्न फायर लाइन बनाउने जस्ता कामहरू पटककै भएको पाइँदैन । कहिँ कहिँ भइहाले पनि ससाना परियोजनाका रूपमा हुन्छन् । यो सरकारको अत्यन्त लापरवाही हो । उल्लेखित काम नगरी वन मात्र काट्दा स्रोतको सदुपयोग होइन विनाश हुन्छ भन्ने हाम्रो ठाम्पाई छ । उल्लेखित कामहरूका लागि स्थानीय वन निकायले पर्याप्त मात्रामा बजेट तर्जुमा गरेर प्रभावकारी रूपमा गर्नुपर्छ ।
१२. र, अन्तमा नेपाल वातावरण पत्रकार समूह सधैँ वन स्रोतको दिगो सदुपयोगको पक्षमा रहको जानकारी गराउँदछौँ । यो भने वन भित्रका डलापटा, चुडा रुखहरू काट्दै जाने र ती ठाँउमा नयाँ विरुवा हुर्काउने प्रक्रियाको पक्षमा रहेको र यसको मुल भर्मलाई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पद्धतिले आत्मसात गर्छ भन्ने हाम्रो मान्यता हो ।

धन्यवाद ।

अनुसूची ९

वन तथा वातावरण मन्त्रालयसँग माग गरी प्राप्त विवरण

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

(योजना, अनुगमन तथा समन्वय महाशाखा)

(नीति विद्येपण शाखा)

पत्रोत्तरमा पत्र संख्या मिति उल्लेखित हुन अपेक्षित छ ।

EX: पो. व. नं. : ३९८७
सिंहदरवार, काठमाण्डौ

पत्र संख्या : २०७७/०७८
चलानी नं. :- १४६
प्राप्त पत्र संख्या र मिति :-

विषय:- विवरण सम्बन्धमा ।

श्री/संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा
कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक श्रोत समिति
सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

मिति:- २०७७/६/६

क. आ. नं. १४६
डा. विनोद प्रसाद देवकोटा
२०७७/०६/०६

प्रस्तुत विषयमा तहाँ समितिको च.नं. १६ मिति २०७७/०५/१ को पत्र मार्फत माग भएको विवरण सन्दर्भमा वन तथा भू-संरक्षण विभागबाट यस मन्त्रालयलाई प्राप्त (सचिवस्तर) को मिति २०७७/६/६ को निर्णयानुसार यसै पत्रसाथ संलग्न गरी पठाईएको व्यहोरा निर्णयानुसार अनुरोध छ ।

डा. विनोद प्रसाद देवकोटा
०६७१०६१०६

डा. विनोद प्रसाद देवकोटा
उपसचिव

श.व. २०६८/६९ देखि २०७६/७७ सम्म वैज्ञानिक बन् व्यवस्थापन लागू भएको जिल्लाहरूको काठ विधिक तथा उत्पादनको समीक्षागत विवरण

जिल्ला	विवरण	सामुदायिक बन्			सामकदारी बन्			जम्मा	कैफियत
		समुदाय भित्र	समुदाय बाहिर	समुदाय भित्र	वि. व. प. आ. क.	विभिन्न बन् कार्यालय	टि.सि.एन/ बन् निर्माण		
वैज्ञानिक बन् व्यवस्थापन लागू भएको २५ जिल्लाहरू	का. सात काठ घ.फि.	१११८३०७:३	१०४०१६६:६३	७०२५७:७०	१९५४६९.५४	३३३२३३.५९	४१५४४.३५	३४६१४६६.४१	
	आ) मुख्य	५४०४३१८२०:३	९२३५४७७६५.४६	१६८६७४७७६.१८	६१२५५१२८.०९	२४४३९४०१४.२	१४०४६३२६	१६८५३४९८३०	
	ग) अन्य काठ घ.फि.	४०७३७२.४३	७२०३१८.४२	२४९४३०.४८	३२२६	५३९७०९.३४	८७५१.६७	१९२४९०८.३४	
घ) मुख्य	१४२४९५८३७७:९	२३३७२३११.२	११२१६६४८५.९	१०६५१३७४३.९	२६०७७०२३०.२	११९११६६	६४६८८७७८५.१०		
जम्मा काठ (क+ग)		५३८६३७४.७५	क्यू.फि.						
जम्मा मुख्य (ख+घ)		६६४२३७६१५.२८	रक्यू.फि.						

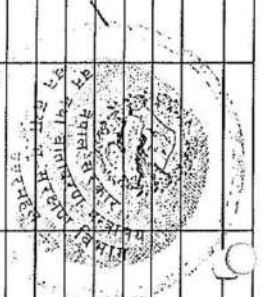
१	सुरक्षा	साल जाल बा.फि.	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	
		मूल्य	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
१०	कैलाशी परलमानपुर	साल जाल बा.फि.	५,९२५,३२४.५	१८,६२७,४८०.६	-	-	३,९७७,४००.०	२,७८०,०६३.०	१,७८१,७	१,७८१,३७४.०	१,७८१,३७४.०	१,७८१,३७४.०	१,७८१,३७४.०	१,७८१,३७४.०	१,७८१,३७४.०	१,७८१,३७४.०	१,७८१,३७४.०	१,७८१,३७४.०	१,७८१,३७४.०
		मूल्य	२,१०४.६	१५,५७१.०	-	-	९,०३४.०	२,७८०,०६३.०	२,७८१,३७४.०	२,७८१,३७४.०	२,७८१,३७४.०	२,७८१,३७४.०	२,७८१,३७४.०	२,७८१,३७४.०	२,७८१,३७४.०	२,७८१,३७४.०	२,७८१,३७४.०	२,७८१,३७४.०	२,७८१,३७४.०
११	कैलाशी	साल जाल बा.फि.	२३१,९९.९८	९,३६४.७८७	-	-	५,४३६,८१९.०	६,२८१,३७४.०	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		मूल्य	९,२७९,९९२	५,१७८०.९५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१२	कल्यानपुर	साल जाल बा.फि.	५८८.५५	४९३४.६८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		मूल्य	२८६१०४.००	५,३३०,०३३.००	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		अन्य जाल बा.फि.	१२१.७१	३००.११	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		मूल्य	३६४,२५.००	३८,३३१०.००	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		साल जाल बा.फि.	५८८.५५	४९३४.६८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		मूल्य	२८६१०४.००	५,३३०,०३३.००	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		अन्य जाल बा.फि.	१२१.७१	३००.११	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		मूल्य	३६४,२५.००	३८,३३१०.००	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

१०३८७,३

१०३८७,३

दि. नं.	जिल्ला	विवरण	सामुदायिक बन्		साधारण भवन		वि. व. का.	दि. वि. पत्र / बन् निगम	क्राउको उलासन बा. कि.	कैफियत
			सामुदायिक भवन	साधारण भवन	सामुदायिक भवन	साधारण भवन				
१	नाराय	साल आत बा. कि.	६१२५०.९३	१४८५०.१५	२५८३२.०८	२५८३२.०८	१३१७८.१८	०.००	१३०६८५.९८	
		अन्य आत बा. कि.	५२०६३२०.५०	२८८२५८५.००	३५२३७३२९.९०	३५२३७३२९.९०	२८६२९६४६.८३	०.००	१९७६३९.२७	
		मूल्य	२०५७९५५.००	११३०९३८.००	१४००९२५.५९	०.००	२४८०५५८८.१२	०.००		
२	सुनसरी	साल आत बा. कि.	७५५९९७७.७४	३२८.५	३२८.५	३२८.५	१६८७८७४.४३		३२३१७.३१	
		अन्य आत बा. कि.	६६७२२०	१३१४००			८२०.२४		१७७५.५५	
		मूल्य	६६७२२०	१३१४००			२३१७२९.१		६८३९.८५	
३	सुनसरी	साल आत बा. कि.		२९४३८.५६	१९४३८.५६	१९४३८.५६			१७७५.५५	
		अन्य आत बा. कि.		१९४५५.२२	१४८०८.६६	६६४५५.१८	१५२४१.३४		६८३९.८५	
		मूल्य		३८९९३.७८	०	०	२०३४५.४५		५०३९५.७५	
४	सुनसरी	साल आत बा. कि.	८१६४६.२२	१४८०८.६६	६६४५५.१८	१५२४१.३४			५०३९५.७५	
		अन्य आत बा. कि.	३२९९०.६५	०	०	०			३४५७६०२३.९	
		मूल्य	३६२८६.८७	१६०९७.३	५००७९.९५	१५२४१.३४	१७५५७.३५		४६५७६०२३.९	
५	सुनसरी	साल आत बा. कि.	२७०.४९	२६७१.४३	८२८६६४२	१९५६९५९	२७०१४८६४.८७	०	३४५७६०२३.९	
		अन्य आत बा. कि.	२३२९४६५.५०	४३०९००२.३०	२९८३८०९०.७२	१२७४९९३.९३	५३८७३६६.५६	०	६९९४४.६१	
		मूल्य	४६६८९.९४	२६८६.२७	०.००	०	८१७६.९८	०	६९९४४.६१	
६	सुनसरी	साल आत बा. कि.	२९०९०२३.००	११७८८२२.१६	११७८८२२.१६	११७८८२२.१६	४००४२४०.३०	०		
		अन्य आत बा. कि.		१८३१९.७२						
		मूल्य		१८३१९.७२						
७	सुनसरी	साल आत बा. कि.		३२७९.४१	३२७९.४१	३२७९.४१			३२७९.४१	
		अन्य आत बा. कि.		११५८९५०.००	७८६०.१०	११५८९५०.००			३२७९.४१	
		मूल्य		७८६०.१०					३२७९.४१	
८	सुनसरी	साल आत बा. कि.	५३७९७७९.४७	६८३९८८०.००	६८३९८८०.००	६८३९८८०.००			६८३९८८०.००	
		अन्य आत बा. कि.	३३८६.६२	१६७९६.३२	१६७९६.३२	१६७९६.३२			६८३९८८०.००	
		मूल्य	५३७९७७९.४७	१६७९६.३२	१६७९६.३२	१६७९६.३२			६८३९८८०.००	
९	सुनसरी	साल आत बा. कि.	११३१०११.१६	५३८५८३८.९५	५३८५८३८.९५	५३८५८३८.९५			५३८५८३८.९५	
		अन्य आत बा. कि.								
		मूल्य	११३१०११.१६	५३८५८३८.९५	५३८५८३८.९५	५३८५८३८.९५			५३८५८३८.९५	

१	वाढ खातली	सात जात घ.फि.	१६०७५.१३	१०८८.१३						२७६८३.२६	२०१४/०७ ५ भा अभावत क्ष आ.घ. २०१५/०७
		अन्य जात घ.फि.	४१७९९१२.००	२७३३.९६						३१४८८.१५	
		मूल्य	४०४.१९	१२००८५१.००							
		सात जात घ.फि.	४३४६.३९	४३२५४.६७							
		अन्य जात घ.फि.	३४७७११२.००	१४३८२२८८.००							
१०	सुद्धित	मूल्य	८००	४१४९.००							
		सात जात घ.फि.	१,२४५.२	२४८९६३४.००							
		अन्य जात घ.फि.	७७०,२४६.०	३,९४३.१							
११	कैबाली	मूल्य	-	२,२०५.१							
		सात जात घ.फि.	५८११०.६३	१,९९०,०७२.४							
		अन्य जात घ.फि.	-	९६९१.८७							
१२	कैबाली	मूल्य	२३२४४४२५२	११९७७२१							
		सात जात घ.फि.	४६९९१.८७	३१४८९.६३							
		अन्य जात घ.फि.	-	३१४९८२७९							
१३	कामनापुर	मूल्य	४६३४१.४६	१३३०५.५४							
		सात जात घ.फि.	३०८३४३०७.००	१२७७१३९२.००							
		अन्य जात घ.फि.	२२९५.९४	१४५४.१०							
		मूल्य	६८२४७३.५०	११४६८४४.००							

२७/११/१४
 अ.स.सि.स. (२०१४)

श्री. व. २०१५/१७ न्यायिक वन व्यवस्थापन लागू भएको विवरणको कानून नं. १७९/२०१५

क्र.सं.	जिल्ला	विवरण	सामुदायिक वन				न्यायिक विवरण		कानून नं.	कानूनको विवरण	कानूनको उल्लेख	कानूनको विवरण
			समुदाय भित्र	समुदाय बाहिर	समुदाय भित्र	समुदाय बाहिर	वि. व. का.	वि. वि. एन/ वन विभाग				
१	सौराङ	साल जाल घ.कि.	११११६.१२	१२०४.४१	३४४०७.९५	११३३३३.५३	७०४०.८९	१४८१६६.०५	श्री. व. २०१५/१७	२०१५/१७	३४४०७.९५	
		अन्य जाल घ.कि.	७७४५१.९५	२३६१४.७५	४९६१९०.७७	११३३३३.५३	७०४०.८९	१४८१६६.०५				
		मूल्य	४६३२८.५८	२६६४३.०९	३९५४३३६	६६७०३.१८	०.००	२२८६३७.५७				
२	सौराङ	साल जाल घ.कि.	१६२१५००३.००	१३८८८२२०.००	२५००५२१७.४८	१४४९३८१०.४४	०.००	२२८६३७.५७	श्री. व. २०१५/१७	२०१५/१७	३४४०७.९५	
		अन्य जाल घ.कि.										
		मूल्य										
३	सौराङ	साल जाल घ.कि.	१०८४०.६५	३६७०.०९	६८११.६४	५२५०.१२	०.००	१९४३१.७४	श्री. व. २०१५/१७	२०१५/१७	३४४०७.९५	
		अन्य जाल घ.कि.										
		मूल्य										
४	सौराङ	साल जाल घ.कि.	४६००३.३८	५४२९.०३	४९५३२.४१	१०८५५.६६	०.००	२२८६३७.५७	श्री. व. २०१५/१७	२०१५/१७	३४४०७.९५	
		अन्य जाल घ.कि.	०	०	४८४८५९१	३१०३१.२९	०	२२८६३७.५७				
		मूल्य	१३७७१.०३	१७३६०.२६	३३९८४४२	११७५०८५०.५८	०.००	३४४०७.९५				
५	सौराङ	साल जाल घ.कि.	०.००	२४७६८.९८	०.००	०.००	०.००	०.००	श्री. व. २०१५/१७	२०१५/१७	३४४०७.९५	
		अन्य जाल घ.कि.	०.००	२५२८७९.४७	०.००	०.००	०.००	०.००				
		मूल्य	०.००	१९३१०.४१	०.००	०.००	०.००	०.००				
६	सौराङ	साल जाल घ.कि.	०.००	३३६८४.४२	३३६८४.४२	३३६८४.४२	०.००	३३६८४.४२	श्री. व. २०१५/१७	२०१५/१७	३३६८४.४२	
		अन्य जाल घ.कि.	०.००	३३६८४.४२	३३६८४.४२	३३६८४.४२	०.००	३३६८४.४२				
		मूल्य	०.००	३३६८४.४२	३३६८४.४२	३३६८४.४२	०.००	३३६८४.४२				
७	सौराङ	साल जाल घ.कि.	१४०११.२२	१४०११.२२	१४०११.२२	१४०११.२२	०.००	१४०११.२२	श्री. व. २०१५/१७	२०१५/१७	१४०११.२२	
		अन्य जाल घ.कि.	४५५९७३.००	४५५९७३.००	४५५९७३.००	४५५९७३.००	०.००	४५५९७३.००				
		मूल्य	१४०११.२२	१४०११.२२	१४०११.२२	१४०११.२२	०.००	१४०११.२२				
८	सौराङ	साल जाल घ.कि.	५७५८३८.५०	५७५८३८.५०	५७५८३८.५०	५७५८३८.५०	०.००	५७५८३८.५०	श्री. व. २०१५/१७	२०१५/१७	५७५८३८.५०	
		अन्य जाल घ.कि.	१००९.९७	३३७३.५३	३३७३.५३	३३७३.५३	०.००	३३७३.५३				
		मूल्य	४५५९७३.००	४५५९७३.००	४५५९७३.००	४५५९७३.००	०.००	४५५९७३.००				
९	सौराङ	साल जाल घ.कि.	१४०११.२२	१४०११.२२	१४०११.२२	१४०११.२२	०.००	१४०११.२२	श्री. व. २०१५/१७	२०१५/१७	१४०११.२२	
		अन्य जाल घ.कि.	५७५८३८.५०	५७५८३८.५०	५७५८३८.५०	५७५८३८.५०	०.००	५७५८३८.५०				
		मूल्य	१४०११.२२	१४०११.२२	१४०११.२२	१४०११.२२	०.००	१४०११.२२				

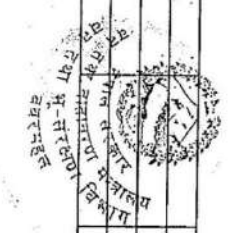
आ.व. २०१५/१७

आ. व. २०७३(१०) वैधानिक वन व्याख्यात, कौशिक, भूपकी विलोडककी काठ विक्रि उपसाधनकी विवरण

क्रि.नं.	विलोड	विवरण	सामुदायिक वन				विक्रयन वन कार्यालय	दि.सि.मन/ वन निगम	काठकी उत्पन्न व.सि.	कैफियत
			समुदाय भित	समुदाय बाहिर	समुदाय भित बा.दि.आ.स.	समुदाय बाहिर बा.दि.आ.स.				
१	नागद	साल जाल व.सि.	४१८४.१८	६२०२.८४	१६३३०.६१	०.००	११५०.७१	०.००	१३३१००.७१	
		अन्य जाल व.सि.	३२३००.६०	१६९९३.८०	११४०२.४०	०.००	२६८६९०३.६७	०.००	२४७४६२.६८	
		मूल्य	११३०४२१०.००	१२२६४६९.००	४२८६७२७.०९	०.००	१०१३०९५९.११	०.००		
२	नवलपरासी पडिचन	साल जाल व.सि.	८३१८.४४	४७६.५१	४५२५.१५	२४.५	४८६६४.८३	६७	१२०२४.५३	
		अन्य जाल व.सि.	५८२२९.०८	३११८४७.५५	३११८४७.५५	१२९१९७.१९	३०४९११४२	४०३०४४०	९७९९१.७	
		मूल्य								
३	श्यावादी	साल जाल व.सि.	४६७३१.७८	६८००.६२	४५५३२.४०	१५६३४.९२	१४२७५.७६	०	३६२११.३	
		अन्य जाल व.सि.	०	०	४५६९२०२.००	०	२२४०२	०	२०५९४.२२	
		मूल्य	१३७७१.०३	७१९२.२२	२०६६३.२५	१५४४४४३	०	०		
४	श्यावादी	साल जाल व.सि.	०.००	१४८९.०८	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	
		अन्य जाल व.सि.	४४६८.००	४७.३४	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	
		मूल्य	०.००	२६५०६.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	
५	वाडा लमही	साल जाल व.सि.	१७१.७१	९७९.७१	१०३९९६.७८				१९५१.४२	
		अन्य जाल व.सि.	४१२.५२	४६२.५१					९.७५.०३	
		मूल्य	११६०७०.००	१६१८७.५०						
६	मुडुल	साल जाल व.सि.	२१५५.२८	६८७५.३६						
		अन्य जाल व.सि.	१७४४२२४.००	२२६६३४१०.००						
		मूल्य	०.००	२९९१.८६						
७	कैलाजी	साल जाल व.सि.	१५४४.४८	१७७९२२.००						६२१५.०२
		अन्य जाल व.सि.	३८१८९२.००							
		मूल्य								

क्र.सं.	विवरण	शाल आत बा.फि.		शाल आत बा.फि.	शाल आत बा.फि.	शाल आत बा.फि.	शाल आत बा.फि.	शाल आत बा.फि.	शाल आत बा.फि.
		मूल्य	अन्य आत बा.फि.						
5	कामगार	२०१.९२	०.००	०.००					२०१.९२
		५०७९.००	०.००	०.००					
		०.००	०.००	०.००					

१५/५/१६
 सहायक शिक्षण अधिकारी
 मुंबई

ಶಾ.ವ. ೨೦೧೭/೧೭೩ ಮಾ. ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವನ ಉಪ-ವ್ಯಯ-ವಿವರಣೆ

ಕ್ರ. ಸಂ.	ಜಿಲ್ಲಾ	ವಿವರಣೆ	ಸಾಮಾನ್ಯಿಕ ವನ		ಸಾಮಾನ್ಯಿಕ ವನ		ವಿ. ಬ. ಕೆ. ಆ. ಸ.	ಡಿ.ವಿ.ಎನ್/ವನ ನಿಗಮ	ಕಾಂಕಾ ಉಪಾಧನ ಖ.ಕಿ.	ಶೇಷಿತವರ
			ಸಮುದಾಯ ನಿವರ	ಸಮುದಾಯ ವಾಹಿನಿ	ಸಮುದಾಯ ನಿವರ	ಸಮುದಾಯ ವಾಹಿನಿ				
೧	ಮಂಡ್ಯ	ಸಾಲ ಜಾಲ ಖ.ಕಿ.	೨೨೪೦೦.೦೦	೧೦೧೨.೦೦	೪೨೫.೯೬	೪೬೭೫೭	೦.೦೦	೩೦೧೧೧.೨೨		
		ಅನ್ಯ ಜಾಲ ಖ.ಕಿ.	೨೬೫೩೬.೬೩	೨೩೫೩೨೦೦.೦೦	೧೦೨೫೧.೦೦	೨೫೬೨೩೨೫.೫೬	೦.೦೦	೧೦೨೫೩೨೫.೫೬		
		ಮೂಲ	೨೮೧೭೬೬.೬೩	೨೩೫೩೨೦೦.೦೦	೧೧೨೭೬.೯೬	೨೬೧೮೦೭.೫೬				
೨	ನವಲಪರಾಳಿ	ಸಾಲ ಜಾಲ ಖ.ಕಿ.	೨೬೨೪೬೬೯.೯೯	-	೧೦೩೫೨೫೦.೦೦	೨೬೨೪೬೬೯.೯೯		೨೫೯೯.೨೬		ಸಾಲ ರ ಅನ್ಯ
		ಅನ್ಯ ಜಾಲ ಖ.ಕಿ.								ಪ್ರಜಾಲಿ ಓದಿ ಸಾಂಜೆ
		ಮೂಲ	೨೬೨೪೬೬೯.೯೯			೨೬೨೪೬೬೯.೯೯		೨೦೫೫೦೦೦		ನಸಾಂಕಾಂಕಾ
೩	ಕುಮಟಾ	ಸಾಲ ಜಾಲ ಖ.ಕಿ.	೭೪೦೨೦೦.೫೬	೩೫೬೩.೫೬	೧೩೬೪೫.೫೬	೧೩೬೪೫.೫೬				
		ಅನ್ಯ ಜಾಲ ಖ.ಕಿ.	೦	೦	೦	೦				
		ಮೂಲ	೭೪೦೨೦೦.೫೬	೩೫೬೩.೫೬	೧೩೬೪೫.೫೬	೧೩೬೪೫.೫೬				
೪	ಮೈಸೂರು	ಸಾಲ ಜಾಲ ಖ.ಕಿ.	೧೨೫೨೧೦೦.೦೦	೫೬೫೬೫.೫೬	೧೩೬೪೫.೫೬	೧೩೬೪೫.೫೬				
		ಅನ್ಯ ಜಾಲ ಖ.ಕಿ.	೦.೦೦	೦.೦೦	೦.೦೦	೦.೦೦				
		ಮೂಲ	೧೨೫೨೧೦೦.೦೦	೫೬೫೬೫.೫೬	೧೩೬೪೫.೫೬	೧೩೬೪೫.೫೬				

೦೧೨೩
 ಸಹ-ನಿರೀಕ್ಷಕ (ಆರ್)

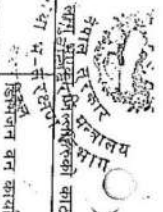

श. व. २०७०/११ मा दार्शनिक वन व्यवस्थापन लागू भएको विवरणको विवरण

विवरण	सांख्यिक वन			सांकेतिक वन			कुल	विवरण	कालको उपादन घ. कि.	कैलवत
	समुदाय विन	समुदाय बाहिर	समुदाय विन	वि. व. घ. आ. स.	वि. व. घ. आ. स.	वि. व. घ. आ. स.				
साल जाल घ. कि.	२३८३४	१२३७२	१३६६३.३९	७५.७८.१४			५१७९.३४	२७१७२.०१		
मूल्य	०	०								
अन्य जाल घ. कि.	४४५१.६८	२७७१.०८	९३४२.७३	०			०	१०७६३.३८		
कुल	६०४०३७०		८८९२१०४	४६२४७५७			३७३१४९	१७८४००२१		

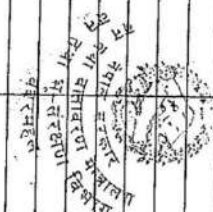
११/११
 ११/११
 ११/११

क्र.सं. २०७०/०१ दि. २०७५/७७ सामाजिक बान्धवतापन वन व्यवस्थापन वन, धादिङ्ग जिल्लाको काठ विधिक तथा उत्पादनको विवरण

क्र.सं.	जिल्ला	विवरण	सामुदायिक वन		सामुदायिक वन		वि. क्र. सं. आ. सं.	हस्तान्तरण वन कार्यालय	दि. वि. एन/ वन नियम	काठको उत्पादन घ. फि.	टीका
			समुदाय फि. वन	समुदाय बाकिर	समुदाय फि. वन	समुदाय बाकिर					
१	इलाम	साल जाल घ. फि.	६८८.४८	५४०.९५						७७६९.०१	साल जालको ४३५.९९ क्यू. फि. काठ वि. व. सं. आ. सं. बाई विधिक विवरणको लागि छुट्याएको र अन्य बाँकी रहेका काठहरू विधिक विवरण हुन बाँकी रहेको ।
		अन्य जाल घ. फि.	१२५१.२९	१०३११४३.००						३४३५.८७	
		मूल्य	५५७३८७.००	०.००							
२	उदयपुर विवेकी	साल जाल घ. फि.								१०३५९.२९	शैलसमा काठ विधिक विवरण नभएको घाटगढी नै मौजुदा रहेको
		अन्य जाल घ. फि.								५२६५.४२	
		मूल्य									
३	सुनसरी	साल जाल घ. फि.	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	१०२४०.४३	५२८६.८१	२०७४/७५ धदिङ्ग जिल्ला सम्मको बन्ना उत्पादन भएको परिमाण ६८५६५.४७	शैलसमा काठ विधिक विवरण नभएको घाटगढी नै मौजुदा रहेको
		अन्य जाल घ. फि.	१५८९२.९८	५५६१.८१	०.००	०.००	०.००	१७७९१.५०	५१६०७२३.००		
		मूल्य	१००५१८२३.००	२५७६५८६.००	०.००	०.००	०.००	१९४४२६९३	०.००		
४	मकली	साल जाल घ. फि.	३२७८८.४०	३३०९७.००	३४३९८१४३.६०	१५३२२९.६०	७२६३.३२	८६४.११			शैलसमा काठ विधिक विवरण नभएको घाटगढी नै मौजुदा रहेको
		अन्य जाल घ. फि.						३४४१.८०			
		मूल्य									
५	बाग	साल जाल घ. फि.									शैलसमा काठ विधिक विवरण नभएको घाटगढी नै मौजुदा रहेको
		अन्य जाल घ. फि.	१०५३६.४६								
		मूल्य									
६	काभ्रे	साल जाल घ. फि.									शैलसमा काठ विधिक विवरण नभएको घाटगढी नै मौजुदा रहेको
		अन्य जाल घ. फि.	७०००.००								
		मूल्य									

७	मिन्सुली मरिज	साल जाल घ.फि.	१७०४८.९६	३०४०१.४४					४७४४०.४०	योग्यानिच २०७८.८.२५ नते देवि स्थाना भई सञ्चालना आएकोले उक्त स्थाना निर्दिष्ट देविको विवरण मात्र संलग्न छ
		मूल्य	१७०४८.९६०.००	३२२८२०४४.४६					८१८३.८८	
		अन्य जाल घ.फि.	२२६.४२							
		मूल्य	६७९२६.००							
८	मकवानपुर तान्की	साल जाल घ.फि.	१२६८४.०४	४०७४०.१७					६३४२४.२१	
		मूल्य	३११७१२६०.८०	६९७६७७३७					२२८४७.९८	
		अन्य जाल घ.फि.	१११२.२०	२१७४४.७८					२२८४७.९८	
		मूल्य	४४६१०.००	४४३६४४७					८०२८.६८	
९	पाल्पा	साल जाल घ.फि.		१२०१६.७७					१२०१६.७७	
		मूल्य								
		अन्य जाल घ.फि.								
		मूल्य								
१०	बाँदा	साल जाल घ.फि.	४२११०.४४	४९.४७१.७४					१०२६८२.२८	
		मूल्य	१६४०६६०८.००	४२८७६३९८.००					४९३८६००६.००	
		अन्य जाल घ.फि.	६३३०.२४	२४६३२.६६					३१२६३.०१	
		मूल्य	९६८०४९.००	७८२६४४४.००					८७९४६०४.००	
११	डोटी	साल जाल घ.फि.								कैशानिक वन व्यवस्थान लागु भएको सम्वन्धमाट कुनै काठ दाउता उत्पादन नभएको
		मूल्य								
		अन्य जाल घ.फि.		१६६८.९४						
		मूल्य		३४६४००.००						
१२	डडेल्धुरा	साल जाल घ.फि.		१०६१०.३६					१०६१०.००	सल्ला जाल आ.व. २०७५/७६ को उत्पादन
		मूल्य		२३००७०४.४०					२३००७०४.४०	

०१४४
 कैशानिक वन व्यवस्थान लागु भएको सम्वन्धमाट कुनै काठ दाउता उत्पादन नभएको

श.व. २०६९/७० मा वैधानिक बन् व्यवस्थापन लागू भएको विवरणको विवरण

विवरण	सामुदायिक बन्			सांकेदही बन्		वित्तियन बन् कार्यालय	दि.सि.पत / बन् निगम	काठको उत्पादन घ.क्र.	कैफियत
	समुदाय भित्र	समुदाय बाहिर	समुदाय भित्र	क्र. व. सं. अ. सं.					
साल आत घ.क्र.	१५८१७	०	१३२३५.०८	१२२७	०	०	२३७४१.०८		
अन्य आत घ.क्र.	०	०	०	०	०	०	०		
कुल	१५८१७	०	१४००३.५४	१२२७	०	०	२३७४१.०८		
संकेदही			३४७०८३०.००	१२१०००००	५२५१०६९	४४९६७४३	३२७९१	२१८८०५८३	

21/11/2073
 सहायक नि.स. अधिकारी

अनुसूची ३

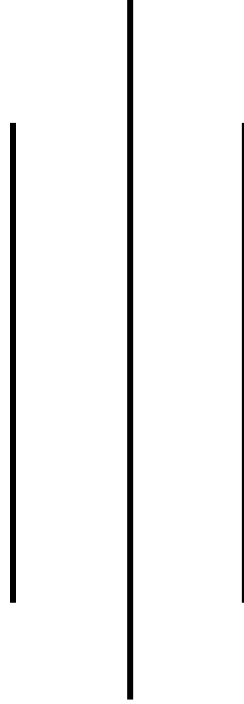
संघीय संसद
प्रतिनिधि सभा

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति

सिक्टा, रानी जमरा कुलेरिया सिंचाई आयोजना र भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजनाको

अनुगमन प्रतिवेदन,

२०७८

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति

सिंहदरवार, काठमाडौं।

विषयसूची

पृष्ठभूमी	१
सिक्टा सिँचाइ आयोजना	२
आयोजनाको लक्ष्य	२
आयोजनाको लागत	३
हालसम्मको प्रगति तथा उपलब्धि	३
मुख्य समस्या एवम् चुनौतीहरु	३
समितिको निर्देशन	४
रानीजमरा कुलेरिया सिँचाइ आयोजना	५
आयोजनाको लक्ष्य	६
आयोजनाका प्रमुख विशेषताहरु	६
आयोजनाको अवधि	६
आयोजनाको लागत	६
आयोजनाको हालसम्मको समग्र प्रगति उपलब्धि	७
समस्या तथा चुनौतीहरु	७
समितिको निर्देशन	७
भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना	८
उद्देश्य	८
समस्या तथा चुनौतीहरु	९
समितिको निर्देशन	९

अनुगमन कार्यदल

क्र.सं.	नाम थर	हस्ताक्षर
१.	माननीय सभापित पुर्णकुमारी सुवेदी - संयोजक	
२.	माननीय भवानीप्रसाद खापुड - सदस्य	
३.	माननीय भुपेन्द्र बहादुर थापा - सदस्य	
४.	माननीय राजबहादुर वुढाक्षेत्री - सदस्य	
५.	माननीय शान्तिमायाँ तामाड पाख्रिन - सदस्य	

पृष्ठभूमी

संघीय संसद, प्रतिनिधि सभाको कृषि, सहकारी तथा प्रकृतिक स्रोत समितिले प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ मा भएको व्यवस्था बमोजिम समितिको कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने उर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाई मन्त्रालय अन्तर्गतका राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूमध्ये सिक्टा सिंचाई आयोजना, रानीजमरा कुलेरिया सिंचाई आयोजना र भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजनाको मिति २०७८ साल भाद्र १७ गतेदेखि २२ गतेसम्म स्थलगत अवलोकन गरेको थियो ।

आयोजनाहरूको हालसम्मको कार्यप्रगतिको अवस्थाको स्थलगत अवलोकन गर्ने, आयोजना निर्माण तथा संचालनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतिहरू पहिचान गर्ने तथा देखिएका समस्या समाधान गरी आयोजनाहरूको काममा तदारुकता दिन सम्बन्धित निकायहरूको ध्यानाकर्षण गराउने उद्देश्यले यो स्थलगत भ्रमण गरिएको थियो ।

विकास र समृद्धिका लागि न्यूनतम भौतिक पूर्वाधारको निर्माण गरी रणनीतिक तथा रूपान्तरणकारी विकास आयोजनाहरूलाई नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू घोषणा गरी लागू गरिएका छन् । राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूलाई विकासका औजारका रूपमा तर्जुमा र सञ्चालन गरी मुलुककै प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाको रूपमा अघि बढाइने उद्देश्यका साथ कार्यान्वयन गरिएको पाइन्छ ।

विशुद्ध विकास र जनताका आधारभूत आवश्यकता पुरा गर्ने उद्देश्यले अगाडि बढाइएका आयोजनाहरूको अवस्थिति, उद्देश्य, समयावधी, लागत, हालसम्मको प्रगतिको स्थिति, आयोजनाले कार्यान्वयनका क्रममा झेलनुपरेका समस्याहरू प्रशस्त मात्रामा रहेका सार्वजनिक सञ्चारका माध्यमहरूले बारम्बार प्रकाशन तथा प्रसारण गरिरहेको सन्दर्भमा संसदीय समितिले स्थलगत अध्ययन भ्रमण गरेको थियो ।

सिक्टा सिँचाइ आयोजना

नेपाल सरकारले आ.व. २०६१/६२ बाट आफ्नै आर्थिक तथा प्राविधिक स्रोतबाट सिक्टा सिँचाइ आयोजनाको कार्यान्वयन प्रक्रिया शुरु गरेको पाइन्छ । यस आयोजनाको निर्माण कार्य आ.व. २०६३/६४ बाट प्रारम्भ भएको देखिन्छ । आयोजना कार्यान्वयनका क्रममा आ.व. २०६८/६९ मा यस आयोजनालाई राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाको रूपमा स्तरोन्नति गरी अझ तदारुकताका साथ अगाडि बढाउने निर्णय भएको पाइन्छ ।

आयोजना सम्बन्धी विवरणलाई देहाय बमोजिम तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छः-

निर्माण शुरु भएको आ.व. २०६१/६२	निर्माण सम्पन्न हुने आ.व. २०७७/७८
शुरुको कुल लागत (रु. १२८० करोड)	संशोधित कुल लागत (रु. २५०२ करोड)
आ.व. २०७३/७४ देखि आ.व. २०७६/७७ सम्मको बजेट	
आ.व. २०७३/७४ १५८.२९ करोड	आ.व. २०७४/७५ १२४ करोड
आ.व. २०७५/७६ १४९ करोड	आ.व. २०७६/७७ १५२ करोड
वार्षिक भौतिक एवम् वित्तीय प्रगति (प्रतिशतमा)	
आ.व. २०७३/७४ ५५.०५ करोड	आ.व. २०७४/७५ ४५६.८ करोड
आ.व. २०७५/७६ ३५८.१ करोड	आ.व. २०७६/७७ ३३१ करोड
आ.व. २०७६/७७ सम्मको समष्टिगत भौतिक एवम् वित्तीय प्रगति	
आ.व. २०७६/७७ सम्मको कुल खर्च १६६९ (रु.करोडमा)	समष्टिगत भौतिक प्रगति ६३ (प्रतिशतमा)
समष्टिगत वित्तीय प्रगति ६६.७० प्रतिशतमा)	

आयोजनाको लक्ष्य

बाँके जिल्लाको अगैयास्थित राप्ती नदीमा बाँध निर्माण गरी राप्ती पश्चिम दायाँतर्फ ३३,७६६ हेक्टर एवम् राप्ती पूर्व बायाँतर्फ ९,००० हेक्टर गरी कुल ४२,७६६ हेक्टर कृषियोग्य भूमिमा सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य देखिन्छ ।

आयोजनाको अवधि

यस आयोजना औपचारिक रूपमा आ.व. २०६१/६२ मा शुरु भई आ.व. २०७१/७२ मा सम्पन्न हुने लक्ष्य राखिएकोमा सो अवधिमा सम्पन्न हुन नसकेको हुँदा आ.व. २०७७/७८ मा सम्पन्न हुने संशोधित अपेक्षा गरिएको पाइन्छ ।

आयोजनाको लागत

शुरुको आ.व. २०६३/६४ को गुरुयोजनाअनुसार यस आयोजनाको लागत अनुमान रू. १,२८० करोड रहेकोमा आ.व. २०७१/७२ मा गुरुयोजना संशोधनसँगै संशोधित लागत अनुमान रू. २,५०२ करोड रहेको देखिन्छ ।

हालसम्मको प्रगति तथा उपलब्धि

१. राप्ती नदीमा पुलसमेतको बाँध निर्माण भएको,
२. पश्चिमतर्फ ४५.२५ कि.मि. मूल नहर र सर्भिस सडक निर्माण भएको,
३. सिंचित क्षेत्र संरक्षणका लागि नदी नियन्त्रणका कामहरू भएको,
४. ५३ कि.मि. लामो नयाँ पूर्वी मूल नहर निर्माण शुरु भएको,
५. सिधनिया शाखाको निर्माण कार्य सम्पन्न हुने चरणमा पुगेको,
६. ४५ कि.मि. ग्राभेल सर्भिस रोड निर्माण भएको,
७. ३० लाख श्रमदिन (वार्षिक करिब ३ लाख) रोजगारी सिर्जना भएको,
८. पूर्वी मूल नहरमा १८ कि.मि. माटोको काम र २६ वटा संरचना निर्माण भएका,
९. ४५ कि.मि. रुख कटान भएको (तर ४५ कि.मि. रेखाङ्कन र शाखामा विवाद आएको,
१०. पूर्वी मूल नहरको करिब ५० प्रतिशत कार्य सम्पन्न भएको साथै पश्चिम तथा पूर्व गरी करिब ७,००० हेक्टर जमिनमा सिँचाइ सुविधा उपलब्ध भएको ।

मुख्य समस्या एवम् चुनौतीहरू

१. गुरुयोजना संशोधनका कारण आयोजनाको क्षेत्रमा वृद्धि भएकाले निर्माण लागत र समय बढेसँगै आयोजनाको भौतिक प्रगति कम भएको देखिन्छ ।
२. आयोजनालाई आवश्यक पर्ने प्राविधिक जनशक्तिको कमी रहेका कारण काममा बाधा परेको पाइयो ।
३. कर्मचारीहरूबाट ठेक्का व्यवस्थापन समयमा गर्न नसकेको पाइयो ।
४. छुट्ट्याइएको बजेट खर्च गर्न नसक्ने तर बजेट पर्याप्त विनियोजन नभएको भनी गुनासो गरेको पाइयो ।
५. यस आयोजनासँग सम्बन्धित अदालतमा गएका विषयहरू समयमा टुङ्गो नलाग्दा सम्मानित अदालत प्रति नै विश्वास कम हुने अवस्था समेत छलफलका क्रममा उठ्यो ।
६. वर्षाको समयमा नदीजन्य सामग्री निकाल्न नपाउँदा नहर पुरिएर पानीको सतहमाथि आई समस्या गरेको पाइयो ।
७. वन क्षेत्र तथा बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रभित्र नदीजन्य निर्माण सामग्रीको आपूर्तिमा बन्देज लगाएका कारण समेत आयोजनामा समस्या रहेको पाइयो ।

८. स्थानीयले समय-समयमा आयोजनासँग असम्बन्धित (बाटाघाटा ग्राभेल गरीदिनुपर्ने, कल्भर्ट बनाइदिनुपर्ने जस्ता) माग राखी अवरोध खडा गर्ने गरेका तर सामाजिक सरोकारका विषयहरूमा आयोजनाले कम चासो राखेको पाइयो ।
९. आयोजनाको नहर क्षेत्रभित्र पर्ने जग्गा, घरटहरा आदिको मुआब्जा र क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा हालसम्म पनि कुनै निर्णय नभएको पाइयो ।
१०. लामो समयसम्म पनि मुआब्जा वितरण कार्यमा उत्पन्न भएको विवाद समाधान नभएको पाइयो ।
११. पश्चिम मूल नहरको चेनेज १७,७०० देखि ३५,००० सम्मको ठेकामा २०,००० देखि २६,००० सम्म माटो घुलनशील प्रकृतिको देखिएको र नहर सञ्चालन गर्दा नहर भत्किने गरेकोले पश्चिम मूल नहर सञ्चालनमा र ड्रेनेज नभएको देखिएको,

समितिको निर्देशन

१. पश्चिम मूल नहरको चेनेज २०.०० कि.मि. देखि २६.०० कि.मि. सम्म घुलनशील माटोका कारणले वर्षायाममा नहरको माटो पग्ली फुट्ने जोखिम स्थायी निवारण गर्न मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गर्ने ।
२. नहर अतिक्रमण र ढलका कारण तथा नहरलाई सडकको रूपमा प्रयोग गर्दा नहर मर्मत सम्भारको लागि अप्ठ्यारो परेको देखियो । निर्माण सामग्री थुपार्ने र नहरको सिल्ट राखे ठाउँ समेत नभएको तथा नहरलाई वारपार गर्नका लागि मापदण्ड बिना बनाइएका ह्युम पाइप हटाउन नसकिएकोले पानी को वहाव अवरुद्ध भै माथिल्लो क्षेत्र मा डुबान र तल्लो क्षेत्रमा पानी नपुग्ने भै रहेको हुँदा गृह मन्त्रालयको सहयोगमा सो प्रकृतिका अतिक्रमण तत्काल रोक्न आवश्यक कदम चाल्ने ।
३. सी.डी.ई. नभएका कारण नयाँ ठेक्का व्यवस्थापन तथा जग्गा प्राप्तिमा असर परेको हुँदा आयोजनालाई आवश्यक पर्ने प्राविधिक जनशक्ति तत्काल व्यवस्था गरी निर्धारित समय भित्र तोकिएको कार्य सक्ने गरी कार्य विभाजन हुन मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गर्ने ।
४. मुख्य समस्या तथा चुनौतिहरूमा उल्लेख गरिएका बुँदाहरू समाधान गर्न मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गर्ने ।

रानीजमरा कुलेरिया सिँचाइ आयोजना

रानी, जमरा र कुलेरिया सिँचाइ प्रणाली नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेश, कैलाली जिल्लामा अवस्थित कृषकबाट निर्माण गरी व्यवस्थापनसमेत गरिएको सबैभन्दा ठूलो सिँचाइ प्रणाली हो। यस प्रणालीको स्रोत कर्णाली नदीको पश्चिमी भङ्गालो झरही नाला रहेको छ । यस प्रणालीको निर्माण करिब एक सय वर्षअगाडि थारु समुदायको प्रयासबाट भएको पाइन्छ । रानी कुलो वि.सं. १९५३ सालमा पदमकुमारी शाह, कुलेरिया कुलो वि.सं. १९६० मा पूर्व कर्णेल ढुण्डीराज शाही तथा जमरा कुलो वि.सं. १९७२ मा मधु महतौ तथा कनैया महतौबाट शुरु गरिएको पाइन्छ ।

कृषकहरूद्वारा व्यवस्थित र सञ्चालित रानी, जमरा र कुलेरिया सिँचाइ प्रणालीको १४,३०० हेक्टर, नयाँ सिञ्चित क्षेत्र विकासअन्तर्गत लम्की विस्तारको ६,००० हेक्टर तथा पथरैया नदीदेखि कान्छा नदीसम्मको १८,००० हेक्टर गरी कुल जम्मा ३८,३०० हेक्टर जमिनमा वर्षेभरि सिँचाइ सेवा उपलब्ध गराउने यस आयोजनाको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

कृषकनिर्मित यस प्रणालीले कैलाली जिल्लाको साबिकको आठ गा.वि.स. (पथरैया, दुर्गौली, जानकीनगर, प्रतापपुर, धनसिबपुर, नारायणपुर, बलिया र मुनुवा) हाल जानकी गाउँपालिका र टीकापुर नगरपालिकाको गरी करिब ११,३०० हेक्टर जमिनमा सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउँदै आएको देखिन्छ । उक्त प्रणालीहरूको आधुनिकीकरण तथा सुदृढीकरणपश्चात् ११,३०० हेक्टरबाट १४,३०० हेक्टर जमिनमा सिँचाइ सुविधा उपलब्ध हुने बताउँदछन् । यस प्रणालीको दक्षिणी भागमा सिँचाइ गर्न रानी सिँचाइ प्रणाली, मध्यभागमा जमरा सिँचाइ प्रणाली र उत्तरी भागमा कुलेरिया सिँचाइ प्रणाली व्यवस्था छ ।

आयोजना सम्बन्धी विवरणलाई देहाय बमोजिम तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ:-

निर्माण शुरु भएको आ.व. २०६७/६८	निर्माण सम्पन्न हुने आ.व. २०८०/८१
शुरुको कुल लागत (रु. १२३७ करोड) संशोधित कुल लागत (रु. २७७० करोड)	
आ.व. २०७३/७४ देखि आ.व. २०७६/७७ सम्मको बजेट	
आ.व. २०७३/७४ २५१.२ करोड	आ.व. २०७४/७५ १५७.५ करोड
आ.व. २०७५/७६ २९३.९ करोड	आ.व. २०७६/७७ २७७ करोड
वार्षिक भौतिक एवम् वित्तीय प्रगति (प्रतिशतमा)	
आ.व. २०७३/७४ आर्थिक प्रगति ९५.७% र	आ.व. २०७४/७५ आर्थिक प्रगति ९६.७%

भौतिक प्रगति ९३.६ %	र भौतिक प्रगति ९४ %
आ.व. २०७५/७६ आर्थिक प्रगति ८२.७% र भौतिक प्रगति ५१.४ %	आ.व. २०७६/७७ आर्थिक प्रगति ५८.८४% र भौतिक प्रगति ५७.५९ %
आ.व. २०७६/७७ सम्मको समष्टिगत भौतिक एवम् वित्तीय प्रगति	
आ.व. २०७६/७७ सम्मको कुल खर्च १५९ (रु.करोडमा)	समष्टिगत भौतिक प्रगति ४८ (प्रतिशतमा)

आयोजनाको लक्ष्य

यस आयोजनाको लक्ष्य कैलाली जिल्लाको ३८ हजार ३ सय हेक्टर कृषियोग्य भूमिमा सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने रहेको छ।

आयोजनाका प्रमुख विशेषताहरू

साइड इन्टेक चिसापानी पुल भन्दा १०० मि. तल रहेको छ । यस आयोजनाको जम्मा सिंचित क्षेत्र ३८,३०० हेक्टर रहेको छ। डिजाइन परिमाण १०० क्यूमेक प्रतिसेकेण्ड सेटलिड बेसिनसम्म र सो पछि ८० क्यूमेक प्रतिसेकेण्ड रहेको देखियो । मुख्य कुलोको लम्बाई ८.८७५ कि.मि. बाइफरगेसनसम्म रहेको पाइयो । फिडर कुलोको लम्बाई १०.६ कि.मि., लम्क बिस्तार कुलो १४.६५ कि.मि. र पथरैया देखि कान्द्रासम्म १८.६ कि.मि. गरी कूल कुलोको लम्बाई ४३.८५ कि.मि. रहेको पाइयो । यस आयोजनाबाट ४.७१ मे.वा विद्युत उत्पादन क्षमता पनि रहेको देखिन्छ । यस आयोजनाको हेड ७.०५ र विद्युत गृह कम्पालन टरवाइन ३ वटा रहेका छन् ।

आयोजनाको अवधि

आ.व. २०६७/६८ मा शुरू भएको यस आयोजना आ.व. २०७४/७५ मा सम्पन्न हुने लक्ष्य रहेकोमा संशोधन भई आ.व. २०८०/८१ सम्ममा सम्पन्न हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

आयोजनाको लागत

आयोजना प्रारम्भ हुँदाको कुल लागत: १२ अर्ब ३७ करोड रहेको देखिन्छ । गुरुयोजनाको पहिलो संशोधन मिति २०७५ चैत्र १५ मा संशोधन गरी कुल लागत २७ अर्ब ७० करोड २४ लाख पुग्यो ।

आयोजनाको हालसम्मको समग्र प्रगति/उपलब्धि

साइड इन्टेक, संरचनामा गेट जडान तथा भवन निर्माण, मूल नहर निर्माण, ब्यारेल निर्माण, सेटलिड बेसिन निर्माण, जलविद्युत् गृह, नयाँ शाखा नहर निर्माण, लम्की विस्तार (६,००० हेक्टर, ४० क्युमेक क्षमता), पथरैयादेखि कन्छा खोला सम्म विस्तार, फिडर नहर लाइनिंग कार्य, फिडर नहरमा संरचना निर्माण कार्य, रानी, जमरा र कुलरिया शाखा नहरहरूमा पानी नियन्त्रण संरचना निर्माण, RCC Girder पुल निर्माण, Box culvert निर्माण, सिञ्चित क्षेत्र बचावट, कृषि सडक स्तरोन्नति जस्ता महत्वपूर्ण निर्माण कार्य सम्पन्न भई सकेका छन भने अन्य महत्वपूर्ण निर्माणका कार्यहरू भइरहेका देखिन्छन्।

समस्या तथा चुनौतीहरू

१. इन्टेक क्षेत्रको जग्गामा क्षतिपूर्ति लिएका व्यक्तिहरूबाट समेत अतिक्रमण हुने गरेको पाइयो ।
२. लम्की विस्तार (६,००० हेक्टर) अन्तर्गत मूल नहरको रेखाङ्कनमा परेका घर, जग्गाका जग्गाधनीहरूबाट नहरको alignment सार्नुपर्ने भनी संघर्ष समिति गठन गरी सर्भेक्षण तथा निर्माणमा अवरोध भएको देखियो ।
३. विश्व बैंकको ऋण सहयोगमा सञ्चालन हुने दोस्रो फेजका क्रियाकलापहरू कार्यान्वयनका लागि कुनै पनि निर्माण कार्य सञ्चालन गर्नुपूर्व *Site Specific Environment And Social Management Plan* तयार गर्नुपर्ने भएकाले दोस्रो फेजका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन हुन समय लागेको पाइयो ।
४. निर्माण व्यवसायीहरूद्वारा सिर्जित समस्या, Low Bidding का कारण रूग्ण ठेक्काहरू, रुख कटान र राष्ट्रिय निकुञ्जसँगको समन्वयमा कठिनाइ भएको देखियो ।
५. जग्गा प्राप्ति र ऐलानी जग्गा प्राप्तिका लागि नेपाल सरकारमा पुनःप्रस्ताव पेस भएको फाइलको समेत समयमा निर्णय हुन नसकी काम बाकी रहेको नै पाइयो ।

समितिको निर्देशन

१. लम्की विस्तार ६०० हेक्टर अन्तर्गत केही घरहरूले क्षतिपूर्ती रकम कम भएको भनी रकम बुझ्न आउन नचाहेको देखिन्छ । त्यसका साथै धेरै व्यक्तिहरूले उक्त नहरको रेखाङ्कनमा आफूले भोगचलन गरी आएको ऐलानी जग्गाको राहत नपाएको भनी आयोजनामा निवेदन समेत परेको र मूल नहरको रेखाङ्कनमा परेका सम्पूर्ण जग्गाहरूमा निर्माण गर्न सकिने अवस्था श्रृजना गर्न नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्ले आवश्यक निर्णय गर्नु पर्ने ।

२. विद्युत प्रसारण लाइन पावर हाउस देखि लम्क सबस्टेशन सम्ममा पर्ने १५ वटा रुखको व्यवस्थापन गर्न वन मन्त्रालयले यथाशिघ्र स्वीकृती दिनुपर्ने।
३. मूल नहरमा अतिक्रमण गरी नहरको राइट अफ वे मा बनेका संरचनाहरु भत्काउन गृह मन्त्रालयलाई निर्देशन दिने ।

भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना

भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालयअन्तर्गत जलस्रोत तथा सिँचाइ विभाग मातहत राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाको रूपमा कार्यन्वयनमा रहेको नेपालको पहिलो बहुउद्देश्यीय तथा अन्तर जलाधार स्थानान्तरण आयोजना हो । यो आयोजना सुर्खेत जिल्लाको भेरीगङ्गा नगरपालिकामा अवस्थित छ । भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना पर्याप्त पानी उपलब्धता भएको भेरी नदीको पानी अन्तर जलाधार जल स्थानान्तरणको माध्यमबाट पानीको अभाव भएको बबई नदीमा स्थानान्तरण गर्ने बहुउद्देश्यीय आयोजना हो ।

सुर्खेत, बर्दिया र बाँके जिल्लालाई समेटेर ऊर्जा, सिँचाइ र जलाधार संरक्षणलाई एकसाथ योगदान पुऱ्याउने लक्ष्यका साथ यस आयोजना आ.व. २०६८/६९ मा शुरु भई आ.व. २०७९/८० मा सम्पन्न हुने अपेक्षा गरिएको छ । यस आयोजनाबाट भेरी नदीको ४० घनमिटर प्रतिसेकेन्ड पानी ४.२ मिटर व्यास र १२.२ कि.मि. लामो सुरूडबाट बबई नदीमा स्थानान्तरण गरी बाँके र बर्दिया जिल्लाको करिब ५१ हजार हेक्टर भूमिमा बाह्रै महिना सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने तथा करिब १५० मिटर हेडको सदुपयोग गर्दै नियमित रूपमा ४६.८ मे.वा. विद्युत उत्पादन गर्ने लक्ष्य रहेको छ । यस आयोजना सम्पन्न भए पश्चात बाह्रै महिना सिँचाइ उपलब्धताबाट कृषि उत्पादन बढ्न गई वार्षिक ३.१ अर्ब रूपैयाँ अप्रत्यक्ष र विद्युत बापत रु. ४.० अर्ब रूपैयाँ प्रत्यक्ष गरी वार्षिक जम्मा र ७.१ रूपैयाँ अर्ब फाइदा हुने अनुमान गरिएको छ ।

अन्तर-जलाधार जल स्थानान्तरण आयोजनाको अवधारणा अनुरूप संचालन भएको बहुउद्देश्यीय आयोजना (सिँचाइ, जलविद्युत तथा अन्य फाइदा) हो । यस आयोजनामा नयाँ प्रविधि (Tunnel Boring Machine) को प्रयोग भएको छ ।

उद्देश्य

आर्थिक वर्ष २०७९/०८० सम्ममा आयोजना सम्पन्न गरी बाँके र बर्दिया जिल्लाको ५१,००० हेक्टर जमिनमा बाह्रै महिना सिँचाई सेवा उपलब्ध गराउनुका साथै ४६.८ मे.वा. जलविद्युत उत्पादन गर्ने र अन्य फाइदाहरु समेत लिन सकिने छ ।

आयोजनामा सुरुङ्ग निर्माण कार्य, हेडवर्क्स, सर्ज साफ्ट, पेनस्टक, पावरहाउस निर्माण कार्य, हाईड्रोमेकानिकल निर्माण तथा जडान कार्य, ईलेक्ट्रोमेकानिकल निर्माण तथा जडान कार्य, प्रसारण लाइन निर्माण कार्य, वातावरण संरक्षण, सामाजिक सुधार तथा सामुदायिक सहयोग कार्य, जग्गा प्राप्ति कार्य सम्पन्न भई सकेको देखिन्छ।

आयोजना सम्बन्धी विवरणलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः-

आयोजना वर्ष: आ.व २०६८/६९

आयोजना सम्पन्न हुने वर्ष: आ.व. २०७९/८०

आयोजनाको लागत: आयोजनाको कुल लागत रू. १६ अर्ब ४३ करोड

खरिद गुरुयोजनाको पहिलो संशोधन मिति: २०७५/०८/१०

संशोधित कुल लागत रू. ३३ अर्ब १९ करोड

समस्या तथा चुनौतीहरू

१. जग्गा अधिग्रहण र वनक्षेत्रको जग्गा प्राप्तिमा कठिनाइ रहेको पाइयो ।
२. वन तथा वातावरण मन्त्रालयबाट रुख कटानमा सहमति प्राप्त गर्न ढिलाइ गरेको पाइयो ।
३. भोगचलन भएका सार्वजनिक जग्गा प्राप्तिमा समेत कठिनाइ रहेको पाइयो ।
४. उच्चदृढल समुदायबाट आयोजनासँग असम्बन्धित विभिन्न प्रकारका मागहरू राखी आयोजनामा तोडफोड गरेको पाइयो ।

समितिको निर्देशन

१. निर्माण व्यवसायीको योजना कार्यक्रम तालिका अनुसारको श्रोत व्यवस्थापन दक्षतामा कमी आउन नदिन मन्त्रालयले आवश्यक कार्य गर्ने ।
२. ठूला यन्त्र, उपकरणको प्रयोग गर्नुपर्ने हुँदा सोको व्यवस्थापन तथा पैठारीमा पर्ने गरेको समस्या समाधान गर्न मन्त्रालयले पहल गर्ने ।
३. आयोजना कार्यान्वयनमा आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्तिको दिगो व्यवस्थापनमा पहल गरी आयोजनका लागि मन्त्रालयले आवश्यक प्राविधिक जनशक्तिको कमी हुन नदिने ।
४. केही स्थानीय व्यक्तिहरू द्वारा संरचना तोडफोड देखि कामदारहरूलाई कुटपिट समेत गर्ने गरेको बुझिएको हुँदा आयोजना निर्माण स्थलमा सुरक्षाका लागी मन्त्रालयले नेपाली सेना वा सशस्त्र प्रहरीको टुकडी को प्रबन्ध गर्ने ।

५. ऐलानी जगगा प्रासीको सन्दर्भमा आवश्यक निर्णय उचित समयमा गर्न मन्त्रालयलाई निर्देशन दिने ।
६. राष्ट्रिय गौरवको आयोजना र अन्य आयोजनाहरूको कार्यान्वयनको मापदण्ड, नीति, नियम तथा कार्यविधिहरूमा पृथक नीतिगत व्यवस्था गर्न सरकारलाई निर्देशन दिने ।
७. अध्ययन, अनुसन्धान एवं सुधार गर्दै Learning By Doing को सिद्धान्तलाई समेत आत्मसात गर्दै प्राविधिक अध्ययन, अनुसन्धानमा राष्ट्रको लगानी एवं विज्ञहरूको समुचित व्यवस्थामा प्राथमिकता दिन मन्त्रालयलाई निर्देशन दिने ।

अनुसूची ४

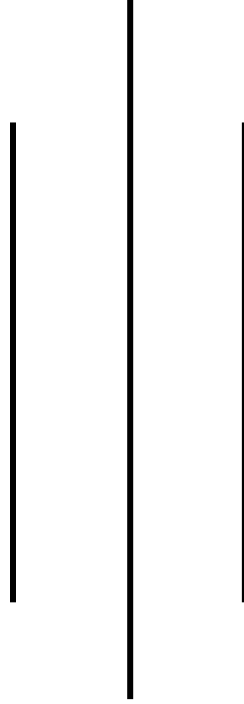

संघीय संसद
प्रतिनिधि सभा

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा छाडा चौपायाको कारण उत्पन्न समस्या सम्बन्धी अनुगमन प्रतिवेदन,

२०७८

कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति
सिंहदरवार, काठमाडौं।

विषयसूचि

पृष्ठभूमि	१
स्थलगत अवलोकन तथा निरीक्षण	२
अन्तरक्रिया कार्यक्रममा सहभागीहरुको राय सुझाव	२
विभिन्न फैसला, अध्ययन प्रतिवेदन र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास	७
निर्देशन	६

अनुगमन कार्यदल

क्र.सं.	नाम थर	हस्ताक्षर
१.	माननीय सभापित पुर्णकुमारी सुवेदी - संयोजक	
२.	माननीय भवानीप्रसाद खापुड - सदस्य	
३.	माननीय भुपेन्द्र बहादुर थापा - सदस्य	
४.	माननीय राजबहादुर वुढाक्षेत्री - सदस्य	
५.	माननीय शान्तिमायाँ तामाड पाख्रिन - सदस्य	

पृष्ठभूमि

प्रतिनिधि सभा, कृषि सहकारी तथा प्रकृतिक स्रोत समितिले सुदूरपश्चिम प्रदेशमा छाडा चौपायाको कारण उत्पन्न समस्या तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा अध्ययन, स्थलगत अवलोकन तथा सरोकारवालाहरूसंग अन्तरक्रिया गरी समिति समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्न कार्यदल गठन गरेको थियो । यस कार्यदलले मिति २०७८ भाद्र २० देखि २२ सम्म कैलाली र कञ्चनपुरका विभिन्न सार्वजनिक स्थान, सडक, खुला चौर, सामुदायिक वन, गौशाला लगायतको स्थलगत अवलोकन गरेको थियो । कार्यदलले छाडा चौपायाको अवस्था, समस्या र व्यवस्थापनका लागि गरिएका प्रयास समेतका सम्बन्धमा स्थलगत अनुगमन तथा निरीक्षण गर्‍यो । उक्त क्रममा सुदूरपश्चिम प्रदेशको राजधानी धनगढीमा सुदूरपश्चिम सरकारका भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्री, राज्यमन्त्री, सामाजिक विकास समितिका सभापति, समितिका सदस्यहरू, सुदूरपश्चिम सरकारका भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका सचिव, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालयका निर्देशक, उपमहानगरपालिका, नगरपालिका र गाउँपालिकाका प्रमुख तथा अध्यक्षहरू, शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जका प्रमुख संरक्षण अधिकृत, प्रदेश ट्राफिक कार्यालय प्रमुख, कृषक, गौशाला सञ्चालक, पशु कल्याणकर्मी, पत्रकारहरू लगायतको उपस्थितिमा छाडा चौपायाका विविध पक्ष र आयामका सम्बन्धमा अन्तरक्रिया समेत भएको थियो ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा छाडा चौपायाको समस्या निकै ठूलो रहेको पाइयो । छाडा चौपायाका कारण एकातर्फ पशु कल्याण प्रवर्द्धन हुन सकेको छैन भने अर्को तर्फ किसान र आम नागरिकले समेत विभिन्न समस्या भोग्नु परेको छ । यसकै कारण दैनिक जसो सडक दुर्घटना हुने गरेको छ । छाडा चौपायाबाट कृषकले लगाएको अन्न बाली नोक्सान भएको र बाली जोगाउन रातभर पहरेदारी गर्नु परेकाले कृषकहरूले व्यावसायिक खेतीमा सास्ती भोग्नु परेको समेत पाइएको छ ।

विभिन्न माध्यमबाट सुदूरपश्चिम प्रदेश लगायतका स्थानहरूमा छाडा चौपायाको समस्या रहेको उल्लेख भएको पाइन्छ । कृषकहरूले गाइले दुध दिँदासम्म गाई पाल्ने र दूध दिन छाडेपछि त्यस्ता गाईहरूलाई सार्वजनिक स्थानहरूमा छाडा छाड्ने गरेको पाइन्छ । चौपायालाई छाडा छोड्दा पशुप्रतिको क्रूरता तथा निर्दयी व्यवहार बढेको पाइन्छ । छाडा चौपायाका कारण राजमार्ग तथा सडकहरूमा दैनिकजसो दुर्घटना हुँदा मानिस घाइते हुने देखि ज्यान समेत जाने गरेको पाइन्छ ।

यस समस्याकै कारण हाल कृषकहरूले गाईपालन र खेती उत्पादन समेत रोक्न थालेका छन् । जसका कारण समग्र पशुपालन र कृषि उत्पादनमा नकरात्मक असर परेको छ ।

स्थलगत अवलोकन तथा निरीक्षण

प्रतिनिधि सभा अन्तर्गतको कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समितिले कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लाका विभिन्न सार्वजनिक स्थान सामुदायिक वन राजमार्ग तथा सडकहरूमा रहेका छाडा चौपाया समस्याका बारेमा जानकारी लिएको थियो । यस क्रममा समितिले कञ्चनपुरको शुक्लाफाँटा नगरपालिकाबाट व्यवस्थापन भएको गौशालाको समेत अवलोकन गरेको थियो । गौशाला अनुगमनका क्रममा नगरपालिकाका प्रमुख श्री दिल बहादुर ऐरले छाडा चौपायाको समस्याका बारेका जानकारी दिनु भएको थियो । नगरवासीहरूले छाडा चौपायाको समस्या समाधान नभएको भन्दै आफ्नो कार्यालयमा ताला लगाई छाडा पशुलाई नगरपालिका कार्यालय परिसरमा ल्याई छाडेको जानकारी दिनु भयो । हाल नगरपालिकाले छाडा पशु व्यवस्थापन कार्यविधि बनाई गौशालाको निर्माण गरेको र झण्डै ६०० संख्यामा गाई-गोरु रहेको जानकारी दिनु भयो । नगरप्रमुखले छाडा चौपाया समस्या राष्ट्रिय समस्या भएकाले यसलाई राष्ट्रिय स्तरमा समाधानका उपायहरू खोज्नु पर्ने समेत बताउनुभयो ।

कार्यदलद्वारा कञ्चनपुरको ब्रह्मदेवस्थित गौशालाको पनि अनुगमन गरियो । उक्त गौशालाले छाडा चौपायाको व्यवस्थापनलाई उत्पादनमूखी बनाउनुपर्ने तर्फ जोड दिएको पाइयो । गौशालाले विभिन्न मेसिनहरूको प्रयोग गरी बायो मेनियूर, गोबरको गमला लगायत विभिन्न उत्पादनतर्फ प्रयास गरिरहेको पाइयो ।

विभिन्न स्थानमा रहेका गौशालाहरूलाई प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले समेत आर्थिक, भौतिक, प्राविधिक लगायत विभिन्न सहयोग गरिरहेको पाइयो ।

अन्तरक्रिया कार्यक्रममा सहभागीहरूको राय सुझाव

मिति २०७८ भाद्र २१ गते पशु सेवा तालिम केन्द्रको सभाहलमा सरोकारवालाहरूको व्यापक सहभागितामा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भएको थियो । सुदूरपश्चिम सरकारका भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्री, राज्यमन्त्री, प्रदेश सभाका सामाजिक विकास समितिका सभापति, समितिका सदस्यहरू, सुदूरपश्चिम सरकारका भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका सचिव,

प्रमुख जिल्ला अधिकारी, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालयका निर्देशक, नगरपालिका र गाउँपालिकाका प्रमुख तथा अध्यक्षहरु, शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जका प्रमुख संरक्षक, प्रदेश ट्राफिक कार्यालय, कैलालीका प्रमुख, कृषक, गौशाला सञ्चालक, पशु कल्याणकर्मी, पत्रकारहरु लगायतको उपस्थितिमा छाडा चौपाया व्यवस्थापनको अवस्था, समस्या र समाधानका उपायहरुमा केन्द्रित भई छलफल सम्पन्न भएको थियो ।

अन्तरक्रिया कार्यक्रममा सुदूरपश्चिम सरकारका भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका सचिव, शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जका प्रमुख संरक्षण अधिकृत, प्रदेश प्रहरी कार्यालयका प्रमुख, स्नेहा केयरका प्रमुखले छाडा पशुका विविध पक्षमा प्रस्तुति राख्नु भएको थियो । प्रस्तुतिमा प्रदेश ट्राफिक कार्यालयले विगत ३ वर्षमा छाडा चौपायाकै कारण राजमार्गमा ४१ सडक दुर्घटना भएका, ३ जनाले ज्यान गुमाउनु परेको, ५० जना घाइते भएका र त्यस्तै ३० पशुको मृत्यु र ७ पशु घाइते भएको तथ्याङ्क सार्वजनिक गर्नुभयो । सरकारी निकायसँग भएको आधिकारिक तथ्याङ्क बाहेक थुप्रै दुर्घटनाको बारेमा ट्राफिक प्रहरीलाई जानकारी समेत नहुने बताउनु भयो । शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जले समेत दैनिक १७,००० छाडा चौपायाहरु निकुञ्जभित्र प्रवेश गरी विभिन्न समस्या निम्त्याएको बताउनु भयो । पशु अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्दै आएकी स्नेहाज केयरकी अध्यक्ष यमुनाकुमारी श्रेष्ठले वि.सं. २०७५ सालमा सुदूरपश्चिम प्रदेशको कैलालीमा १ महिनाभन्दा बढी समय लगाई यस विषयमा अध्ययन गरेको कुरा जानकारी गराउनुभयो । भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र अन्तर्गतका कार्यालयहरुबाट छाडा चौपाया व्यवस्थापनका लागि थुप्रै प्रयास भएको र यसका लागि प्रदेश सरकारले स्थानीय तह, गौशाला सञ्चालक र निजी क्षेत्र समेतको संलग्नतामा काम गरिरहेको जानकारी दिनुभयो । प्रस्तुति पश्चात कार्यक्रमामा सहभागीहरुले राय, सुझाव र आफ्नो अनुभव राख्नु भएको थियो ।

गौशाला सञ्चालकहरुले गौशाला सञ्चालन निकै महङ्गो भएको र आफुले संरक्षण गरी राखेका चौपायाहरुलाई खुवाउन घाँस परालको अभाव भएको बताए । त्यस्तै केही गौशाला सञ्चालकहरुले गौशालाका लागि यथेष्ट ठाँउ र टहराको समेत अभाव हुने गरेको बताए । स्थानीय तहका प्रमुखहरुले आफुहरुले निर्वाचनमा मतदाताहरूसँग मत माग्दा छाडा चौपाया समस्याको समाधान गर्ने भनी घोषणा पत्रमा समेत समावेश गरी प्रतिवद्धता गरेको तर आफ्नो ५ वर्षे कार्यकालको अन्तिम समयसम्म आइपुग्दा समेत समस्या जहाँको त्यही रहेकोमा नैराश्यता व्यक्त गर्नुभयो । स्थानीय तह र प्रदेश सरकारले प्रयास गरेको तर समाधान गर्न नसकिएको र अब आफुहरुले मात्र यस समस्याको समाधान गर्न नसक्ने भनाई राख्नु भयो । यसलाई राष्ट्रिय समस्याको रूपमा लिई संघले आवश्यक

नीति तथा कानून निर्माण गर्नुपर्ने कुरा राख्नु भयो। स्थानीय तहहरूले प्रयास नै नगरेको पनि होइन, यस सम्बन्धमा थुप्रै प्रयास भएको पाइयो तर जति गरेपनि फेरी छाडा चौपाया सडकमै देखिने गरेको कुरा राख्नु भयो। स्थानीय तह र प्रदेश सरकारले गौशाला निर्माण देखि विभिन्न कार्यक्रम गरेपनि आफूहरू सफल नभएको गुनोसो गरे। सहभागीहरूले सामुदायिक वनभित्र छाडा चौपाया समस्यालाई समाधान गर्न पनि थुप्रै कानूनी जटिलता रहेको बताए।

कार्यक्रममा सुदूरपश्चिम सरकारका भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका मन्त्री र राज्यमन्त्रीले प्रदेश सरकारको गठनसँगै छाडा चौपायाको विषयमा निकै गम्भिर भई समाधानमा लागेको कुरा राख्नु भयो। कुनै स्थानीय तहमा यसका लागि छुट्याइएको रकमको पनि दुरुपयोग भएको बताउनु भयो। प्रदेश सरकार यस समस्या समाधानका लागि तयार रहेको बताउनुभयो। संघ सरकारले यसका लागि कानून निर्माण यथासम्भव चाँडो गरिदिनुपर्ने कुरा राख्नु भयो। प्रदेश सभाका सामाजिक विकास समितिका सभापतिले कृषकहरूले नैतिकता गुमाउँदा छाडा चौपायाको समस्या आएको कुरा राख्नु भयो। कृषकले दुध दिउन्जेल गाई पाल्ने र दुध दिन छाडेपछि गाईलाई छाडा छाड्ने अपराधिक प्रवृत्तिका कारण समस्या आएको कानून बनाएर यस्ता व्यक्तिलाई कारबाही गर्नु पर्ने कुरा राख्नु भयो।

कार्यक्रममा उपस्थित पशु सेवा क्षेत्रका विज्ञहरूले यस समस्यालाई समाधान गर्न अल्पकालिन र दीर्घकालिन कार्ययोजना सहित वैज्ञानिक ढङ्गबाट अघि बढ्नु पर्ने कुरा राख्नु भयो। अल्पकालिन समस्या समाधानका लागि काङ्ग्रीहाउस, गौशाला निर्माण लगायतका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्ने कुरा बताउनु भयो। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूको समन्वय र सहकार्यमा छाडाचौपाया समस्यालाई राष्ट्रिय समस्याको रूपमा ग्रहण गरी समाधान गर्नुपर्ने बताउनु भयो। यस विषयमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल सरकारलाई समेत निर्देशनात्मक आदेश जारी भई सकेको सन्दर्भमा छाडा चौपाया व्यवस्थापन र पशु कल्याण समेतका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक संरचना खडा गरी तत्काल पशु कल्याण र पशु पहिचान सम्बन्धी कानून ल्याउनु पर्ने बताउनु भयो। सन् २०१९ मा नेपाल सरकारको निर्णयबाट विश्व बैंकले गरेको अध्ययनले समेत तत्काल पशु पहिचानका लागि राष्ट्रिय निकाय खडा गरी कानून निर्माण गर्न नेपाल सरकारलाई सुझाएको बताउनु भयो। पशु पहिचान सम्बन्धी कानूनको अभावका कारण कृषकले पालेका पशुहरूको पशु पहिचान (Animal Identification) अनिवार्य गर्न नसकिएको बताउनु भयो। पशु पहिचानका लागि कानून

राखेको ट्याग कृषकहरूले काननै काटेर फाल्ने र चौपायालाई वेवारीसे छाड्ने प्रवृत्ति बढेको कुरा विज्ञहरूले राख्नु भयो ।

विभिन्न फैसला, अध्ययन प्रतिवेदन र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

पशुकल्याण सम्बन्धमा अधिवक्ता पदमबहादुर श्रेष्ठ समेत विरुद्ध कृषि तथा पशुपन्छी मन्त्रालय सिंहदरवार, काठमाण्डौं, स्नेहाज केयरकी अध्यक्ष यमुनाकुमारी श्रेष्ठ विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय, सिंहदरवार, अधिवक्ता अर्जुन कुमार अर्याल विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवारका मुद्दाहरूमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न आदेश भएको पाइन्छ ।

"पशुपालन स्थानीय तहमा नै किसान परिवारबाट हुने र संरक्षणको कार्य पनि स्थानीय तहबाट हुँदा नै बढी प्रभावकारी हुने कुरा समेतलाई मध्यनजर गर्दा संरक्षण सम्बन्धी दायित्वको अग्रपङ्क्तिमा स्थानीय तह रहनु पर्ने र सो गर्दा संरक्षणको दायित्व बढी प्रभावकारी रूपमा निर्वाह हुने देखियो । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को दफा ११ ले पनि यहि कुरा इङ्गित गरेको छ । नेपालले अङ्गिकार गरेको संघीय संरचनाको स्वरूप र माथी वर्णित अधिकारहरूको सूचि समेत हेर्दा दोस्रो पङ्क्तिमा प्रदेश र तेस्रो पङ्क्तिमा संघीय सरकार हुने देखिए तापनि संघीयता शैशव अवस्थामा रहेको र संघीयताको स्वरूप सहयोगी संघीयता भै स्रोत साधनको मुहान पनि संघ नै हुँदा गाई गोरु संरक्षणको प्रस्तुत विषयमा समेत संघीय सरकार र त्यसका निकायहरूले उत्प्रेरक, सहजकर्ता एवम् सहकार्य गर्ने अगुवाको भूमिका खेल्नु पर्ने देखियो" भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०७६ वैशाख ८ गतेको फैसलामा व्याख्या गरेको पाइन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा छाडा चौपायाको समस्यालाई समेत समाधान गर्ने गरी पशु कल्याण सम्बन्धी कानून तर्जुमा गरेको पाइन्छ । भारतमा पशुप्रति हुने क्रूरता निवारण ऐन, १९६० जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ । विश्वमा सर्वप्रथम पशु कल्याण सम्बन्धि सरकारी निकायको रूपमा भारतमा पशु कल्याण बोर्डको गठन सन् १९६२ मा भएको थियो ।

अमेरिकाले सन् १९६६ मा पशु कल्याण ऐन जारी गरेको पाइन्छ । त्यस्तै अष्ट्रेलियाले पशुप्रति हुने क्रूरता निवारण ऐन-१९३६, बेल्जियमले पशु संरक्षण ऐन-१९२९, बेलायतले पशुप्रति क्रूरता ऐन-१८७६ र पशु संरक्षण ऐन-१९११, डेनमार्कले पशु संरक्षण ऐन-१९५०, साइप्रसले पशुप्रति क्रूरता

ऐन-१९१०, जर्मनीले पशु संरक्षण ऐन-१९७२, लक्जेमवर्गले पशु कल्याण ऐन-१९६५, नर्वेले पशु कल्याण ऐन-१९७४, स्विडेनले पशु संरक्षण ऐन-१९४४ जस्ता कानूनहरूको निर्माण गरी लागू गरेको पाइन्छ ।

निर्देशन

१. छाडा चौपाया समस्यालाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूले राष्ट्रिय तथा सामूहिक समस्याको रूपमा ग्रहण गरी सबैको सामूहिक दायित्व बोध गर्न जरुरी देखियो । संघीय सरकारले स्थानीय र प्रदेश तहलाई सशर्त बजेट मार्फत् छाडा चौपाया समस्या समाधानका लागि कार्यक्रम तर्जुमा गर्न,
२. कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयले वन तथा वातावरण मन्त्रालयसँग समन्वय गरी प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबीच सहकार्य गरी समुदायिक तथा राष्ट्रिय वनक्षेत्र भित्र गौशाला सञ्चालन र पशुहरूको चरिचरनको व्यवस्था गर्न,
३. छिमेकी मुलुक भारतबाट छाडा पशुहरू नेपालमा भित्रिने गरेको गुनासाका सम्बन्धमा पशु क्वारेन्टाइन कार्यालय र चेकपोष्टका साथै सुरक्षाका निकाय र स्थानीय तहको समन्वयमा रोक्न पहल गर्न,
४. कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयले तत्काल पशु कल्याण र पशु पहिचान सम्बन्धी राष्ट्रिय स्तरमा नियमन र समन्वय गर्नका लागि तीनवटै तहमा आवश्यक संगठन खडा गर्न,
५. छाडा पशु समस्या समाधानलाई दीर्घकालिन रूपमा समाधान गर्न पशु कल्याण र पशु पहिचान सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्न ।